NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XXXI. ÉVFOLYAM

1987

ROMÁNIA SZOCIALISTA KÖZTÁRSASÁG AKADÉMIÁJÁNAK KIADÓJA

1

A FOLYÓIRAT VEZETŐ TANÁCSA

SZABÓ ZOLTÁN *főszerkesztő*

ANTAL ÁRPÁD *főszerkesztő-helyettes*

MURÁDIN LÁSZLÓ *szerkesztőségi tudományos titkár*

CÂMPEAN, ILEANA *szerkesztőségi tag*

CS. GYÍMESI ÉVA

KOZMA DEZSŐ

MÓZES HUBA

PĂTRUŢ, IOAN

PÉNTEK JÁNOS

TEISZLER PÁL

A kéziratok, a cserére szánt könyvek, valamint a levelek a szerkesztőség alábbi címére küldendők:

Redacţia revistei „Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények"
Cluj-Napoca, str. Emil Racoviţă 19—21.
Telefon: 36205

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XXXI. évf. 1987 1. szám

TARTALOM

Tanulmányok

GÁBOR CSILLA: A magyar irodalmi gondolkodás 17. századi kezdetei . . . 3
SZABÓ ZOLTÁN: Gondolatok Schmidt konstruktivista empirikus irodalomtudományáról . . . 11
ENYEDI KÉMENES EMESE: A gyergyói hiedelmek archaikus rétege . . . 21
MURÁDIN LÁSZLÓ: Állathangutánzó igék nyelvjárási alakjai . . . 29

Kisebb közlemények

ANGI ISTVÁN: Érték és ellenérték az esztétikum erőterében . . . 53
KÓSA FERENC: A székelyderzsi rovásfelirat újabb megfejtési kísérleteiről . 59

Adattár

ZÁGONI JENŐ: Kőrösi Csoma Sándor hagyatékára vonatkozó iratok Sepsiszentgyörgyön . . . 63
FARAGÓ JÓZSEF: Egy kis háromszéki Pancsatantra-mese . . . 70
ANTAL ÁRPÁD: Nyujtód, Szászfalu és Sárfalva helynevei . . . 77

Szemle

Hajós József, Böhm Károly filozófiája *(Cs. Gyímesi Éva)* . . . 85
• • • Arte poetice. Renașterea *(Mihai-Alin Gherman—Mózes Huba)* . . . 86
Faragó József—Aimási István, Virágok vetélkedése *(Keszeg Vilmos)* . . . 87
Fülöp László, Közelítések Krúdyhoz *(Kozma Dezső)* . . . 89
Pamfil Matei, Astra *(Gabriel Vasiliu)* . . . 90
Alpo Räisänen, Kainuun murteiden ja nimistön opas *(Szabó T. Attila)* . . . 91
• • • Text Connexity, Text Coherence *(Elena Dragoș)* . . . 92
Fábián Pál, Nyelvművelésünk évszázadai *(Gálffy Mózes)* . . . 94
Marica Pietreanu, Salutul în limba română *(Szász Lőrinc)* . . . 96
Balázs János, A szöveg *(Kabán Annamária)* . . . 98

Hírek

SZABÓ ZOLTÁN: Iorgu Iordan . . . 101
B. GERGELY PIROSKA: Szabó T. Attila . . . 102

ROMÁNIA SZOCIALISTA KÖZTÁRSASÁG AKADÉMIÁJÁNAK KIADÓJA

STUDII ŞI CERCETĂRI DE LINGVISTICĂ ŞI ISTORIE LITERARĂ
Anul XXXI 1987 Nr.

SUMAR

Studii

CSILLA GÁBOR: Începuturile gîndirii literare maghiare din secolul al XVII-lea 3
ZOLTÁN SZABÓ: Reflexii asupra ştiinţei constructiviste empiriste a literaturii lui Schmidt 11
EMESE ENYEDI KÉMENES: Stratul arhaic al mitologiei populare din Gheorgheni 21
LÁSZLÓ MURÁDIN: Formele dialectale ale verbelor de origine onomatopeică (care denumesc strigătele animalelor) 29

Articole

ISTVÁN ANGI: Valori şi anti-valori în cîmpul de forţă al esteticului 53
PERENC KŐSA: Despre noile încercări pentru descifrarea inscripţiei „runice" din Dîrjiu 59

Materiale şi documente

JENŐ ZÁGONI: Acte cu privire la testamentul lui Sándor Kőrösi Csoma aflate la Sfîntu-Gheorghe 63
JÓZSEF FARAGÓ: O poveste populară din judeţul Covasna 70
ÁRPÁD ANTAL: Toponime din Lunga, Săsăuşi şi Tinoasa (Jud. Covasna) . 77

Recenzii

Hajós József, Böhm Károly filozófiája *(Éva Cs. Gyimesi)* 85
* * * Arte poetice. Renaşterea *(Mihai-Alin Gherman — Huba Mózes)* 86
Faragó József—Almási István, Virágok vetélkedése *(Vilmos Keszeg)* 87
Fülöp László, Közelítések Krúdyhoz *(Dezső Kozma)* 89
Pamfil Matei, Astra *(Gabriel Vasiliu)* 90
Alpo Räisänen, Kainuun murteiden ja nimistön opas *(Attila Szabó T.)* 91
* * * Text Connexity, Text Coherence *(Elena Dragoş)* 92
Fábián Pál, Nyelvművelésünk évszázadai *(Mózes Gálffy)* 94
Marica Pietreanu, Salutul în limba română *(Lőrinc Szász)* 96
Balázs János, A szöveg *(Annamária Kabán)* 98

Cronică

ZOLTÁN SZABÓ: Iorgu Iordan 101
PIROSKA B. GERGELY: Attila Szabó T. 102

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XXXI. évf. 1987. 1. szám

TANULMÁNYOK

A MAGYAR IRODALMI GONDOLKODÁS 17. SZÁZADI KEZDETEI

A szellemi alkotó munka valamely területének nagykorúsága akkor kezdődik el, amikor gondolkodni kezd önmagáról, kísérletet téve saját énképe megrajzolására. És minél rendszeresebb, összeszedettebb és átfogóbb ez a gondolkodás, annál valószínűbb az alkotó munka önállóságának biztonsága.

Az irodalomnak önmagára irányuló spekulációja nem elméletalkotással indul útjára. Régi irodalmunkban a létezés miértjére való rákérdezés csírái — e kérdések kifejeződhetnek kijelentő mondatokban is — a teoretikus megnyilatkozásokat megelőzve, a munkákhoz írt előszavakban nyomozhatók ki sikeresen: az írói szándékokról és célkitűzésekről a „bizonyítványt magyarázó" bevezetők adják a leghűbb képet. Ez a felismerés késztetett arra, hogy megvizsgáljam a 17. század magyar nyelvű irodalmát az irodalomról való gondolkodás szempontjából, a munkák előszavait vallatóra fogó módszerrel.

A vizsgálódásban különösen nagy gondot jelentett egy koherens terminológia kialakítása éppen az alapkérdést illetően: *hogyan nevezhető valójában az, amit kutatunk?* Tarnai Andor *irodalmi gondolkodás*ról beszél, értve a fogalmon „a legtágabb értelemben ama követelményrendszer megnyilvánulását..., ami a későbbi korokban szerzőnek nevezett egyéneket valamely szó- vagy írásbeli közlendő megformálásában befolyásolta, s amit a még elérhető közelségben lévő vagy már csak elképzelt közönség elvárt."[1] E meghatározás a középkorra vonatkozik ugyan, ám számomra mégis a leginkább kezelhetőnek látszik, rugalmassága folytán kiterjeszthetőnek későbbi korokra — így a 17. századra — is, ezért vettem át magam is a terminust.

Egy teljes századot átfogó elemzés részletéről lévén szó, a legcélszerűbb talán a jéghegy csúcsára koncentrálni, benne mutatni föl azokat a törekvéseket, amelyek — többé vagy kevésbé tudatosan — az irodalom és az írás funkciójának megragadására irányultak a században. Pázmány Péter, akinek életműve körül negyedfél évszázad múltán sem sikerült az értékelésben nyugvópontra jutni, éppen ellentmondásossága és sokoldalúsága miatt válik eszmék és nézetek találkozási — és ütközőpontjává. A róla szóló vázlat tehát egyúttal a század szellemi törekvéseinek főbb erővonalaira is fényt derít.

1. Életműve, hasonlóan a század legtöbb írásbeli megnyilatkozásához, központi értékdimenzióként mutatja fel a *hasznosság*, a használniakarás követelményét. Emez értékpreferencia — egyébként bibliai toposz, Pázmány is többször hivatkozik Is 48, 17 megfelelő helyére: „Doceant utilia" —, a *szórakoztatás* és gyönyörködtetés szándékáról tanúskodó vallomások igen csekély számával szemben, nagyonis természetes a korban: nem annyira az „értékirodalom", hanem inkább a „szükségletirodalom", ha úgy tetszik: „sorsirodalom" áll a reformkori publicisztika feladatvállaló fölnövekedéséig az érdeklődés és értékelés homlokterében — ha van egyáltalán indokoltsága egy ilyenfajta szétválasztásnak.[2]

A szükségletek bilincsében pedig íróinkban kikristályosodik a szó jobbító erejébe vetett hit: ezzel magyarázható egyrészt az *erkölcsi* és *világnézeti* értékek nyilatkozatokban is kifejezett elsőbbsége, olykor a *politikum* fele történő elhajlással, másrészt pedig a tagadhatatlanul jelen levő *esztétikai* értékek morális célok szolgálatába állítása.

---

[1] Tarnai Andor, *„A magyar nyelvet írni kezdik"*. Bp., 1984. 7.
[2] Vö. Kenyeres Zoltán, *A lélek fényűzése*. Bp., 1982. 16–24.

Pázmánynál a hasznosság szempontja egyrészt valamilyen szellemi természetű hiány megszüntetésének törekvéseként, másrészt etikai kategóriaként nyilvánul meg.[3]

Sokszor és sokféle változatban visszatérő írásra ösztönző erő a könyvhiány, illetve a papság képzetlensége, amely felekezeti hovátartozástól függetlenül minden írással foglalkozó értelmiséginek közös gondja, és amely szó szerint átvehető vagy az alkotó jellegű felhasználáshoz és továbbfejlesztéshez fogódzót kínáló minták hozzáférhetővé tételére sürget. Pázmány föl is hívja a figyelmet a témafelvetésekben rejlő részletezőbb és alaposabb kidolgozás lehetőségeire prédikációinak a „keresztyén olvasókhoz" szóló ajánlásában: „A prédikátorok-eleibe pedig ... annyi tanításokat és intéseket adtam, hogy, ha mit egy helyen mondottam, azt okosan más Vasárnap előhozzák, sok új predikációkat csinálhatnak."[4] A szükségletekhez és a címzettek befogadóképességéhez való feltétlen igazodás szándékával magyarázható együttal a filozófiai-metafizikai fejtegetések kimaradása a szélesebb közönségnek szánt munkákból (pl. prédikációk), mivel ezek „a lelki épületre nem szükségesek".

A hasznosság mint etikai kategória pedig több dolgot is maga után von. A tanítás mint „lelki haszon", „fructus animarum", az üdvösségre „ösvényecskét irtogatni" szándéka mindenekelőtt világos, logikus előadásmódot követel, ez lévén a meggyőzésnek első feltétele. A legkristálytisztább beszédnek is azonban Pázmány Péter felfogásában (a gondolat egyébként korabeli jezsuita retorikákból származik) csak úgy van hitele, ha a szónok feddhetetlen erkölcsiségében gyökerezik, ha a prédikátor életével is ugyanazt hirdeti, mint szavaival.[5] Nem „hímes szók" tehát, hanem „erős valóságok" képezik az eredményes-hasznos tanítás alapját.

A térítés szempontjait szem előtt tartó erkölcstani irányultságnak van egy műfaji vívmányban testet öltő következménye is: itt és ekkor különül el egymástól jól nyomon követhetően a vitairat és a prédikáció. A 16. század első két harmadának protestáns prédikációját erős exegetikus és polemikus tájékozódás jellemzi Huszár Gáltól Melius Juhász Péterig, illetve Dávid Ferencig, és Bornemisza Péter az első, aki az ember belső, pszichikai-lelkiismereti problémái iránt is érdeklődést mutat; így csak lassan, a század utolsó harmadára hódít tért az erkölcsi-morális tartalom Decsi Gáspár, Kultsár György és Beythe István beszédeiben.

Katolikus vonatkozásban ki kell emelni a tridenti határozatok korszakos jelentőségét, amelyek közül a legfontosabb az az előírás, amely a hitszónoklatnak a hallgatóság lelki épülését előtérbe helyező megszerkesztését szorgalmazza. Szerzőnként, közvetlen előzményekként a témánk szempontjából megemlítendő állomásokat Telegdi Miklós és Káldi György neve jelzi, akiknek formai, nyelvi-stiláris érdemei (a protestáns beszédek esztétikai megvalósításaival együtt) beépülnek a pázmányi mű ívébe. Közös jellemzőjük pedig beszédeiknek vitatkozó éle, az az árnyalat, amelyet Pázmány, saját ars praedicandi-ja kidolgozásakor, tudatosan kerülni fog majd, ismét hasznossági és morális célokra hivatkozva: számára ugyanis a szószék nem ellentétes eszmék ütköztetésének fóruma, hanem kísérlet egy olyan közös nevező megkeresésére, amely általánosan elfogadható bármely felekezet tagjai számára. Végső soron tehát a hittérítés szolgálatába állított és Pázmány által annyiszor emlegetett „okosság" gyakorlatba ültetéséről van szó.[6]

A központi kérdés, az üdvösségre vezetés az esetek többségében összefonódik a vigasztalás, bátorítás szándékával, s az „utilitas" igényének kielégítése kapcsolatban áll az „édes hazámnak akartam szolgálni" típusú megfogalmazások már-már közhelyes gyakoriságú előfordulásaival. A gondolat a kor írásbeliségének egyik vezérmotívuma, Bethlen Miklósnál éppúgy megtalálható, mint az Apafi Mihály mellett lelkészi szolgálatot teljesítő Nagyari Józsefnél, Káldinál vagy Kájoni Jánosnál.

Visszatérve még egy jellegzetes mozzanat erejéig a pázmányi prédikációra, a beszédek erkölcstani irányultságának esztétikai következményeire kell fölfigyelnünk. Az elvont dogmatikai, illetve polemikus fejtegetések mellőzése folytán nagyobb teret kapnak a szépíróí hajlam kibontakoztatására lehetőséget nyújtó, a legkülönfélébb forrásokból vett epikus betétek, egyéni átélést bizonyító himnikus szárnyalású sorok, a tér és idő korlátain fölülemelkedő általános érvényű elmél-

[3] Az 'utilitas' fogalmát „nem tudományos vagy esztétikai, hanem egyedül és csakis etikai kategóriaként" használja (Bitskey István, *Humanista eruditió és barokk világkép*. Bp., 1979. 49).
[4] Pázmány Péter művei. Bp., 1983. 590.
[5] Vö. Bitskey i.m. 50–51.
[6] Vö. Bitskey i.m. 13–16.

kedések. És ezek, mivel sosem válnak öncélúvá, hanem a tanítást dúcolják alá és a figyelmet kötik le, végső soron nem ellenkeznek Pázmány Péter egyszerűségelvével, hiszen maga is hirdette, hogy a legjobb ételnek is ízt kell adni az emberek finnyásságáért. Joggal írhatta róla Kosztolányi: „noha folyton fogalmakkal, elvont eszmékkel bíbelődik, az, amit mond, csupa test".[7]

2. A század írásbeliségében tehát a morális értékeké a vezető szerep, és minden más érték, törekvés csupán az erkölcsinek alárendelve nyer létjogosultságot vagy bizonyul elvetendőnek. Így az esztétikum is — a nyilatkozatok szintjén legalábbis — pusztán csak periférikus jelentőséggel bír, és nem egy előszó (pl. a Szatmárnémeti Mihályé, a Nagyari Benedeké) kizárólagos ellentétbe állítja a hasznos tartalmat az „ékesen szóllás" „czapragos igéivel", összetévesztve a manierizmus öncélú ékítménykultuszát a mértéktartó és funkcionális nyelvi igényességgel.

Hasznosság—kellemesség viszonylatáról, a kettő összefüggéseiről és buktatóiról talán Szenci Molnár Albert vallott a legteljesebben ebben a korban. Munkáihoz írott előszavai nem eredményeket sorjáztatnak, hanem a formával való birkózásról számolnak be: fényt derítenek a nyelv és verselés titkaival tisztában lévő, nemzetközi mércét állító tudós értelmiséginek a szó művészetéért felelősséget vállaló magatartására. És hasonló vezérelv, a nyelvvel tudatosan jól bánni akarás határozza meg Pázmány Péter más orientációjú, belső titkokat és nehézségeket kevésbé feltáró, ám a nyelv esztétikumában rejlő lehetőségeket nagy fogékonysággal felismerő és jól kiaknázó tevékenységét, s egyházi prózája ezáltal válik művészivé. Hasznosság—kellemesség dichotómiájának dialektikus összekapcsolására számos és igencsak egyértelmű példa található nála. Gyakran hangsúlyozott, és műveiben meg is valósított igénye: az évszázados tanítás új köntösben való bemutatása („a régi igazságot újonnan rágják az emberek fülébe"[8]), amely valójában ekvivalens a hasznosság szolgálatába állított kellemesség megvalósításának követelményével. Prédikációi elé írt előszavában antik és középkori szerzőkre hivatkozva elhárítja magától, hogy megalapozatlan dolgokat hirdetne (a vallási viták korában a tanok „igaz" vagy „hamis" volta igencsak kényes kérdésnek számít!), ugyanakkor, szelekciós és alkotó képességének ismeretében, megtagadja, hogy szó szerinti követője legyen bármely elődjének is: „Magam gondolatit és újomból szopott dolgokat nem írok: Isten könyvéből, az anyaszentegyház Doktórinak írásiból vettem tanításimat: lopva semmit sem vettem... követem a szabados elmélkedésben azokat, kik előttem írtak: de magamnak-is megengedem, hogy valamit hozzá-adgyak, változtassak, el-hadgyak, mert nem szólgájok, hanem eggyezőjök vagyok a régieknek"[9].

Igaz tehát, hogy a cél és eszköz kapcsolatát világosan fölismerő érsek, lelkipásztori céljainak elérése érdekében teljes írói önkifejezésre törekszik[10], eszményei, a jól megjegyzendő dolgok sokszori — valahol tehát kényszerű — elismétlése mellett, a változatosság („hogy únalmat ne szerezzek az olvasónak") és a lényegretörő tömörség (... „a ki röviden prédikál, ha kedves tanítása, kívánságot és ízt hágy a halgatóban; ha sovány és únalmas predikállása, nagy künnyebbség, hogy hamar felszabaditya a halgatókat"[11]).

Hasonló megfontolás az, amely humanista erudíciójának „bevetésére": ösztönzi, mivel „az igen szükséges eledelnek-is ízt kell adni, az emberek finnyásságáért". A „pogány" auktorok munkáinak felhasználását az emberi szívbe írt, a kereszténység adta kegyelem hiányában is fölismerhető és nem egyszer fölismert természetes erkölcsi törvényről szóló bibliai tanítással (is) összhangban tartja lehetségesnek és kívánatosnak (lásd Róm 2, 12—16), hangsúlyozva, hogy ez kihívás is lehet a jó megcselekvésére, ugyanakkor az igehirdetés hatékonyságát is elősegítheti: „Én is, noha a pogányok rosz *fabulái*t és hiúságos, vagy ártalmas csevegésit írásomba nem elegyítem; de ahol keresztyén emberhez illendő jóságokrúl és dicsiretes erkölcsökrűl, tisztességes mondásokat és cselekedeteket találtam, azokat előhoztam; nemcsak azért, hogy édesítsem és ékesítsem ezekkel tanításomat"...[12] És igaz ugyan, hogy a szülőföldjéről hozott biharias ízek hozzájárulhattak a nyelvi szinten megmutatkozó művészi hatás növeléséhez, ezek alapja mégis, a tehetség elismerése, de nem

[7] Idézi Bitskey i.m. 150.
[8] I.m. 261.
[9] I.m. 590.
[10] Kolozsvári Grandpierre Emil, *Herder árnyékában*. Bp., 1979. 198—251.
[11] I.m. 591.
[12] I.m. 594.

abszolutizálása mellett, a tanultság, a lehetséges szónoki fogásokkal való tudatos élés[13]; mert mint minden külföldön szerzett ismeretét és tapasztalatát: ókori, középkori és kortárs szerzőket asszimiláló retorikai tudását is hazai talajhoz adaptálja, nem kis lendületet adva ezzel a nyelv fejlődésének.

Az a jó értelemben vett érzékenység tehát, amelyet Pázmánynál már több ízben is megfigyelhettünk, képessé teszi őt az árnyalatok finom elkülönítésére, és nem csupán a nyelvhasználat tekintetében. Mert ahogyan az ékesszólás számára eszközjelleggel bír, és emez eszközt látható gyönyörűséggel használja mondandójának „édesítésére" és „ékesítésére", ugyanúgy tesz különbséget a gazdagság mint semleges állapot és a vagyon bűnös célra való fölhasználása között, illetve ad etikai tanításaiban a szociális problémák bonyolultságának megfelelő válaszokat a helyes cselekvés kérdőjeleire.

A szervezettség, jól átgondoltság, amely műveire a legutolsó részletig jellemző — ellenpontozó vagy fokozó szerkesztésmód a teljes mű vagy egy-egy mondat szintjén, vagy a gyakori halmozások ellenére mindvégig megőrzött világosság —, azt bizonyítja, hogy az érsek nem szánta a fáradságot az írástól. És jóllehet a műgond gyötrelmeinek csupán a végeredményeit látjuk, a mondandóval való viaskodásába mégis nyerhetünk bepillantást, közvetett úton: a keresztény prédikátorokhoz címzett „Intés"-ben Cicero nem szűnő lámpalázára és Augustus császár gondosan előkészített tanácsi felszólalásaira hivatkozva nyomatékosítja a nyilvánosság előtt szólók felelősségét („Ha ezek a világi dolgokról illy félve beszéllettek: mentűl inkább, a lélek-üdvösségben-járó dolgokról, rettegve kel szóllani?"), egyúttal a szentbeszéd alapos és hosszas átgondolására is buzdítva: „szorgalmatos tanulással készüllyetek a predikálláshoz; és ha *Homerus*, medve-módon nyalogatva, ékesgette verseit: ti-is a predikácziót, ne futó-félben, hanem hosszú ideig-való jobbításokkal készítsétek."[14]

3. A hallgatóság előtt kimondott szó hitelének biztosítása egyszerre jelent nagyszerű feladatot és morális terhet, s ez csak úgy valósítható meg, ha a szónok bensőleg is teljesen azonosul mondandójával: a meggyőződés, hogy a beszédnek súlya van, szárnyakat ad a világot értelmező és a cselekvést szabályozó normák kifejtési módjának. Így lesz az „igazság" keresése a 17. század gondolkodásának egyik legkényesebb problémája, a hittel és a teológiai dilemmák körüli nézeteltérésekkel szorosan összefüggő. A prófétai hevülettel kereső egyházi írók pedig nem az ismeretelmélet által kutatott igazság megismerését és megismertetését veszik célba, hanem a hittudományi igazságét. A szigorúan „szakmainak" tűnő eszmefuttatások azonban, nagy nyilvánosságuk révén, valamint az írásbeliség bizonyos fokú homogenitása miatt, olyan egyetemes eredményeket hoznak, amelyek a történész és az irodalmár érdeklődésére egyaránt érdemesek.

A fentiek figyelembe vételével a legkézenfekvőbb az igazságra orientáltság mögött világnézeti értékek domináns hatását keresni. A világnézeti értékek csoportja az ember-világ viszonyt elvileg határozza meg, így az életmód-értékektől az elviség és a tudatosság határolja el, a morális értékektől pedig az, hogy nem egy-egy szituációra, dologra vonatkozó cselekvésben hat, hanem a „világgal" szembeni attitűdöt határozza meg átfogóan.

Az elviség, de főként a tudatosság a században szigorúan együtt jár a felismert vagy felismertnek vélt „igazság"-nak akár a tűzzel-vassal is történő terjesztésével. Ezért érdekes probléma a hitvita és a vallási türelem kettőssége abban a korban, amikor a tolerancia mint erény jobbára ismeretlen fogalom, és az esetek többségében, a nyílt kimondás szintjén legfeljebb mint gyávaság vagy túlzott jámborság jöhet számításba a kompromisszumra való készség.

A polémiának pedig nem csupán a világnézetet kikristályosító szerepe fontos. Általa ugyanis (érvek és ellenérvek gyors cseréje!) föllendül a szellemi élet, fölvirágzik a nyelv és irodalom.

A 17. század végére azonban a viták hőfoka, az érvelés szellemessége nagyot esik vissza, öncélúvá és helyi érdekűvé válik, mivel a felekezeti tényerések lezárulása és nagy polemikusok személyes csatározásai után a megmerevedés, a hatalmi pozíciókból történő hódítás és agyonkoptatott érvek unos-untalan ismételgetésének korszaka következik.

[13] Bitskey i.m. 134.
[14] I.m. 598.

Pázmány Péter vitamódszerében analógia van a 16—17. század fordulójának reformációs-ellenreformációs erőváltásával (a 17. század protestantizmusa védelmi harcra kényszerül a jezsuiták rekatolizáló törekvéseivel szemben[15]). Az elveinek és véleményének megvédésére kényszerített érsek oltalmazó állásból rövidesen ellentámadásba megy át, s ez a hajlam előszavaiban is megmutatkozik. A *Keresztyéni felelet*, az olvasót köszöntő bevezető szerint nem apológia és „oltalmazó írás", hanem egyes katolikus hitigazságok „rövided megbizonyítása" (és érvelésében valóban logikai szigorra és következetességre törekszik), ám az éles hang már itt jelentkezik — és nem marad el mögötte keménységben maga a „felelet" sem, amely részenként minden bizonyítás után egy csodálkozó és becsmérlő véleménynyilvánítással ér véget.[16] A wittembergi Balduinusnak a *Kalauz*ra tizenhárom éves késéssel írt válasza pedig (vitában ekkora időeltolódás eleve kizárja a hatásosság lehetőségét) nagyonis egyértelmű fölényérzettel tölti el, amint azt a rövid soron elkészült válasz, *A setét hajnalcsillag után bujdosó lutheristák vezetője* egészében igazolja.

Prédikációiban azonban — említettük már — tudatosan kerüli a súrlódást okozó felületek érintését, egy konstruktív: megegyezést és nem ellenkezést szító gondolat jegyében („Az mostan támadott tévelygések ellen, mivel hévségesen írtam a *Kalaúz*ban és egyéb harczoló könyveimben: nem akarom itt kétszerezni írásimat; hanem azokrúl ritkán és rövideden emlékezem a predikáczióban"[17]), és e toleranciára hajló nézet jól megfér a személyes meggyőződésnek olyan vállalásával, amely egyben a másfajta álláspont elutasítását is jelenti („lelkünkben jár, hogy az igazság mellett kitámadgyunk, az isteni tudományért bajt álljunk, a bárány-bőrrel béllett farkasok ellen mind nyelvünkkel, s mind szeges írásunkkal vitézkedgyünk"[18]).

Az igazság melletti kiállás belülről kényszerítő ereje mellett megjelenik „az igazság nem személyválogató" gondolata is, amelynek jegyében tehát a hitvédelem sem irányul a más vallásúak személye, csupán tanításai ellen. (Lásd a *Tíz bizonyság* bevezetőjét: „Mivelhogy nem az Lutherista és Calvinista Atyafiak ellen írtam, valamit írtam, csak e végre, hogy a hamisságrúl levonassék az áll orca, és az üdvösségnek úttya megesmértessék."[19]) Nyilvánvaló, hogy itt a keresztény szeretet-parancs szemszögéből (amely nem a bűnöst, hanem a bűnt magát gyűlöli és ítéli el) történik a legitimizálása annak a küzdelemnek, amely mindenfajta pluralizmus ellen folyik, minden felekezetben.

Ugyanennek az éremnek másik oldala: a különbségtétel a tan egyetemes tökéletessége és az azt hirdető személy egyéni gyarlósága, tudatlansága között. A *Kalauz* Elöl-járó levelében olvassuk: „Nem merészlem magamnak tulajdonítani, hogy az emberek kívánságinak és elméjeknek eleget tegyek írásomban. Azért, ha az igazságot vagy homályosban, vagy gyengébben erőssítem, hogysem a dolognak érdeme kívánná: ha tőheggyel nem illetem mindenütt a tárgyot: senki ebből meg ne jegyezze az igaz tudományt, mivel nem ennek erőtlenségéből, hanem az én késedelmességemből esik fogyatkozás."[20] Értelmezhető volna e néhány sor úgy is, mint kötelező szerénysége (legalábbis a direkt megfogalmazás szintjén) egy értékeivel és képességeivel nagyon is tisztában levő főpapnak, ám ez esetben nem ez az elsődleges fontosságú tényező, hanem a térítés szempontjait mindenféle oldalról számbavevő körültekintés.

Az igazságkeresés valamilyen módon kapcsolatba kerül a források problematikájával is. A leírt szó és a nemzedékről nemzedékre öröklődő hagyomány tekintélye főként hitviták alkalmával esik nagy súllyal a latba. A szembenálló felek a Biblián kívül ókori szerzőkre, egyházatyákra, kortárs művekre és egymás munkáira hivatkoznak, egyetértőleg vagy cáfolni szándékozva, amikor nézeteik mellett érvelnek. Az eredetiség vagy a „járt utat a járatlanért el ne hagyd" alternatívája tekintetében a legnagyobb fokú rugalmasság pálmája a Pázmányé: egyfelől ő vonultatja föl kortársai közül a leggazdagabb, műfaji-tematikai szempontból legváltozatosabb forrásanyagot és áll ki a „régi igazság" oltalmára az elődöktől tanult módszerekkel (... „igyekeztem azon, hogy a régiek nyomából ki ne lépjek, hanem az ő fegyver-

[15] Tarnóc Márton, *Laskai János válogatott művei*. Bp., 1970., 18.
[16] I.m. 143—145.
[17] I.m. 593.
[18] I.m. 260.
[19] I.m. 34.
[20] I.m. 260.

házokból vegyek diadalmas kardokat, mellyekkel a régi tévedések nyaka szakasztatott" ...[21]), másfelől pedig ugyanő tartja fönn magának az olvasottakból-tanultakból való szintézis-alkotás jogát, mint aki „nem szólgájok, hanem eggyezőjök" a régieknek.

Műveiben emellett — írói célkitűzésével harmonizálva — mindig megtalálható a felhasznált szerzőkre való hivatkozás, következetes a forrásmegjelölés. A filológiai pontosságra törekvés még fokozódik olyankor, amikor valamely protestáns mű cáfolata készül, az előszavak pedig többször és nyomatékosan fölhívják erre a figyelmet. A hitelességet már önmagában fegyvernek tekinti, bizonyítéknak az ellenfél érvei „hamisságára", hogy ti. nem polémikus rosszmájúság kitalációja az idézett képtelenség, hanem olvasott dolog, amely eredeti helyén visszakereshető. Erre nézve idézem a *Kalauz* előszavának fölszólítását: „a mit írok, újomból nem szoptam és hamissan sem költöttem: hanem a Luther, Calvinus és egyebek tulajdon könyveiből szedtem. Melyben ha kételkedel, lelked üdvösségére kénszerítlek, hogy az elszakadott tanítók könyveiben keresd utánnam a feljegyzett helyeket: Reá-felelek, hogy különben sem találod."[22]

A fentiek ismeretében tehát egyetérthetünk Bitskey Istvánnal, aki az életmű szintézisét jelentő beszédek forrásvizsgálatának összegezésében a következőket mondja: „Nyilvánvalónak látszik, hogy az érveket a forrásanyag kiválasztásában taktikai szempontok is vezették, kitűnő érzékkel választotta meg a korabeli szakirodalomnak azt a körét, mely egyrészt biztosította beszédeinek tudományos jellegét..., másrészt viszont érvényüket kiterjeszthette, az alapelvek feladása nélkül a lehető legszélesebb rétegek számára elfogadhatóvá tehette."[23]

A pontosság azonban nem pusztán polémikus vagy taktikai eszköz, hanem a tudományos lelkiismeret érzékenységének következménye is. Pázmány erős intellektuális szenvedélytől fűtve fordul a reformáció és a humanizmus szellemi öröksége felé, alapos jártasságot szerezve a Biblia-kutatás filológiai eredményeiben. Felhalmozott és felhasznált ismeretanyaga európai látókörről tesz tanúbizonyságot, átfogva az élet minden területét a humaniórától a természettudományig. Mindez együttesen a hit ésszerű megalapozását szolgálja, a „rationabile obsequium" jegyében, amely filozofikus meghatározása ellenére is elsősorban etikai kategória, s így a józan megfontolásból, „okosság"-ból kiinduló tettrekészségre, aktivitásra sürget.

4. A tudománnyal való kapcsolat azonban nem csupán a felhasznált munkák jó ismeretét jelenti, és nem is pusztán alapos tájékozottságot a kor tudományosságában. 17. századi szerzőink igényesebbje szembetalálkozik az érvelés „módszertanának" buktatóival, ebbeli kételyeit meg is fogalmazza, és van, aki megkísérel pozitív választ adni a tudományos gondolat kifejtésének kérdéseire — s erre pedig annál nagyobb szükség van, mivel a logikai helyesség mellett az esetek többségében „ad captum vulgi" (Bátai B. György), a közérthetőségre is ügyelni kell.

Pázmány, hűen gondolati-szerkezeti tisztaság-eszményéhez, jóllehet „szoros korlátnak" tekinti a szillogizmus szigorúságát, Szent Ágostonra hivatkozva és a Bibliát idézve mégis beígéri, hogy élni fog vele, amikor álláspontját védi és igazolja („Bizonyságimat, melyekkel vagy az új tudományokat ostromlom, vagy a régi igazságot állatom, nagy részre a dialecticusok törvénye szerént, *in Forma*, rövid kötésbe és bizonyos formába foglalom, hogy nyilvábban kitessék erősségök"[24]). Az arisztotelészi szillogisztika természetesen az akarat hajlítására irányuló (és a prédikációk előszavában rendkívüli tudatossággal megjelenő) tevékenységet hivatott eredményesebbé tenni.

Ahogyan Pázmány a tudományt a katolikus-vallásos világkép megalapozására használja föl, ugyanúgy hivatkoznak kegyességi szempontokra a század többi nagyjai, amikor a kultúrszint emelését sürgetik. Helytálló a mi viszonyainkra is Pierre Chaunu megállapítása a „klasszikus" Európáról: „A XVII. század, mint addig minden nagy század, alapvetően teológiai."[25]

A kor írástudói, közülük többen külföldi egyetemekről hazatért „kultúrmisszionáriusok", akik látják a hazai lépéshátrányt, és értékelik a tudást, egy fölzár-

[21] I.m. 261.
[22] I.m. 262.
[23] Bitskey i.m. 86.
[24] I.m. 265.
[25] Pierre Chaunu, *A klasszikus Európa*. Bp., 1971. 265.

kózásra alkalmas tudományos élet megteremtésének feltételét az iskola, a betűvetés és könyvnyomtatás ügyének együttes fölkarolásában látják.

E tekintetben a legösszetettebb és legkövetkezetesebb programot Apáczai Csere János alkotja meg, fölvetvén tudomány és iskola, valamint az anyanyelvűség kérdéseit. Utat tör a vallásos világképen belüli laicizálódásnak, hívő puritánként nagy nyitottságot mutat a tudomány autonóm igazsága felé, föleleventve a középkori „duplex veritas" elvét, és vallva, hogy a tudomány és vallás látszólagos szembenállása nem más, mint a bibliai „metaforika" szó szerinti értelmezése.

A századnak e művelődéspolitikai áramába tartozik részben Szenci Molnár Albert és Misztótfalusi Kis Miklós tevékenysége: elgondolásaik pedig nem egy ponton egyezést mutatnak a pázmányi törekvésekkel. Apáczai és Pázmány iskolaszervező vagy alapító munkássága, illetve az érsek és Molnár Albert párhuzamos, a reneszánszban gyökerező és valószínűleg egyazon forrásból táplálkozó gondolatai a nönevelésről (hogy csak két fontos-jellegzetes példát ragadjunk ki) azt mutatják, hogy e valóban létfontosságú problémák fölötte állnak a tömegeket, értelmiségieket és uralkodókat megosztó felekezeti korlátoknak.

Az oktatás és a tudomány ügyet fókuszpontba állítva tehát a következőket mondhatjuk el röviden a század értékviszonyairól: a világnézeti értékek csoportjához képest alárendelt szerepet kap az ismeretértékeké, amennyiben utóbbi az előbbinek alátámasztására, megerősítésére szolgál, s csupán Apáczai Csere János függetleníti őket egymástól. Az értekezés-írás, érvelés hogyanjával kapcsolatosan fölmerülő számos határozatlanság, útkeresést bizonyító megnyilatkozás pedig a szépprózа és a tudományos közlés végleges elkülönülésének irányába mutat.

5. A „hasznosság" igényéről számot adó bevezetők mellett talán a legszerteágazóbb problematikát fölvonultató előszó-komplexumunk az, amely a magyarnyelvűség kérdéskörével foglalkozik. Már a felszíni vizsgálódások alkalmával nyilvánvalóvá válik ugyanis, hogy nem mutatható ki eme szövegekben egyetlen értékcsoport domináns hatása sem, ehelyett viszont szinte mindenik, amely eddig előfordult, részt vesz az értékviszonyok kialakításában. — Így megfigyelhető az erkölcsi értékek, a politikai, világnézeti, ismeret- és esztétikai értékek búvópatakszerű megjelenése vagy eltűnése aszerint, hogy a magyar nyelv használata melyiknek a kibontakozását hivatott leginkább erősíteni az egyes konkrét esetekben.

Az anyanyelvűség problematikája a kódexek korába visszanyúló kérdéskör, amely a 16. században a művelődés egyik kulcsfontosságú témájává lesz; a század végére pedig már le is zárul a magyar nyelvű irodalom első (európai mércével is mérhető) csúcsteljesítménye. Az anyanyelvi műveltség egyre szélesebb körben terjed, ennek ellenére, a latinnal továbbra is fennálló párhuzamosságok miatt, a 17. században is erősen tartja magát írástudóink körében az a némileg lekicsinylő és sajnálkozó vélemény, hogy nyelvünk „barbara lingva", szűk és szegény, s így alkalmatlan a színvonalas és/vagy elvont közlésre.

A nyelvi problémák zöme a fordítások kapcsán merül föl. E korban az átültetések jó része, miként az írásbeli megnyilvánulások túlnyomó többsége, egyházi jellegű, ezért a legtöbb gondot a teológia magyar terminológiájának kialakulatlansága okozza. Marosvásárhelyi Gergelytől Nógrádi Mátyáson és Balog Györgyön át Szenci Molnár Albertig sokan fölpanaszolják a „magyar nyelvnek sovány és szűk szovait"[26], amely tény következtében lehetetlenné válik elérni „az Angliai nyelvnek perfectioját"[27], vagy visszaadni anyanyelven a latin bőséges áradását. E nehézségek az idegen nyelvekbe, főként a latinba vetett bizalmat növelik, s így nem csodálkozhatunk azon, hogy ennek nagyobb hitelére hivatkozva Pázmány Péter is külön fölhívja a figyelmet a vitairatában *(Felelet az Magyari István sárvári prédikátornak)* található deák idézetekre: „Ne csodálkozzál, ha az régi szent doktoroknak sok deák szentenciáit látod; mert ezeket, hogy deákul írnám, az kételenség mívelteté, tudván, hogy nagyobb ereje és böcsületi légyen, mikor azon szókat olvassuk, melyeket az régiektől vöttünk, hogysem ha mi magunk más nyelvre fordítanók"[28]. Nyilvánvaló az is, hogy itt a nyelvi kérdés a vallás és hitvallás síkjára tevődik át, s egy tudós nyelvnek a tekintélye a hit erejét hivatott megsokszorozni.

[26] Marosvásárhelyi Gergely, *Christus követéséről*. Kolozsvár, 1622. Az RMK nem jelzi.
[27] Nógrádi Mátyás (ford.), *Idvösség kapuja*. Kolozsvár, 1672. RMK 1133.
[28] I.m. 7.

Pázmány Péter munkásságában a főműnek tekintett *Isteni igazságra vezérlő Kalauz* jelent fontos állomást a teológiai-filozófiai műnyelv kialakulásában és fejlődésében. A század legtöbb szerzőjétől eltérően azonban ő sem e munkájában, sem másutt nem vall magyar hittudományi szótára megszületésének gondjairól: helyette a mű maga beszél, gördülékenységével, a fogalom-kezelés biztonságával, elvont fejtegetések életközelbe hozásával. A méltán katedrális-biztonságúnak nevezett gondolatépítmény olyan nyelvi-esztétikai értékeket tartalmaz, amelyeknek részletes elemzése máig várat magára: ennek forrása pedig az a fölényes-nagyvonalú nyelvérzék, amellyel a születőben lévő anyanyelvű tudományos közlés addigi vívmányait hasznosítja, és az újakat úgy vezeti be, hogy ne érezzék meg rajtuk a vajúdás kínja.

Hogy mégsem spontán sikerességről, hanem nagyon is jól átgondolt alkotási folyamatról van szó, azt az a gondosság igazolja, amellyel szerzője a Kalauz sorsa iránt viseltetett. Az életében megjelent három kiadás a mű folytonos csiszolása, bővítése is egyben. Az azt vállaló nagy-nagy önérzet pedig a kikezdhetetlenség tudatából fakad: ama sejtés beigazolódásából, hogy itthon nincsen, aki azt méltón meg tudná felelni, a wittembergi Balduinus latin ellenirata pedig régen idejét múlta. A szóban forgó válaszra írt „válasz" a pázmányi anyanyelv-használat szép dokumentuma, egyben magyarázat az egész Kalauz-jelenségre: „És jóllehet deákul is tudok, de mivel a Kalauz-t a magyarokért magyarul írtam, annak oltalmát is magyarul akarom írni... Tudom, ebben senki meg nem ütközik. Mert ha másnak szabad a magyar könyvre deákul felelni; engem sem tilthat senki, hogy magyarul ne írjak a deák könyvre."[29]

Miután áttekintettük a 17. század írott emlékeinek az irodalmi gondolkodásról vagy annak csírájáról valló részét, benne Pázmány Péter munkásságát, összefoglalásképpen a következőket mondhatjuk: az írásbeliség minden területére kiterjedő tevékenység a korabeli irodalom-fogalom differenciálatlanságából adódik, és egy, az irodalomtól mint művészettől távol álló eszmeiség jegyében — e század „teológiai"-ságal — megszületnek a legirodalmibb törekvések és megvalósítások, létrejön Pázmány tollán egy olyan írói program, amely nem egy szállal kötődik a szépprózához, máig is élő művészi hagyományt teremtve. Munkásságával ezen kívül hozzájárul az értekezés-írás nyelvezetének és szerkesztésmódjának kialakulásához is.

Működésének nagyfokú tudatosságára jellemző, hogy e program vállalja és magába építi mindazt, ami a végső cél eléréséhez fölhasználhatónak látszik, beleértve a humanizmus és reformáció szellemi örökségét is, és felismerve a rész helyét és szerepét az egészben. Amit önmagáról és írásairól vall, az mégsem irodalomelmélet, hanem az akut gondokon segíteni akaró író tennivalóinak önmaga és mások számára való föltérképezése.

Életművének és életének antinómiáit talán ma sem vagyunk eléggé tárgyilagosak pártatlanul és tévedhetetlenül megítélni, és a részletek feltárásában is jócskán van adóssága a kutatásnak. E dolgozat sem vállalkozhatott kimerítő tárgyalásra, még kijelölt pászmájában sem.

GÁBOR CSILLA

ÎNCEPUTURILE GÎNDIRII LITERARE MAGHIARE DIN SECOLUL AL XVII-LEA

(Rezumat)

Autoarea trece în revistă şi încearcă să evalueze observaţiile privitoare la 'literatură' inserate în prefeţele şi introducerile explicative ale unor lucrări publicate în secolul al XVII-lea şi semnate, în majoritatea lor, de Péter Pázmány, observaţii care pun accentul pe principiul utilităţii şi accesibilităţii, contribuind în primul rînd la susţinerea unor valori morale şi ideologice, dar avînd tangenţe şi cu valorile estetice.

[29] L.m. 510.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XXXI. évf. 1987. 1. szám

GONDOLATOK SCHMIDT KONSTRUKTIVISTA EMPIRIKUS IRODALOMTUDOMÁNYÁRÓL

1. Schmidt újabb munkáiban egy új irodalomtudomány körvonalai bontakoznak ki. Erre utal elnevezése is: konstruktivista empirikus irodalomtudomány. Hogy tulajdonképpen mit is képvisel, egy új elméletet vagy valóban egy új irodalomtudományt, arra az idevágó viták ismertetése során még visszatérek. Legalább ennyire fontos előzetes megjegyzés az is, hogy tényleges tartalma mintha a vártnál, egy feltételezett új irodalomtudomány anyagánál kevesebb információt nyújtana. Persze lehet, hogy ez egy hamis érzés, hisz minden bizonnyal arról van szó, hogy az irodalomtudomány eddig kialakult fogalomrendszerére gondolva, ahhoz viszonyítva várunk az újtól valami ahhoz hasonlót, a jól ismert alapfogalmak (pl. műfaj, műelemzés) valamilyen mását, megfelelőjét, más megítélését. S hogy nem ezt kapjuk, csalódást érzünk, és keveselljük, amit új irodalomtudományként adnak. Már ennek az igazolása vagy cáfolása miatt is érdemes ismertetni Schmidt művét. De van más ok is. Tanulságos elméletének kialakítási módja és még inkább logikai felépítése.

Ezzel szoros összefüggésben egy új irodalomtudomány kialakítása egy tudománytörténeti mozzanat miatt is figyelemre méltó. Korábban egy-egy elmélet kidolgozásában elégségesnek látszott az általános tudományelmélet, a teóriaalkotás igényes szempontjainak az érvényesítése (pl. a tárgy, cél, módszer egysége, a módszernek a tárgyból való levezetése, a pontos fogalomalkotás, az explicit jelleg, az egyszerűség, általánosíthatóság, formalizálhatóság és alkalmazhatóság elve). Az utóbbi évtizedben azonban, ahogy Schmidt munkáiból is kiderül, újabb igények is felmerülnek, mindenekelőtt az, hogy mélyebb alapokra van szükség, hogy az alapelemeknek a szerves egység elvének kell megfelelniök, olyannak kell lenniök, hogy azonos jellegű, tartalmú ismeret- és metaelméleti hipotézisekhez lehessen kapcsolni őket. Fontos és nélkülözhetetlen alap az ismeret- és tudományelmélet.

Schmidt a maga irodalomtudományának három alkotórészét különíti el: ismeretelméleti, tudományelméleti és tárgyelméleti (nyelv- és irodalomelméleti) alapot. Tudományos jellegének bizonyításában Schmidt (1985a: 127) arra hivatkozik, hogy elméletektől 'vezérelt' problémamegoldási stratégiái vannak, empirikusan magyaráz, alkalmazható tudásanyagot nyújt, és téziseit egy olyan explicit szaknyelven lehet megfogalmazni, amely különbözik bármelyik régi 'stílusú' tudománytípustól. Ilyen meggondolás alapján új tudományát 'utómodernnek' minősíti.

Ismertetésemet a fentebb említett hármasságnak megfelelően taglalom, majd az egészből kiemelek néhány érdekesebbnek látszó kérdést, hogy aztán így értékelésére is sort keríthessek.

2. Az empirikus irodalomtudomány ismeretelméleti alapja a radikális konstruktivizmus, amelynek fő forrása Schmidt számára a chilei Humberto R. Maturana biológiai és lélektani munkássága (l. pl. német fordításban Maturana 1975, 1982; népszerűsítője, továbbfejlesztője pl. Glasersfeld 1983).

E konstruktivizmus-változat kiindulópontja az a tézis, hogy az ember, egy-egy egyén élő, 'önelőállító' rendszer (innen a konstruktivista terminológiában a sok *ön-* előtagú műszó, pl. önösztönző, önelőállító, önszerveződés), aminek fontos velejárója az, hogy önmagát és környezetét meg tudja figyelni, meg tudja ismerni. Ez azt jelenti, hogy biológiai és társadalmi adottságainak megfelelően a valóságot önmagában és önmaga számára 'megkonstruálja'. A valóság egy-egy részlete így előállított 'konstruktum', amely az őket létrehozó 'konstruktöröktől', tehát a megismerő személyektől függően más és más lehet. Eszerint a megismerés nem más, mint a valóság szubjektív 'megkonstruálása'. Mindez, tegyük hozzá, sokaknál könnyen szolipszizmushoz vezethet, ami az irányzat egyik-másik képviselőjénél főleg az ontológia elvetésében és még inkább az elvetés módjában meg is figyelhető. A szubjektum aktív szerepének a kiemelése azonban produktív lehet, ami-

nek jelentősége — mint látni fogjuk — a tudományos megismerésben még inkább hangsúlyozódik. Erről szólva még azt is meg kell jegyeznünk, hogy a konstruktivizmusban a szubjektum, a megismerő és cselekvő lény fontosságának az elismerése nem jelenti az 'egyéni' elfogult felfogását, nem jelent 'szubjektivitást'.

Emellett az élő rendszerekre zártság, egybeforrottság, valamint együttműködési szándék és képesség is jellemző. Mindebből olyan társadalmi jelenségek adódnak, mint amilyen az átfogó 'társadalmiság' (a 'szocializáció') vagy az ezzel összefüggő konvenció és, aminek itt különös jelentősége van, a megegyezés, az egyetértés (az egyezség-elv). És idetartozó jelenségek a társadalmi 'cselekvések' (mint látni fogjuk maga az irodalom és a tudomány is az), valamint az emberek közötti kommunikáció, ami ebben a felfogásban az egyének tájékozódási tevékenységének a nyelvi 'társadalmiságtól' lehetővé tett sorozataiból áll. Egyének közötti kapcsolatokra épül a kiindulópontjában a megismerő szubjektumtól függő tudomány is, amelyben különös jelentősége van az egyetértésnek, az egyezségnek. A tudományos tevékenység alapja ugyanis a szubjektumok, a tudományművelők közötti kapcsolat, ami lehetővé teszi többek számára elfogadható vélemények, felfogások kialakítását. A konstruktivista felfogás szerint a tudományos megismerés egzaktsága és objektivitása az egyének, a tudományművelők kulturális 'egységességen' alapszik, azon, hogy a valóságról szubjektíven alkotott 'konstruktumok' megítélésében megegyezhetnek, többen-kevesebben közös véleményre juthatnak. Így ölt magára az egyéni megismeréshez kötődő tudomány egyének közötti, társadalmi jelleget.

3. Az empirikus irodalomtudomány tudományelméleti felfogása a konstruktivizmusból következik. A konstruktivista ismeretelmélet tézisei egy általános tudományelmélet alapelemeiként hasznosíthatók. Így dolgozott ki Sneed (1971, 1976) és Stegmüller (1973) egy általános tudományelméletet, amelyet aztán Finke (1982) egy 'konstruktivista funkcionalizmusnak' nevezett tudományelméletté fejlesztett.

Ebben alapvető tétel az, hogy a tudományos elméletek olyan explicit konstrukciók, amelyeket egy tudóscsoport alkotott, illetőleg fogadott el. Szerepüket tekintve az elméletek problémamegoldó stratégiák. Hogy valóban ilyen stratégiaként lehessen hasznosítani őket, annak elsősorban az a feltétele, hogy az elméletek és a megoldandó szaktudományi kérdések egymásnak strukturálisan és funkcionálisan megfeleljenek.

A strukturális megfelelés azt jelenti, hogy az elméleteknek egyértelmű struktúrákat kell felmutatniuk, amelyekről aztán egy Sneed-mátrix segítségével el lehet dönteni mindenekelőtt azt, hogy problémamegoldási stratégiájuk mennyire explicit, és hogy mekkora a megoldás empirikus értelmezhetősége. Különben a Sneed-mátrix egy olyan metaelméleti eszköz, amelynek segítségével meg lehet állapítani, hogy mi kerülhet be egy elmélet tárgykörébe. Így ez az irodalomtudományra alkalmazva annak eldöntésére (is) jó, hogy mi irodalmi és mi nem irodalmi egy elmélet szempontjából. Látható tehát, hogy a strukturális megfelelés alapján alkotható meg egy elmélet logikai struktúrája.

A funkcionális szempont közvetlenül a konstruktivizmus két legfontosabb alapeleméből, a megismerésből és a vele összefüggő társadalmiságból fakad, vagyis az elméletek és a segítségükkel megoldandó szaktudományi kérdések közötti megfelelések funkcionális vonatkozásai a megismeréshez és a társadalmi érintkezésekben nélkülözhetetlen (nemcsak nyelvi) kommunikációhoz kötődnek. Ezekből az összefüggésekből fakaszt Schmidt olyan funkciókat, amelyek közlésszintektől függően konkretizálódnak. Például az irodalminál átfogóbb (minden művészetre kiterjedő) közlésre a megismerő, a társadalmi és erkölcsi (társadalmi normatív), valamint az érzelmi funkció jellemző, amelyek — a tárgyelméletről szóló részben látni fogjuk — közvetlen forrásai az irodalmi közlés értékalkotó funkcionális tényezőinek.

4. Az empirikus irodalomtudomány tényleges tartalmáról a legtöbbet harmadik alkotórésze, a tárgyelmélet (a nyelv- és irodalomelmélet) mond, ami központi részként az irodalom empirikus elméletét foglalja magában. Ezt Schmidt (1982b: 19) empirikus társadalomtudománynak tekinti.

Maga az empirikus jelleg nagyon sok mindent jelent, de lényeges az, hogy mindegyik összetevője a konstruktivista ismeretelméletből következik. Schmidt bírálói és még inkább olvasói, magyarázói azonban ezt néha szem elől tévesztik, és így az empirikus jelleg korábbi, hagyományos felfogása alapján csak a meg-

figyelésből adódó objektív jelleget emelik ki, és azt, ami ennek velejárója, hogy egzakt vizsgálatokat feltételez, mint amilyen például a statisztika vagy a matematizált szövegelmélet. Schmidt (1984: 295) épp konstruktivista meggondolásokból hangsúlyozza, hogy nála az 'empirikus' nem jelentheti a tények fetisizálását és a szubjektumot, valamint az elméletet kizáró objektivitást. Ha az egzakt módszerek fontosak is, az empirikus jelleget nem lehet a formalizálással vagy a matematizálással összetéveszteni. Minderre azért is ki kell időnként térnie, mert a múltban az empirikus tudomány a pozitivizmussal és nyilvánvaló hibáival kapcsolódott össze, és ez sokak szemében még most is ráértődik az empirikus minőségre.

Az ilyen és az ezekhez hasonló félreértésekkel szemben Schmidt az empirikus jelleg lényegére több helyen is utal. Eszerint empirikusnak tekinthetjük az ellenőrzött és ellenőrizhető 'elméletalkalmazások' eredményeinek vizsgálatát két (most már a konstruktivizmus ismeretében érthető) összefüggésben: egy tudóscsoporton belüli ésszerű megegyezéssel, valamint az ettől a csoporttól képviselt világképpel kapcsolatban (Schmidt 1984: 296).

De a vizsgálat jellegénél is fontosabb és valóban az előbbinél sokkal többet és sokkal részletesebben tárgyalt kérdés a vizsgálat tárgya és kerete.

Az 'empirikusság' a tudományok rendszerében egy cselekvéstípust feltételez. Egy-egy ilyen cselekvés rendszerszerű, elmélettől irányított és explicit eljárásokat foglal magában (l. pl. Schmidt 1984: 310). Glasersfeld (1984: 11) az empirikus tudást a műveleti lehetőségekről szóló tudásként fogja fel. Az eljárások valóban fontosak, hisz a szóban forgó problémakörre vonatkozó 'tudáshoz' segítenek hozzá. Ez a 'tudás' a konstruktivista ismeretelmélet téziseinek megfelelően megismerési tevékenységünk tapasztalataival, tényeivel és nem a valóság tényeivel hangzik egybe. Ezért hangsúlyozza Schmidt (1984: 297) Maturana alapján, hogy a leírás logikája a leírandó rendszer logikája és nem a valóság logikája.

Ebben a felfogásban maga a tudomány, így az irodalomtudomány is cselekvés, az egyének társadalmivá táguló egyfajta cselekvése, amely meghatározott szabályokhoz és konvenciókhoz igazodik. Mint ilyen a társadalmi cselekvésrendszerek sorába tartozik. Hasonló társadalmi cselekvés például a politika, a gazdaság, a művészet, a nevelés. A tudománynak mint társadalmi cselekvésnek sokféle szabálya, normája van. Schmidt (1982b: 13) elsősorban a konstruktivista felfogásból fakadó normákat, illetőleg e normák elleni vétségeket emeli ki, mint amilyen például a tudományművelők közötti szolidaritás, együttműködés vagy a tudományetika érdekeit szolgáló felelősségtudat, a bírálatra és önbírálatra való készség vagy pedig a tudásterrorizmus és, ami a leginkább fékező erő, tudósnak más tudósokat elnyomó, semmibe vevő uralma, türelmetlensége.

A cselekvésként felfogott irodalomtudomány tárgya, az irodalom is cselekvés. Az irodalmi cselekvés empirikus értelmezésében Schmidt (1982b: 15) több fontos tényt emel ki. Az első és a legfontosabb nyilván az, hogy társadalmunk egyik rendszere az irodalmi cselekvések rendszere, ami része az ugyanúgy felfogott tágabb körű rendszernek, a művészetnek. Az irodalmi cselekvések rendszere a cselekvések végzőitől irodalminak tartott szövegekkel végzett cselekvésekből áll. A pontos fogalomalkotás érdekében a szerző minden adódó esetben hangsúlyozza, hogy az irodalmat nem irodalmi szövegek alkotják, hanem a velük végzett cselekvések, más megfogalmazásban a szöveg-cselekvésviszonyok. És ez elég nagy különbséget jelent az eddigi eléggé általános felfogáshoz viszonyítva, amely szerint a vizsgálati tárgy az irodalmi mű. Schmidtnél az irodalmi mű tulajdonképpen nem is autonóm egység, hisz csak eredménye, illetőleg eszköze a tulajdonképpeni tárgynak, az irodalmi cselekvésrendszernek.

Az így felfogott irodalom empirikus vizsgálatában a két fő kritérium a tudományelméleti részben említett strukturális és funkcionális szempont.

A struktúrát az irodalmi cselekvéstípusok közötti időbeli és oksági viszonyok alkotják, amelyeknek természetesen sok és sokféle meghatározója van (pl. a gazdasági helyzet, az író kapcsolatai, a közönség irodalmi műveltsége és elvárásai, a nyomdaipar fejlettsége). Schmidt négy átfogó cselekvést tart számon:

(1) irodalmi szövegek alkotása (létrehozása), így például az eltervezés, megfogalmazás, legépelés, javítás, átírás stb.;

(2) az irodalmi szövegek közvetítése, például elküldése egy kiadónak, szerződéskötés, lektorálás, átdolgozás, kinyomtatás, a levonat javítása, a példányok bekötése, reklámozás, eladás, ajánlás, a honorárium felvevése;

(3) az irodalmi szövegek befogadása, például a könyv elolvasása, megértése, élvezése, irodalomként és (esztétikai) értékükként való elfogadása;

(4) irodalmi szövegek feldolgozása, például értékelése, bírálata, parodizálása, más nyelvre való fordítása, színpadra vitele, megfilmesítése vagy pedig szaktudományi vizsgálata (értelmezése, elemzése vagy, tehetjük hozzá, az eredményeknek írói monográfiákban, irodalomtörténeti szintézisekben való hasznosítása).

Az irodalmi cselekvésrendszer funkciója az értékrealizálódás. Ennek különböző összetevői vannak, amelyek a tudományelméleti részben említett általános érvényű, a megismeréssel és a társadalmisággal összefüggő funkciókból adódnak. Az értékrealizálódás tényeit Schmidt (1982b: 16) három szinthez köti: (1) a megismerés, amit a vagylagos világmodellek határoznak meg, (2) a társadalmi normák, például egyedi normakonfliktusok nyilvánosságnak szóló témaként, (3) érzelmi állapot, a műélvezet és egyáltalán a befogadás érzelmi velejárói. Az értékrealizálódás mindhárom változatát Schmidt cselekvésnek tekinti.

Az értékrealizálódást minden bizonnyal az esztétikumról való felfogásként értelmezhetjük. Az 'esztétikai' jelző azonban ilyen esetekben sohasem szerepel. Szerepel azonban az esztétikai és nem esztétikai jellegű közlés elhatárolásában a közlés minősítéseként. A közlés esztétikai jellegét (Schmidt 1982a: 48—51) az irodalmi, illetőleg tágabb körben a művészeti közlési cselekvésben a befogadó fél fedi fel, ő tulajdonítja ezt a szövegnek értékelést elősegítő normák alapján.

Az esztétikai jellegű közlésnek két meghatározó elve van. Az első az esztétikai konvenció, amit a vele ellentétes kategóriával, a tények konvenciójával szembeállítva ragadhatunk meg. A tények konvenciója a közlés általános, mindenféle közlésre jellemző sajátosságait foglalja magában, például igaz vagy hamis, hasznos vagy nem hasznos voltát. A második a többértékűség, ami a nem esztétikai jellegű közlésre jellemző egyértékűséggel szembeállítva a 'szemantikai szabadságot', a többértelműség lehetőségét jelzi, és ez végül egyik forrása lehet az esztétikumnak.

Az empirikusnak tekintett irodalmi jelenségeknek a cselekvésjelleg mellett egy másik, eddig még nem említett jegye a kommunikációs minőség. Az irodalmi cselekvések (alkotás, közvetítés, befogadás, feldolgozás) kommunikációs cselekvések s mint ilyenek részben nyelviek, így nyelvelméleti vonatkozásaik is vannak. A kommunikációsjelleg a konstruktivista ismeretelméleti alapból is következik, abból tudniillik, hogy — mint láttuk — mind az irodalom, mind pedig az irodalomtudomány az egyének közötti kapcsolatban realizálódó társadalmi jelenség, és így egyik is, másik is része a társadalmi érvényű kommunikációnak. A cselekvés és a kommunikáció közötti kapcsolatot elsősorban az egy valamilyen cselekvést és a neki megfelelő kommunikációt végrehajtó személy biztosítja (például az, hogy az irodalmi mű, a szöveg létrehozója, az író könyve megjelenésével egy közlés elindítója).

Fontos kapcsolatot jelent az is, hogy mindegyik irodalmi cselekvésnek a kommunikáció szerez társadalmi érvényt. Ilyen összefüggés alapján tesz különbséget Schmidt (1982a: 26, 36) nem közölt és közölt szöveg, újabb műszava szerint 'szöveg' és 'kommunikátum' között. Az első olyan kész szöveg, ami nem vagy még nem került be a közlési folyamatba. A másik viszont épp azzal a sajátosságával különbözik az elsőtől, hogy része a kommunikációnak. A nyelvi minőség a nem közölt szöveg esetében elsősorban 'fizikai' jellegű (pl. a látható írás, a bekezdésekre tagolt forma). A közölt szöveg esetében viszont nyelviként a jelentéstani jelleg dominál. Esztétikai érték is csak ehhez társul.

A cselekvés és közlés itt felvázolt szoros kapcsolatából következik, hogy az empirikus irodalomtudomány bőven merít mind a cselekvéselméletből, mind pedig a kommunikációelméletből. Ezt igazolja az összegezésül adható vázlat, az empirikus irodalomtudomány elmélethálózatának szerkezeti felépítése (Schmidt 1982b: 17), ami egyúttal komplex jellegét is bizonyítja: (1) általános cselekvéselmélet → (2) a kommunikációs cselekvés elmélete → (3) az esztétikai jellegű kommunikációs cselekvés elmélete → (4) az irodalmi kommunikációs cselekvés elmélete, ami négy részelméletből áll (az irodalmi alkotás, közvetítés, befogadás, feldolgozás elmélete).

Látható, hogy elméleti felépítésére a fokozatos szűkítés jellemző: az általános cselekvéselmélet a csak kommunikációs jellegűre, az pedig a bármilyen (tehát festészeti, szobrászati, zenei stb.) eszközökkel megvalósítható esztétikaira szűkül, amiből aztán csak az irodalmi marad, aminek a részelméletei alkotják az empirikus irodalomtudomány tárgyelméletét.

Ismertetésünkben az eddigiek során az empirikus irodalomtudomány fő kategóriáit vettük számba, azokat, amelyek az elméletből következően főszerepet játszanak. A velük való intenzív foglalkozás az egyes kiadványokban a terjedelmi arányokban is megnyilvánul. Ezek mellett azonban más kérdések is szóba kerülnek az empirikus elmélet megvilágításában, olyanok, amelyek az eddigi elméletekben fontosak voltak, és így mindenkit érdekelhet, hogy az empirikus irodalomtudományban hogyan ítélik meg őket. Ezek közül kettőt veszünk számba, az interpretálásra és az irodalomtörténetre vonatkozó felfogást.

5. Az empirikus irodalomtudomány kérdéseit tárgyaló kiadványokban az 'interpretálás' az irodalomtudomány egy eddig kifejlesztett vizsgálatára, elsődlegesen, de nem kizárólagosan a jelentésértelmezésre sarkított műelemzésre utal. Schmidtnél nincs ennek megfelelő egység, minthogy az empirikus irodalomtudományban a negyedik cselekvéstípuson, az irodalmi szövegek feldolgozásán belüli többféle művelet meríti ki az 'interpretálás' fogalmi körét: a lehető jelentések, értékek, társadalmi funkciók megállapítása stb.

Schmidt (1982a: 169) első kifogása épp arra utal, hogy az 'interpretálás' semmilyen egységet sem jelent, hisz egészen eltérő eljárásokat összegeznek benne, olyanokat, mint amilyen például a jelentésértelmezés, az esztétikai értékítélet, a meghatározó társadalmi feltételek megállapítása, különböző életrajzi mozzanatokra való utalás. Schmidt szerint ez azzal is összefügg, hogy az 'interpretálás' fogalmát távolról sem egyféleképpen értelmezik, sok a velejáró bizonytalanság, nincs általánosan elfogadott módszere, vagy ami van, azt nem úgy alakították ki, hogy elsajátítható, megtanulható, másnál is alkalmazható legyen. Mindezt azért is nagy mulasztásnak tekinti, mert egy olyan vizsgálatról van szó, amelyet a legtöbb esetben elsődlegesnek, a legfontosabbnak tartanak. Idevágó hibáztatásai közé tartozik az is, hogy nagyon sok helyen a szaktudományi érdekű interpretálás egybefonódott az egészen más célzatú és jellegű irodalomkritikával, ami különben a maga nemében nagyon is fontos tevékenység már csak azért is, mert jelentős társadalmi funkciója van, hisz nagy az olvasó közönsége, sokkal nagyobb, mint a szaktudományi munkákat olvasóké.

A második hibája Schmidt (1982a: 165) szerint az, hogy nagyon sok esetben, bevallva vagy be nem vallva, az irodalmi mű 'helyes', sőt mi több, 'egyedüli lehetséges' jelentésének a felfedésére törekszenek, és ezt még azzal is bonyolítják, hogy az 'egyedüli helyes' jelentést az író közlési szándékából próbálják levezetni. Mindezt Schmidt (1982b: 21) meglehetősen negatívan ítéli meg, tudományos jellegét, értékét is kétségbe vonja, vagy legalábbis megkérdőjelezi. Szerinte (Schmidt 1982a: 165) az 'egyedüli helyes' jelentés felfedésére való törekvés összeegyeztethetetlen az empirikus irodalomtudománynak az esztétikai konvencióról és a többértékűségről vallott (fentebb ismertetett) elvével. Egy másik ellenérvének lényege az, hogy a többértékűség, a jelentés többfélesége a befogadók cselekvéseiből is következik, hisz a konstruktivista ismeretelmélet idevágó tételének megfelelően mindegyik egyén a valóságot a maga alkotta konstruktumokban fogja fel, az irodalmi alkotás olvasása, a 'megértéscselekvések' során a mű jelentéseit is ezekhez igazítják, tehát szubjektumoktól függően több és többféle jelentés lehetséges.

A szubjektum fontosságát hangsúlyozó elv más összefüggésben is érvényesül. Schmidt (1983b: 79) úgy véli, hogy az interpretálás lényeges sajátossága a 'szubjektív jelentéstulajdonítás', ami azt jelenti, hogy az irodalmi mű jelentése és ugyanúgy értéke a befogadás során, a szóban forgó cselekvésekben részvevő személyek tevékenységében realizálódik: az interpretáló személyek tulajdonítanak ilyen vagy olyan jelentést, illetőleg értéket a szövegnek. Ez a személyi jelleg, mint minden ilyen vagy ehhez hasonló esetben, interszubjektív minőséggé változik, több személyhez is kötődő azonos jelentésértelmezések és értékítéletek alakulnak ki.

Mind a jelentéspluralizmus, mind pedig a jelentéstulajdonítás, ami persze más, ugyancsak újabb irodalomelméletekben sem ismeretlen, teljes szakítást jelent korábbi nézetekkel, főleg azzal a felfogással, hogy a jelentés és az érték is benne

rejlik az irodalmi műben. Wellek (1960: 419) szerint például az érték nemcsak hozzátapad az irodalmi mű struktúrájához, hanem annak lényegét alkotja.

Az empirikus irodalomtudományban az interpretálásnak megfelelő, illetőleg a vele összefüggő cselekvések széles kapcsolatrendszert alkotnak. Ezt igazolja Schmidt (1983a: 48) egy idevágó véleménye is, amely szerint e tág körű tevékenységnek előfeltétele az irodalom, irodalomkritika, szöveg, jelentés és megértés fogalmának a tisztázása mindenekelőtt azért, hogy aztán a vizsgálat módszerét a tárgyfogalomból és az irodalmi mű vizsgálatában érdekelt diszciplínák fogalmából le lehessen vezetni.

Különösen a következő ágazati összefüggéseket tartja fontosnak: (1) interpretálás és szemantika (a megegyezést elősegítő ún. utasításszemantika jelentőségét hangsúlyozza), (2) interpretálás és megértéselmélet (a konstruktumok megismerésének sajátos tényeire kell figyelemmel lenni), (3) interpretálás és irodalomelmélet (a különböző tartalmú és jellegű interpretálások megítélése), (4) interpretálás és irodalomtudomány (az interpretálás szaktudományon belüli és az azon kívül eső lehetőségei). Ez utóbbi kapcsolat alapján határolja el Schmidt (1983b: 92) a szaktudományi vonatkozásokat a nem szaktudományiaktól. Az irodalmi cselekvések rendszerében való aktív részvétel ugyanis nem szaktudományi jellegű is lehet (pl. szépirodalmi művek olvasása szórakozásból vagy műélvezetre való törekvésből, véleménycsere egy elolvasott műről baráti összejövetelen). Ez esetben a meghatározó társadalmi igények sokkal szélesebb skálán mozognak, mint a szaktudományi érdekek esetében (pl. az egyéni és társadalmi identitás igényei, vagy a világban, az életben való erkölcsi, megismerési és érzelmi tájékozódás igényei).

Az empirikus irodalomtudománynak az interpretáláshoz kapcsolódó fontosabb tézisei, mint már eddig is több ízben jeleztük, jócskán különböznek más felfogásoktól, főleg a módszerre nem sokat adó 'értelmezésművészettől', az ontologikus irodalomkritikától, de még a hermeneutika jó néhány, főleg spekulatív változatától is. De az is jól kivehető, hogy nem fogadják el a pozitivizmussal összenőtt korábbi empirizmus 'értéksemlegességét', az irodalmi mű 'eldologiasodását'.

Nem áll azonban világosan előttünk, hogy mit tekintenek negatívabbnak, veszedelmesebb nézetnek: a nem produktív tényszerűséget avagy a spekulatív, intuitív szemléletet, az elemzés vonzó stílusában kicsúcsosodó gyakorlatot. A dekonstruktivizmusról szóló bírálatok mintha ez utóbbi lehetőséget igazolnák.

A konstruktivizmus ellenlábasa, a dekonstruktivizmus lényegében egy új irracionalizmust, tudományellenességet jelent, ami abban a törekvésben nyilvánul meg, hogy az irodalomtudományt irodalmivá kell tenni, ahogy Harald Bloom a dekonstruktivizmus egyik változatának híve állítja: a költészet elemzésének költőinek kell lennie, a költészethez kell tartoznia, hisz minden vizsgálat költői vállalkozás (idézi Schmidt: 1983a: 74). A dekonstruktivizmus forrásai között szerepel Nietzsche, Freud, Heidegger, Gadamer, Lacan, Derrida. Az említett tendenciák érvényesülnek az irodalmi művek elemzésében is. Sok bennük a túlontúl szubjektív és intuitív spekuláció, amelynek kifejezői nagyon gyakran bonyolult metaforák, allegóriák, paradoxonok és egyáltalán a homályos jelentésű szók, de a vízióra, szimbolikára is akad példa. Schmidt (1982a: 164) ide számítja a francia Tel Quel csoport irodalomkritikai tevékenységének egy részét is. Különben mindez különböző elnevezésű irányzatokként más művészeti ágakban is hat (pl. a modernen, a történelmen vagy az avantgarde-on túli irányzat).

6. Az empirikus irodalomtudományban elvileg mind a szinkrónián, mind pedig a diakrónián egyaránt jogosultnak tartják. Pillanatnyilag azonban a szinkrónia áll az érdeklődés előterében, a diakrónián viszonylag kevés szó esik. Ennek ellenére néhány kiadványban, például a Poetics 1985-ös irodalomtörténeti súlypontú számában, főleg Schmidt (1985b) és Rusch (1985) elméleti tanulmányában egy empirista irodalomtörténet körvonalai bontakoznak ki.

Schmidt (1985b: 281) kiindulópontja egy általános tudományelméleti elv alkalmazásából fakad: az irodalomtörténet jellege (típusa) az irodalom fogalmának tartalmától függ, abból vezethető le. Az irodalom, mint fentebb láttuk, nem más, mint irodalmi cselekvések társadalmi rendszere. Erős társadalmi meghatározottságából következik, hogy történeti jellege, ideértve a változás tényét is, adva van. Fel sem vetődhetnek itt az irodalmi mű időtlenségét megkérdőjelező nézetek, az ebből fakadó, másutt sokat vitatott kérdések. Az 'irodalom' értelmezésével teljesen egybehangzik a 'tudomány' meghatározása: egyének (tudományművelők egy

csoportja) empirikus tapasztalatainak rendszeres, explicit, elméletektől irányított és verbális úton való megszervezése, ami szintén társadalmi cselekvés. Ugyanebből a szélesebb alapból, a cselekvések társadalmi rendszeréből adódik az irodalomtörténet fogalmának másik összetevője, a (történettudomány vagy az irodalomtörténet, művészettörténet fogalmában szereplő) 'történet', amit Schmidt (1985b: 293) így értelmez: a mindig egy jelenben ténykedő személyek megismerési konstrukciója, amely memóriájuk narratív módon való megszervezését segíti elő. Ennél is többet mond erről Rusch (1985: 257), aki úgy véli, hogy a 'történet' egy olyan módszer, amelynek segítségével a múltat elbeszélésszerű képekben konstruálják meg. Tehát a múlt megismerése konstrukció, eredményei pedig narratív jellegű konstruktumok. Így érthető, hogy a konstruktivista felfogásnak megfelelően minden történeti tudomány, az irodalomtörténet tárgya is 'konstrukció', nem pedig — mint sok más elmélet képviselői vélik — 'rekonstrukció'. És maga a vizsgálati tárgy kerete, a 'múlt' is az, Rusch (1985: 257) megfogalmazásában 'intellektuális konstrukció'.

A fentebb értelmezett három fogalom (irodalom, tudomány, történet) egybevonásából alakítja ki Schmidt (1985b: 293) az irodalomtörténet fogalmát és ennek alapján jelöli ki feladatkörét, amelynek lényege az, hogy az irodalomtörténetek az irodalmi rendszerek eredetére és változására vonatkozó modelleket fejlesztenek ki. Mint már tudjuk, a szóban forgó rendszerek irodalmi cselekvésekből állanak, más szóval egy-egy irodalomtörténet nem irodalmi szövegek története, hanem irodalmi szövegekkel végzett cselekvések története.

Érthető, hogy az ezekben a cselekvésekben, főleg a tudománnyal azonosítható feldolgozásban részvevőkre a tudomány interszubjektív, társadalmi kapcsolataiból fakadó jelentős szerep hárul. Ebben a leglényegesebb mozzanat a már többször is említett konstruktivista egyezség-elvhez kötődik, ami egy-egy irodalomtörténész csoporton belül azonos vélemények kialakulását segíti elő. Eszerint az irodalomtörténetet nem mint (oksági viszonyoktól meghatározott) eseményláncolatot modellálják, hanem mint olyan láncolatot, amely az irodalomtörténészek világképet alkotó változékony elemekből tevődik össze. Lényeges szerepet játszik tehát az irodalomtörténészek szemlélete, a szemlélet azonos vagy eltérő jellege. Épp ezért állíthatja Schmidt (1985b: 292, 294), hogy irodalomtörténet nincs, csak irodalomtörténetek vannak. Elvileg ugyanis annyiféle irodalomtörténet van, ahány irodalomtörténész, illetőleg irodalomtörténész csoport.

Az interszubjektív jellegnek még egy fontos velejárója van. Egy-egy irodalomtörténész csoport azonos szemlélete és társadalmi érdeke mint jelenbeli tény megszabja a múlt irodalmi rendszereinek az értékelését, ami az objektivitás körébe vágó kérdéseket vet fel. Schmidt (1985b: 292) úgy véli, hogy az irodalomtörténészek nem objektív anyaggal, nem 'nyilvánvaló' történelmi eseményekkel foglalkoznak, hanem a múltnak a jelen megismerési kontextusaiban értelmezett anyagával, amit Schmidt (1982b: 18) konstruktivista alapon azzal magyaráz, hogy az egyének mint élő rendszerek mindig egy jelenben működnek, és saját vagy mások történetét egy jelenben ténykedő megfigyelőkként tudják megkonstruálni. Tehát a múlt konstrukcióját a jelen határozza meg.

7. Schmidt empirikus irodalomtudományában kétségkívül sok az új elem. Ebben mindegyik bírálója egyetért. Az irodalomtudományban igazi és átfogó, mindenre kiterjedő alapként először itt tűnik fel a másutt is nóvumként ható konstruktivista ismeretelmélet. Újdonságnak számít továbbá a tudományelméleti betájolás is, aminek következménye, hogy Schmidt a hagyományos hermeneutikus és történeti kategóriákat analitikus (tudománylogikai, metaelméleti) és funkcionális (megismerési, kommunikációs, normatív) kategóriákkal váltotta fel anélkül persze, hogy a történetiséget és társadalmiságot elhanyagolná. És új az 'empirikus' tartalma is, hisz minőségileg különbözik a hagyományos empirikus és a vele járó pozitivista szemlélettől, az objektivitásban és a tényekben való vakhittől, az elmélet és a szubjektum semmibevevésétől (Schmidt 1984: 295). Schmidtnél viszont, mint látni lehetett, a metaelméleti értékek között az 'empirikusság' természetes velejárója az 'elméletiség', amit gyakori műszava is igazol, az, hogy irodalomtudományának különböző összetevőiről kijelenti, hogy 'elmélettől irányítottak'. Különbözik továbbá a hagyományos empirikus tudományosságtól felfogásának pragmatikus tartalma, cselekvés- és kommunikációelméleti sajátosságai miatt is, hisz a

pozitivista empirikusság nem sokat ad a különböző összefüggésekre, a belső és a külső kapcsolatokra, ami miatt képviselői jellegzetesen elszigetelő, atomisztikus vizsgálatokat fejlesztettek ki.

Az új alapokból, az új elvekből sok tárgybeli, felfogásbeli újdonság következik. Számunkra talán az a legfeltűnőbb, hogy vizsgálati tárgynak nem az ontologikusan felfogott szöveget tekintik, hanem a szövegekkel végzett cselekvéseket. Ezért más a felfogásuk az eddigi irodalomtudományban oly fontosnak tartott vizsgálatról, az 'interpretálásról', valamint az ugyancsak fontos diszciplínáról, a sokáig egyeduralmat élvező irodalomtörténetről.

Feltűnően pozitív értékű sajátossága, amiben a korábbi és sok mai kezdeményezéstől különbözik, tudományelméleti megalapozottsága, logikai felépítettsége. Jól kivehető, hogy Schmidt és társai következetesen igazodnak a tudománylogika, a teória- és modellalkotás elméletének szempontjaihoz. Elmélete logikai kategóriák formájában van kifejtve. Schmidt (1982a) könyvének mindegyik fejezetét logikai kategóriák sorozata alkotja: meghatározás, bizonyítás, értelmezés, feltételezés, elhatárolás, besorolás. A metaelméleti eszköznek számító Sneed-mátrix alkalmazása szintén erről tanúskodik. Érdekes azonban, hogy ezt az elvont logikai jelleget szerencsésen ellensúlyozza a cselekvés- és kommunikációelméletből fakadó erőteljes pragmatika, mindenekelőtt a társadalmiság konkrétsága.

A konstruktivista, empirista minőség, a szigorú logikai felépítettség Schmidt irodalomtudományát a reáltudományok felé közelíti. Maga Schmidt (1984: 1) is úgy véli, hogy műve kiutat jelent a reál és a humán tudományok kettősségéből, ami sokaknál dogmatikusan merevvé és előítéletekkel terhessé lett. Emellett az is kedvező hatású, hogy Schmidt e kettősség jórészt pozitivista eredetű alternatíváinak (pl. valóság — fikció, szubjektum — objektum, egyedi — társadalmi) egymást kizáró tagjait egy egységben fogja fel (pl. az egyénhez kötődő tudományos megismerést interszubjektívvá, társadalmivá tágítja).

Kétségtelen érdemei mellett Schmidt új irodalomtudományának nyilvánvaló hibái, korlátai vannak és olyan sajátosságai, amelyek kételyt ébresztenek vagy legalábbis vitatható jellegűek. A szolipszizmus veszélyét már említettük. Emellett, ahogy többen is vélik, elméletének vannak olyan részletei, összefüggései, amelyek nincsenek kellőképpen megokolva, megmagyarázva. Nem ad magyarázatot például arra, hogy az irodalmi cselekvések elméletét miért kell biológiailag (is) alátámasztani. Egyik bírálója, Viehoff (1983: 244) ezt kérdésként így fogalmazza meg: mit nyer az empirikus irodalomtudomány azzal, hogy biológiai magyarázatait inkább fokozza, mint a társadalmit. Persze lehetséges, hogy a biológiai jelleg csak közvetve érvényesül, azaz, mondjuk, a tudományos megismerésben a biologikum csak a távoli mélyebb, meghatározó szerepű szférában érvényesül. Ha viszont ez így igaz, akkor a biológiai jelleget nem lehet a társadalmival azonos szintűnek tartani. Ugyancsak Viehoff (1983: 244) állítja, hogy a logikai átmenet az egyéniből a társadalmiba szintén nincs megmagyarázva. Mindennél feltűnőbb azonban az, hogy az új irodalomnak nincs még megfelelő módszertana. Ezt bírálói általában szóvá teszik. Többen is ennek kifejlesztésében bizakodnak. Ezt mint lehetőséget el is fogadhatjuk, hisz az empirikus irodalomtudomány eddigi fejlődési intenzitása erre feljogosít.

És mint minden ilyen esetben, itt is számolnunk kell félreértésekből vagy meg nem értésekből fakadó hibáztatásokkal. Schmidt (1984) a bírálatok alapján sok ilyent vett számba, és természetesen igyekezett tisztázni vagy megcáfolni őket. Néhány ilyen hibáztatást pusztán példaként említek meg: a közkeletűség gyanúja (csak azt tudjuk meg az empirikus irodalomtudomány segítségével, amiről intuitive már amúgy is tudomást szereztünk), az irodalomellenesség gyanúja (az irodalmi cselekvésekre összpontosuló szemléletben elsikkad az irodalmi mű, az irodalmiság igazi hordozója), téves következtetések levonásának gyanúja (pl. kérdőívek, ankétok alapján végzett vizsgálatok eredményessége).

És gyakoriak a szerintünk jogosult kérdésfeltevések, olyanok, amelyek minden új elmélet esetében megfigyelhetők mindenekelőtt az, hogy vannak-e az irodalomtudománynak olyan kérdései, amelyek empirikus alapon nem oldhatók meg. Schmidt (1984: 305) helyesen állapítja meg, hogy vannak és lehetnek ilyen kérdések. Ehhez többek kételyei alapján még azt tehetjük hozzá, hogy az irodalomtudomány mai válságát sem tudja jelenlegi fejlettségi szintjén és csak önmagában megszüntetni.

Szinte valamennyi bíráló részéről felvetett nagy kérdés az, hogy az empirikus elmélet valóban egy merőben új irodalomtudomány vagy pedig csak az eddiginek egy új elméleti változata, színezete. A kérdésnek két jellemző megfogalmazását ismerjük. Az elsőt röviden így tömöríthetjük: empirikus vagy csak empirizált irodalomtudomány? A második az előbbihez viszonyítva tágabb, általános tudományelméleti összefüggésekre is utal: új paradigma vagy pedig csak paradigmaváltozás? Az első nem szorul magyarázatra. A másodikról viszont meg kell jegyeznünk, hogy itt a 'paradigma' Kuhn (1984) tudományelméletéből származik, és lényegében egy tudományos forradalom eredményét jelzi, egy olyan tudományos felfogást (rendszert, módszert) jelent, amely alapvetően megváltoztatja a szóban forgó tudomány szemléletét, egy időre meghatározza fejlődésének irányát, és természetesen megoldja az ott válságot okozó, majd egy tudományos forradalmat kirobbantó problémákat. Például a fizikában ilyen új paradigma a newtonin túlhaladó relativisztikus és kvantumfizika, vagy a nyelvtudományban ehhez hasonló lehet Chomsky generativ grammatikája.

Schmidt majd mindegyik tanulmányában hangsúlyozza és bizonygatja, hogy empirikus elmélete új paradigma, egy új irodalomtudomány és nem pusztán az irodalomtudomány meglevő paradigmájának módosítása, felfrissítése, gazdagítása, vagyis nem egy a többféle újító kezdeményezés, új elmélet között, vagy ahogy Schmidt több helyen is jelzi, nem pusztán 'reformstratégia'. Az idevágó nézetek megoszlanak. Schmidt és kutatócsoportjának, a NIKOL-nak a tagjai nyilván új paradigma minőségét állítják. Groeben (1983) vagy Fricke (1984) viszont paradigmaváltozásként fogja fel. Átmeneti álláspontot képvisel Schönert (1985: 3), aki 'előparadigmatikus' tudományt lát benne. Viehoff (1983: 252) némileg ehhez hasonlóan úgy véli, hogy a vitatott kérdés lényegében még nem dőlt el, de azt is hangsúlyozza, hogy az egy új paradigmához szükséges előfeltételek adva vannak.

Szerintünk is ez utóbbi vélemény látszik a legelfogadhatóbbnak, amit abban is igazolva láthatunk, hogy már megvan egy új irodalomtudományhoz szükséges 'kiterjedtsége' (tárgy- és problémaköre). Tényleges tartalma szerint azonban még nem lehet az. A saját módszertan hiánya is mintha erről tanúskodna. Igaz, nem tagadhatjuk, nagyon is fejlődőképes. Biztatónak, perspektivát jelzőnek tekinthetjük, hogy tartalma állandóan gazdagodik. Kiderül ez abból is, hogy Schmidt újabb tanulmányai az első információkat közlő könyvéhez (az 1980-ban megjelent német eredetihez) viszonyítva sok újat tartalmaznak, újabb és újabb részletkérdéseket világítanak meg. És ahogy a szerző tervét ismerjük, a közeljövőben épp a hagyományos irodalomtudomány képviselőit közelebbről, érdeklő irodalomtörténet-, irodalomkritika- és irodalomoktatás-elméletét fejti majd ki külön kötetekben. Mindemellett Schmidt új intézete, a LUMIS (Institut für Empirische Literatur- und Medienforschung der Universität-Gesamthochschule Siegen), valamint a tervmunkák és a kutatási távlatok, a más országokbeli irodalmárokkal kialakított kapcsolatok mind a továbbfejlesztés, az új paradigmává válás lehetőségeit jelzik (l. erről LUMIS-Tätigkeitsbericht 1985).

SZABÓ ZOLTÁN

REFLEXII ASUPRA ŞTIINŢEI CONSTRUCTIVISTE EMPIRISTE A LITERATURII LUI SCHMIDT

(Rezumat)

În lucrările mai recente ale lui Siegfried J. Schmidt se desprind contururile unei noi ştiinţe a literaturii. Dacă ea într-adevăr reprezintă o nouă ştiinţă a literaturii sau dacă o putem concepe numai ca o nouă teorie a literaturii ne apare a fi o problemă discutabilă. Credem că azi se află într-o fază de tranziţie în care contribuţiile lui Schmidt se vor transforma într-o nouă ştiinţă a literaturii, după termenul lui Kuhn (Structura revoluţiilor ştiinţifice) într-o nouă paradigmă cum ar fi în lingvistică teoria generativă a lui Chomsky. Reiese această posibilitate

din multe aspecte ale operei lui Schmidt, în primul rînd, din structura logică a teoriei contsructiviste, empiriste.

Schmidt are în vedere trei componente ale ştiinţei sale: o bază gnoseologică, o teorie generală a ştiinţelor şi o teorie a obiectului (o teorie a limbii şi a literaturii). Baza gnoseologică o constituie aşa-numitul 'constructivismul radical', în primul rînd, opera biologului Maturana. În această concepţie, cunoaşterea nu este altceva decît o acţiune de construire. Omul, potrivit predispoziţiilor sale biologice şi sociale, construieşte realitatea în 'constructe' care prin legături intersubiective, prin consens obţin valabilitate socială. Concepţia lui Schmidt despre ştiinţă (o teorie generală a ştiinţelor) rezultă din această gnoseologie constructivistă. În această concepţie, teoriile ştiinţifice sînt construcţii explicite produse, elaborate şi, desigur, acceptate de un grup de savanţi. Teoria obiectului cuprinde teoria empirică a literaturii. Caracterul empiric înseamnă, în primul rînd, abordarea rezultatelor aplicării teoriilor ce pot fi controlate, verificate. Acest empirism implică un tip de acţiune. Atît literatura, cît şi ştiinţa literaturii este o acţiune: producerea, medierea, receptarea şi prelucrarea textelor literare (de ex. tipărire, citire, înţelegere, interpretare, apreciere, traducere, scenizare etc.) Fenomenele literare concepute ca acţiuni au şi o calitate comunicativă. Aşadar, ştiinţa empirică a lui Schmidt profită mult atît din teoria acţiunii, cît şi din teoria comunicării. Reiese acest lucru şi din structura reţelei teoretice a ştiinţei literaturii empirice: (1) teoria generală a acţiunii, (2) teoria acţiunii comunicative, (3) teoria acţiunii comunicative estetice, (4) teoria acţiunii comunicative literare care constă din patru subteorii (teoria producerii, medierii, receptării şi prelucrării a textului).

Un mare merit al operei lui Schmidt constă tocmai în fundamentarea ei logice, în aplicarea criteriilor exigente ale teoriei generale a ştiinţelor. Lipseşte, însă, metodologia adecvată. După cum ştim, această metodologie este în curs de dezvoltare. Dacă ne gîndim la dezvoltarea, îmbogăţirea teoriei lui Schmidt (faţă de prima carte a sa în acest domeniu apărută în 1980), putem să-i atribuim o perspectivă: posibilitatea de a deveni o nouă paradigmă a ştiinţei literaturii.

IRODALOM

Finke, Peter, 1982. *Konstruktiver Funktionalismus: Die wissenschaftstheoretische Basis einer empirischen Theorie der Literatur.* Braunschweig — Wiesbaden: Vieweg.

Fricke, Harald, 1984. *Analytische Literaturwissenschaft und traditionelle Literaturgeschichte.* P. Finke és S. J. Schmidt (szerk.): *Analytische Literaturwissenschaft.* Braunschweig — Wiesbaden: Vieweg.

von Glasersfeld, Ernst, 1983. *Beiträge zum Konstruktivismus.* Braunschweig — Wiesbaden: Vieweg; 1984. *Konstruktivistische Diskurse.* LUMIS—Schriften 2.

Groeben, Norbert, 1983. *The function of interpretation in an Empirical Science of Literature.* Poetics 12, 219—238.

Hejl, Peter M., 1985. *Konstruktion der sozialen Konstruktion: Grundlinien einer konstruktivistischen Sozialtheorie.* LUMIS—Schriften 6.

Kuhn, Thomas, S., 1984. *A tudományos forradalmak szerkezete.* Budapest: Gondolat.

Maturana, Humberto R., 1975. *Biologie der Kognition.* Paderborn: FEoLL; 1982. *Erkennen: Die Organisation und Verkörperung von Wirklichkeit.* Braunschweig — Wiesbaden: Vieweg.

Rusch, Gebhard, 1985. *The theory of history, literary history and historiography.* Poetics 14, 257—278.

Schmidt, Siegfried J., 1982a. *Foundations for the Empirical Study of Literature: The components of a basic theory.* Hamburg: Buske; 1982b. *Die empirische Literaturwissenschaft ELW: ein neues Paradigma.* SPIEL (Siegener Periodicum zur Internationalen Empirischen Literaturwissenschaft) 1; 1983a. *Interpretation today — Introductory remarks.* Poetics 12, 71—81; 1983.b *L'interprétation: veau d'or ou nécessité?* Versus 35/36, 77—98; 1984. *Empirische Literaturwissenschaft in der Kritik.* SPIEL 2; 1985a. *Vom Text zum Literatursystem: Skizze einer konstruktivistischen (empirischen) Literaturwissenschaft.* Heinz Gumin és Armin Mohler (szerk.): *Einführung in den Konstruktivismus.* München: Oldenbourg. 117—133; 1985b. *On writing histories of literature: Some remarks from a constructivist point of view.* Poetics 14, 279—301.

Schönert, Jörg, 1985. *Empirische Literaturwissenschaft: Verschlossene wissenschaftliche Anstalt oder Bastion mit offenen Toren? Überlegungen zur Organisation literaturwissenschaftlicher Teorie und Praxis.* LUMIS—Schriften 5.

Sneed, J. D., 1971. *The logical structure of mathematical physics.* Dordrecht: Reidel; 1976. *Philosophical Problems in the empirical science of science.* Erkenntnis 10, 115—146.

Stegmüller, Wolfgang, 1973. *Theorie und Erfahrung.* Teil II: *Theorienstrukturen und Theoriendynamik.* Berlin, Heidelberg, New York: Springer.

Viehoff, Reinhold, 1983. *Empirische Literaturwissenschaft — ein neues Paradigma? Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur.* Herausgegeben von Wolfgang Frühwald, Georg Jäger, Alberto Martino.

Wellek, René, 1960. *Closing Statement.* Thomas A. Sebeok (szerk.): *Style in language.* Cambridge (Mass.): The M.I.T Press. 408—419.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XXXI. évf. 1987. 1. szám

A GYERGYÓI HIEDELMEK ARCHAIKUS RÉTEGE

1. Ahhoz, hogy belemélyedjünk egy adott faluközösség, egy konkrét néprajzi táj átfoghatatlanul sokszínű hiedelemvilágába, boncolgathassuk annak összetevő elemeit, elkülönithessük rétegeit, ehhez mindenekelőtt jól megalapozott elméleti tájékozódásra van szükség. Ez pedig elkerülhetetlenné teszi az ismétlést, a parafrazálást, hisz a hiedelem, hiedelemrendszer mibenlétét már többen megfogalmazták, elég itt csupán a visegrádi értekezlet résztvevőire utalni.[1]

A rétegzettség elmélete sem újkeletű: a hiedelemvilág pogány elemeinek vallási eredetű metamorfózisáról, illetve kihullásáról hazai viszonylatban Nagy Olga ad kitűnő összképet.[2] Más szempontok szerinti az 1975-ös kiadású Néprajzi Alaptematika által javasolt csoportosítás, amely őskori maradványok, a végleges letelepedés előtti és utáni (jórészt szláv) elemek meglétéről tudósít.

1.1. A hierarchikus rendezettséget mutató, jelrendszerként működő hiedelemvilág szerves része a népi kultúrának, tehát egyfajta részrendszer, a rész—egész kapcsolatában a rész szerepét betöltő tudatjelenség, hiedelmek sokasága.

A hiedelem mibenlétét Hajnal és Hoppál fogalomértelmezése ragadja meg a legtalálóbban: „A hiedelem olyan tudatbeli kép önmagunkról, amelyet igaznak tartunk, noha nem igazoltunk, s mégis e szerint választjuk cselekedetünk eredményét és módját."[3]

A vegetatív szféra és a gyakorlati megfigyelésekből összeálló tapasztalati tudás között elhelyezkedő hiedelemjelenség jórészt meghatározatlan, körvonalazatlan, kifejezetten negatív jellegű.

1.2. A hiedelemvilág rétegzettségének kérdéskörével kapcsolatban, éppen annak bonyolultsága és a különböző összetevők, elemek helyenkénti összemosódása eredményeként nem lehetünk eléggé óvatosak. A pogány hitvilág mint egyfajta preideológia mágikus elemei az évszázadok folyamán nemcsak kirostálódtak az emberi emlékezet szűrőjén, hanem az egyházi kanonizálás, legitimizálás eredményeként vallásos formát, funkciót öltöttek magukra. Ezeket Nagy Olga „kanonizált mágikus elemek"-nek nevezi, majd a pogány hitvilág és a keresztény vallás közös jegyeiről beszélve így osztályozza őket: a vigaszfunkciójú csoda, a kultúrheroszok helyét elfoglaló szentek dicsőítése és az ima mint a ráolvasás utóda.[4]

2. A gyergyói hiedelemvilág pogány elemeit — a teljesség igénye nélkül — öt szempont alapján csoportosítom: ilyen módon a cselekmény, a hiedelemtárgy, a hely, a szereplők és a szöveg szolgál alapul az osztályozáshoz.

2.1. *A cselekmény szintje.* a. Mágikus elzárás, körbekerítés. A mágikus „megkerítés" elsődleges funkciója a baj megelőzése, a gonosz előzése, a már megtörtént szerencsétlenség, betegség orvoslása. Általánosan elterjedt az a nézet, hogy a villámtól meggyulladt tárgyat az *első kenyérrel, tejjel* körbekerítik, elzárva a további gonosz mesterkedésektől. Az első kenyér áldásbiztosító is, ezért kell a menyecskének az első kenyérrel meztelenül körbefutni a házat.

A Szent György-napi marhakihajtás komplex rítusában (az állatokat szentelt vízzel megöntözik, az istálló elé kétágúlag láncot tesznek, az egyik felére bekapcsolt lakatot helyeznek, a másik felére ollót, néhol fejszét, ágseprűt is, hogy Szent Antal őrizze meg az állatokat a vadak szájától) a lakat, olló, ágseprű, fejsze mellett egy körülzáró, összetartó eszköz is szerepel: ez a *lánc*. Ennek összetevő elemei (a láncszemek) már önmagukban is gonoszelzáróak, ehhez adódik hozzá a szemek összetartó ereje.

---

[1] *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat.* Bp., 1980.
[2] Nagy Olga, *Gondolatok a „babonáról".* Utunk Évkönyv 1980. 34—43.
[3] Hajnal Albert és Hoppál Mihály, *A hiedelmek természetéről.* In: *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat.* Bp. 1980, 66.
[4] Nagy Olga i.m. 38—9.

A mágikus elzárás a teremtő munka eredményének megőrzésekor, az esetleges kár elhárításakor is „bevált" módszer. Ha valakinek a vetését lepik a madarak, a következő eljárás alkalmazandó: éjfélkor meztelenül kell kimenni a temetőbe, hat marék *földet* kell venni hat különböző sírról, azzal kell meghinteni a vetés négy sarkát.

Az égő *szentelt gyertya* mint egyik legrégebbi szentelményfajta elzárja a haldoklót a gonosz elől, ezért kerítik körül a halál küszöbén lévő embert a halandóság jelképével.

A kifejezetten szemiotikai megvalósulásként felfogott árpalearatási szertartásban a szem *sarlóval* való körbekerítése is a gonosz távoltartását célozza.

b. Analógiás (hasonlósági) mágia. A mágia e közkedvelt formájának igen gyakori alkalmazását éppen annak ősi volta (gondoljunk itt elsősorban a barlangrajzokra) és a maga primitív egyszerűségében rejlő megközelíthetősége magyarázza, olyan illogikus összefüggések felfedése, amelyek elsősorban külsődleges tulajdonságok, egymástól távol eső dolgok között jönnek létre. Az analógiás mágia a legtisztább formában a sárgasággyógyító eljárásokban él. A Gyergyószentmiklóson létező változatok hiedelemtárgyai: kilenc szem sárga kölesmag (ezeket a kapusasra teszik, hogy a madarak hordják el velük a betegséget is), sárga viaszpohárba helyezett aranygyűrű (ebből iszik a beteg) és tíz szem rizs (ezt kell megennie a besárgult egyénnek). Ebben az esetben a hasonlósági mágia alapja egy külső jegy: a *szín*. A besárgult ember és a sárga színű, hiedelemfunkcióval felruházott hétköznapi tárgyak, illetve a növényi világ elemei között olyan kapcsolatot vélnek felfedezni, amelynek segítségével létrejöhet az a fajta befolyásolás, amely — mivel emberi méreteket meghaladó erőkkel, betegségdémonnal állunk itt szemben — csak a mágia területén, mágikus eszközökkel és mitikus háttérrel valósítható meg.

A hasonlósági színmágián alapul a következő tiltás is: kicsi gyermekhez nem szabad tésztás kézzel nyúlni, mert sárgaságot kap.

A hiedelmek egy részében a *párhuzamos, egymással összefüggőnek vélt történés* az alap.

Az elkuruzsolt tehéntej visszaszerzési aktusában a megvörösített ekevas pezsgéséhez hasonlóan ég a kuruzsló bőre is. A „guruzslós asszonyok" mesterkedései is visszájára fordíthatók, ha megtalálják a rontó célzattal elrejtett szert. Ha ezt tüzbe dobják, a megrontónak nem lesz nyugodalma.

A nagyidő-elhárító hiedelemcselekvések közé tartozik a jégeső-jéghullás megelőzése. Itt az analógiás mágia hatáskörébe tartozó párhuzamos történésnek megfelelően, amilyen hamar elolvad a jég a kisgyermek hóna alatt, olyan hamar elmúlik a jéghullás.

A népi gyógyászat területéről a szemölcs („fököm") gyógyítása tartozik ebbe a kategóriába. A szemölcsgyógyítási változatok egyikében a kő alá helyezett, megbogzott cérna elrothadása a gyógyulás feltétele.

A gyógyító eljárások analógiás mágián alapuló csoportjában a *cselekmény — szöveg együttes/puszta cselekmény és annak jótékony hatása* is szerepelhet csoportképző tényezőként.

Az árpalearatási szertartások szövegvariánsokkal kombinált cselekvései (sarlóval való megkerítés, késéllel való nyomogatás) a majdani gyógyulás előfeltételei. Itt a cselekvést végző egyén nem kíván azonnali hatást elérni, a rítus csak mint preszuppozíció érvényesül, közte és az eredmény között fáziseltolódás áll fenn.

A szöveg — cselekmény együttes/cselekmény gyógyító hatásába vetett hit még számos népi gyógyítási aktusban fellelhető: a tályogos tehén kezelése, vízvetés, a rózsahimlő („tyúkheverés") gyógyítása.

Az *állapot* mint csoportalkotó jegy a Szent György-napi marhakihajtáshoz kapcsolódik. Az istálló elé helyezett lakat szimbólumát gyakorlati célzattal használják: a bezártsági állapot köznapi óhajt, a ragadozók fékentartásának óhaját jelzi.

c. Szimpatetikus (érintkezési) mágia. Az érintkezési mágia alapelve a „pars pro toto" mágikus elvnek felel meg: a részek azonosak az egésszel, a fizikai kapcsolat megszűnte pedig nem feltétele a dolgok közötti viszony, egymásrahatás felbomlásának. E mágiatípust főként a rontó célzatú mesterkedésekben alkalmazzák. A rontó által megkaparintott hajtincs, körömdarab, ruhadarab, gomb mint rész potenciálisan a megrontandó személynek mint egésznek felel meg.

d. Ételáldozat. Az ételáldozat motívuma a halotthoz fűződő hiedelmekben gyakran felbukkan. A halott mellé helyezett szelet kenyér és pohár víz arra az ősi elképzelésre utal, hogy az életből eltávozott ember szükségletei megegyeznek az élőkével, ugyanolyan igényei vannak, mint életben maradt társainak. Az ősi hitvilág elemeit tisztábban megőrző permi és volgai finnugor népek (permjákok, votjákok) halottkultuszában ősibb formában él az ételáldozás gyakorlata, a sírt valóságos lakóházzá varázsolják a halott számára.

A halottnak szánt ételáldozat másik formája a visszajáró halott számára előkészített három falat kenyér és három csipetnyi só.

A démoni lénynek („paratikának") szánt ételáldozat az asztal alá dobott minden első és hetedik falat. Ennek viszonzásaként megjavul az egyén anyagi helyzete, a paratika „hord neki".

e. Állatáldozat. Az állatáldozási rítus elsősorban az új házba való beköltözéshez társul: a küszöbön egy tyúk nyakát elvágják, megelőzvén ezzel az esetleges elhalálozást; a küszöb alá állatcsontot vagy valamilyen állatot tesznek, hogy elűzze a szellemeket. Áldásbiztosítás céljából egy szárnyasállatot adnak ki az ablakon egy „ezeridegennek" vagy egy szegénynek, hogy ahányat fal, annyi áldás szálljon a házra.

f. Kötés, oldás. A *kötés* a köztudatban negatív töltetű rontásfogalom, amely legtöbbször a boszorkány alakjához kapcsolódik. A gyógyító, elhárító alkalmazásról csak kevesen tudnak, holott a néphitben erre is jócskán akad példa.

A szerelmi rontás gyakran kötő jellegű, az ellopott hajszál, ruhadarab segítségével akarata ellenére láncolja oda az áldozatot a rontás végzőjéhez.

Pozitív jellegű a megkötés, ha célja az ellopott tej visszaszerzése, a tejelvivő megbüntetése: az istálló „padlása" alá temetett járompálca, a tehéntrágyába vágott fejsze olyan mágikus erővel rendelkezik, amely helyhez köti, nem engedi megmozdulni a megidézett rontót. A házba, istállóba látogató boszorkány úgy fogható meg, ha egy felállított seprűbe gombostűt szúrnak, avagy egy nadrágot villával az istállóajtó fölé tűznek.

Gyógyító erejű kötéssel van dolgunk a szemölcs cérnával való kezelésekor. Itt a tárggyal történő megkötésnek megfelelően a szemölcsök számával azonos számú csomót vetnek a cérnára, majd ezt kő alá teszik vagy elvitetik a halottal.

A rontó célzatú kötés ellenszere a mágikus *oldás*, amely általában pozitív előjelű, feloldja a szerelmi rontást, olykor azonban csak egyszerű analógiás varázslással van dolgunk. Az oldás analógiás formája a halott kötelékeinek megkönnyebbülés végetti kioldozása, a halott mellett álló gyermekek cipőinek és sapkáinak megoldása.

g. Egyéb mágikus elhárító módozatok. Az ide sorolható akciók nagy száma miatt csak néhány jellemző esetet ragadok ki.

A nagyidő—elhárító cselekedetek egy része a *vasszerszámok*hoz kapcsolódik, de az egyházi szentelmények, kenyérsütéshez használt eszközök stb. is rendelkeznek gonoszűző, viharelrettentő szereppel (ezekről a hiedelemtárgyakról szóló fejezetekben beszélek).

A földbevágott fejsze, villa, kapa, kasza, az udvarra kidobott fejsze a népi elképzelés szerint képes megfékezni a természeti elemek dühöngését. Ösztönösen végzett, szemantikailag kiürült cselekedet a fejsze kitevése az udvarra: végzője mit sem sejt a vas ősi gonoszűző, -elhárító mágikus erejéről.

A figyelemeltérelésre épül a következő, *színmágián* alapuló eljárás: az igézés, szemmelverés veszélyének kitett kisgyermeket rikító (piros) rongydarabbal, szalaggal védik meg az esetleges rontástól.

2.2. *A hiedelemtárgyak szintje.* A különböző rítusokban felhasznált hiedelemtárgyak alkalmazása kétszeresen motivált: legtöbb tárgy *formá*jának köszönhetően (hegyes, szúró eszköz) gonosztávoltartó, -űző, ehhez járul helyenként a gonoszelzáró mágikus félköralak, köralak (sarló, karikagyűrű). A mélystruktúrában ott van a másodlagos ősi képzet is: az *anyag* gonoszűző szerepe, a neki tulajdonított varázserő.

a. A kenyérsütés eszközei. A kenyérsütéshez szükséges eszközök közül a *kenyérbevető lapát*nak, a *pemet*énck és az *első kenyér*nek van gonoszűző, -elhárító ereje. Nagyidőkor a bevető lapáttal vagy a pemetével hányják a keresztet az égre. A sütéskor félretett első kenyeret vagy beledobják a viharba, vagy a belőle leszelt darabot nagyidőkor az ablakba teszik.

Napszentület után kölcsönadott *kovásszal* a szerencsét is odaadják. Ez megtörténhetik akkor is, ha a *szénvonóval* a szenet nem egyenesen húzzák ki a kemencéből.

b. A mezei munkához kapcsolódó tárgyak. A *kapa, kasza, villa* a nagyidő-elhárító népszokásokban használt, hiedelemfunkcióval felruházott hétköznapi tárgyak közé tartozik. A *vasvilla* a tejelvivő megidézésének rítusában is fontos szerepet tölt be: ezzel kell verni az „istálló közire" letett szűrt, miközben megégetett *járompálcára* kis tejet fejnek.

Egy másik tejvisszaszerző, rontómegidéző aktusban az állattartáshoz, szántáshoz kapcsolódó eszközök egész sorával találkozunk: kinagyolt *kerékfal; szokmány*, amibe kifogják a borjút; *hosszú vas* a szekérből. Ezeket a sajátos funkcióval rendelkező tárgyakat a tejvisszaszerző egyén egymásra helyezi, és a vasat addig üti, amíg a rontó megjelenik.

A padló alá temetett, megpirositott *ekevas* nem engedi elmenni a rontót.

A Szent György-napi marhakihajtáskor az istálló elé helyezett *lánc* formája és anyaga révén is gonoszelzáró, -üző, éppúgy, mint az árpalearatásnál használt *sarló*.

A *fenőkövet* a tályogos tehén gyógyítása során alkalmazzák, ahol a „fénkővel" nyomogatják a megduzzadt tőgyet.

c. A ház körüli munkában, háztartásban felhasznált eszközök. A favágásban használatos *fejsze* a nagyidő-elhárítás egyik alapeleme, a tejelvivő megkötésének eszköze. A fejszét a már többször említett Szent György-napi marhakihajtáskor is használják, éppúgy, mint az *ollót, lakatot, ágaseprűt*. Az ollót kotlóültetéskor a fészek aljába teszik, hogy a tojások ne „polosodjanak meg". Ollót, seprűt tesznek a magára hagyott kisgyerek fejéhez is az ördögök elleni védekezéskor.

Boszorkányok ellen *kést* ütnek a gerendába, ezzel nyomogatják meg a szemre nőtt kelést az árpalearató szertartásokban.

A *lópatkó* szerencsét jelent, a *vásott patkóval* megpatkolt boszorkányt könnyen meg lehet ismerni a kezén, lábán lévő patkókról.

A *pénz* újévkor szerencsét hoz, a napszentület után kölcsönadott *szita* pedig szerencsétlenséget.

d. Mágikus célzattal készített tárgyak. Asztaltáncoltatás céljából *szeg nélküli faasztalt* készítenek, egyes helyeken egy *szeg nélküli faoszlopot* is, amely különféle mormolások eredményeként táncolni kezd az asztalon.

Sárgaság gyógyításakor sárga *viaszpoharat* készítenek, abba aranygyűrűt helyeznek, ebből iszik a beteg.

e. Egyéb eszközök. Az *aranygyűrű*, materiális varázserejénél fogva gyakran használják a jóslások eszközeként: a cérnára kötött gyűrű a centiméteres fölött annál a számnál leng ki, amelyik a tudakozó egyén vérnyomását jelzi.

Piros anyagot helyeznek a kisgyerekes szoba küszöbére, *piros szalagot* varrnak a gyerek sapkájába a rontás elhárítása végett.

Az *akasztott ember kötele* szerencsésse tehet bárkit, ha az vállalja az ördöggel való cimborálást.

A *szemét* a gonosz fő lakóhelye. Ezért nem szabad kidobni tavasszal a szemetet a házból, nehogy a vetés elburjánosodjék.

Lidérc, boszorkány elűzésére *lófejet* szegeznek a ház falára, istállóra.

A fényes felületű szobatárgyakat *(tükör, óra)* letakarják, illetve megállítják a halottas házban.

f. Természeti elemek, növény-, állat- és ásványvilág. Népi hiedelemvilágunk egyik fontos jellemvonása a természeti elemek mitikus tisztelete: a bennük rejlő mágikus erőnek tulajdonítanak mindenféle gyógyító, elhárító hatást.

A *tűz* és a *víz* mint ősi alapelem alkalmazása samanisztikus eredetű; a vízvetésnél alkalmazott szenes víz kétszeresen gyógyító hatású, mivel mind a két „ősi szent tárgyat" magába foglalja. Egyes gyógyító eljárásokban a víz éppen speciáltsága révén tud gyógyító hatást kifejteni: a sümölcsöt kilenc folyóvíz széléből vett felfőzött vízzel, avagy keresetlen vízzel (amire véletlenül bukkantak rá) kell kezelni.

A *föld*, amely nem más, mint valami magasabb erő székhelye, a kígyómarta emberből kihúzza a marást, a hat sírról vett föld pedig megóvja a vetést a ma-

darak pusztításától. Az ekén maradt földnek varázsereje is van: ezt kell szét-hinteni a veremben, ha a békák nagyon elszaporodtak.

Gonoszűző a gyakori használatnak örvendő *fokhagyma*. A megborjúzott tehén szarvát és hátát fokhagymával kenik be, ezt teszik a boszorkányjárta állattal is. A lidérc üldözésének kitett legény is fokhagymával szabadítható meg a gonosztól.

Borjúzó tehén alá gyakran *mák*ot szórnak, hogy a kuruzslók csak akkor tud-ják elvinni a tehén tejét, ha a mákot mind összeszedték.

A népi gyógyászatban felhasznált gyógyszerek a növény-, állat- és ásványvilág valamennyi lehetőségét kimerítik. A népi tapasztalat által felismert gyógyító hatá-suk mellett a hitelüket növeli az ősi samanisztikus hit fennmaradása: a betegségdémonok a fákban és a növényekben rejtőznek.

A növényi, állati eredetű *ürek, kenőcsök* gyakori alkalmazása mellett egyedi esetekkel is találkozunk: ilyen a *rizs, kölesmag* sárgasággyógyító használata, a rózsa-himlő kezelése *dió*val, *áztatatlan lennel*. Az utóbbi esetében három diót, áztatatlan lent tesznek a baba fürdővizébe, sőt a betegség okozóját, a *tyúk*ot is ráfürösztik a gyerekre (a kiöntött fürdővízben heverő tyúk okozza a betegséget).

A „rosszfélék", gonoszok, boszorkányok gyakran *kecske, liba* alakjában kísér-tenek a meghalt ember visszajáró szelleme pedig *béka* képben jelenik meg.

A *fémek* materiális varázserejüknél fogva már eleve gonoszűző, -távoltartó, gyógyító hatásúak. Elég ha itt csupán a különböző, vasból, acélból stb. készült hét-köznapi tárgyakra gondolunk (sarló, kés).

2.3. *A helyek vonatkozásában*, a. A közvetlen emberi környezet. Az *udvar* mint az ember közvetlen környezetének fontos eleme közvetítő szereppel rendelkezik, kapcsolatot teremt a ház falai között védettséget találó ember és a kevésbé biztonságos külső világ között. Az udvaron jelenik meg legelőször a béka képében visszajáró halott, ide dobják ki nagyidő esetén a fejszét. Az udvarhoz fű-ződő tilalmak egy része a kisgyerek egészségét kívánja biztosítani: a gyerek für-dővizét nem szabad kiönteni, mert a baba nem tud nyugodtan aludni, sőt rózsa-himlőt („tyúkheverést") is kaphat, ha a tyúkok a kiöntött vízben hevernek. A pe-lenkát sem szabad éjjelre kiteríteni, nehogy kicsipázzék a gyermek szeme.

Az *istálló* a gonosz kedvelt tartózkodási helye: a boszorkányok itt járják az állatot, a tejelvivő itt környékezi meg a tehenet.

Kályhacsövön, kéményen jön be a lidérc, hogy megnyomja az alvót, itt eresz-kedik le a szellem, hogy kicserélje a gyermeket.

A *ház alá*, a *ház alatti verembe*, a *lerbe*, a *küszöb alá* rejti el a boszorkány rontó célzattal az „átokcsináló szerelvényt", amelyet, ha rábukkannak, a *kemencébe* dobnak, hogy a rontónak ne legyen nyugodalma. A kemencéből vesznek szenet a vízvetéshez, a gyermekágyas anya a küszöbhöz szegezi az igéző figyelmét elvonó piros anyagot.

b. Hagyományosan veszélyesnek minősített helyek. A *kereszt*ut már az ókori görögök veszélyt rejtő helynek tekintették, mert ott talál-koznak a különféle szellemek egymással. A „háromágazás útra" viszik el azt a va-karút (cipó, amelyet a maradék kenyértésztából sütnek), amivel a szemölcsöt kenik meg, hogy a betegség ragadjon rá másra. Ugyanezzel a céllal öntik a keresztútra a vízvetésnél használt maradék szenesvizet is.

Veszélyesnek vélt hely a *temető*: itt tartózkodnak a holt lelkek, éjfélkor kékes fény villog a sírok fölött.

c. Egyéb, nem kategorizált helyek. A tárgyi jellegű megkötésnek megfelelő, megbogzott cérnával történő szemölcsgyógyítás nevezetes helye a *kő alatti hely*. Ide helyezik a cérnát, hogy mire az elrothad, a fekélyek is elmúljanak. A kő mint az ásványi világ eleme már az ősember által mitikusan tisztelt jelenség volt, a föld pedig, amellyel érintkezik, magasabb erők tartózkodási helye. Ezért oly gyakori hiedelemvilágunkban a kő alá helyezés motívuma.

A betegséget el lehet vitetni, ha a rontást jelképező objektumot eltüntetik. Ilyen meggondolásból helyezik néhol a megbogzott cérnát a szemölcs gyógyítási ritusában *halott mellé*.

A nagyidőt, az ördögöt az *erdő* ága-bogára, „minden szege-likába" küldik, „ahol a vadlányok táncolnak".

2.4. *A szereplők kategóriája*, a. Természetfölötti lények, démonok. A „félelmetes" népi hiedelemalakok mint alakváltoztatásra képes sztereotip

figurák, mindenféle negativum megtestesülései reálisan létező lényekként jelennek meg a nép tudatában. Innen ered, ebben az elképzelésben gyökerezik például a nagyidő-elhárító népszokások hiedelemháttere: a vihar nem más, mint az emberi képzeletben megjelenő félelmetes erő, amely *sárkány* alakú felhő formájában ereszkedik a földre.

A fényjelenségeket gyakran értelmezik szexuális kísértőként, *lidérc*ként, aki gyakran jelenik meg az istállók padlásán, a kéményen keresztül a házakba is bemerészkedik, hogy megnyomja, megkísértse az embereket.

A *boszorkány* kettős jelentésdimenzióval rendelkezik: magába öleli a 'boszorkánynyomás démona' és a 'démonnal szövetkező ember' részjelentést is. Az embereket, állatokat megnyomó, meglovagló boszorkány ellen lókoponyát, keresztet, fokhagymát, ajtóhoz állított seprűt stb. alkalmaznak, de gyakori a boszorkánypatkolás motívuma is.

A néphit és a keresztény vallás *ördög*fogalma nem fedi egymást, mert a népies ördögelképzelés magába sűrít mindenféle természetfölötti és -mögötti lényben való hitet. Az ördögöt bal kézzel való keresztvetéssel, ollóval, seprűvel űzhetik el. Az újszülöttre is keresztet vetnek, nehogy az ördög a gyerek cselekedeteit eltorzítsa.

A *gyertyás ember* tipikusan helyi figurája a bolygó mérnök és a tüzes ember alakjával érintkezik. A tíz ujjukon gyertyát égető visszajáró halottak életükben megnagyobbították saját földjüket, ezért holtuk után büntetésből hordozniuk kell a határkövet.

A *paratikának* nevezett földöntúli lény ellentmondásos alakja a skatulyában tartott háziördögöt tekinti rokonának. Az ételáldozatot követelő démoni lény gazdaggá teszi gazdáit, ha azok minden első és hetedik falatjukat neki adják.

Levegőben vonuló, hosszú hajú, szép női alakok, félelmetes démoni szellemlények a *szépasszonyok*. A gyergyói hiedelemtörténetekben a szépasszony neve nem jelenik meg, ez valószínűleg a régi tabunév-funkcióra utal.

Kísértetnek nevezik a tipikusan gonosz lényeket, akik megizzasztják az állatokat, megijesztik az embereket, de kísértetként jelentkeznek a visszajáró halottak is, akik éppúgy lehetnek ijesztőek, mint jóindulatúak. Ezek éjfél után jelennek meg, mert még várnak valamit, szükségük van valami itthonfelejtett dologra.

A *rosszféli, rossz szellem, gonosz* megnevezés homályos gonosz lényt jelöl, aki megkísérti, „megszípja" az embereket.

b. Földöntúli tulajdonságokkal rendelkező emberek. A különleges erővel, tudással felruházott emberek értenek mind a pozitív előjelű jósláshoz, varázsláshoz, mind pedig a rontáshoz, igézéshez.

A *tudós ember* több ujjal vagy foggal születik, mindent megjósol, forgószéllé is változhatik.

A *jósok, jósnők* az álomfejtés, jóslás műveletét végzik, a *kártyavetők* az emberi sors további alakulását vetik ki kártyáik segítségével.

A *szellemidéző társaságok* a meghalt hozzátartozók szellemeivel érintkeznek, az *asztaltáncoltató* specialista pedig különböző sötét lényekkel áll összeköttetésben.

Guruzsló, tejelvivő asszonyok, férfiak is voltak, az ördöggel cimboráló *szerencsés ember* alakja is ismert. Az utóbbi akasztott ember kötéléből lopott egy darabot, így alapozta meg a szerencséjét.

c. Meghatározatlan eredetű személyek. A nagyidő-elküldő ráolvasásokban szerepel az *oroszlánlányok, vadlányok* kifejezés: „Vidd el erdőnek ága-bogaira, / oroszlánylányoknak látogatására" vagy „vidd el az esőt oda, / ahol a vadlányok vannak", amely a magyar néphit vadleány-alakjával érintkezhet ámbár gyűjtésem során hasonló példákkal már nem találkoztam. Itt valószínűleg egy régen közismert mitikus lény elszigetelt felbukkanásával van dolgunk.

A tályogos tehén gyógyítását célzó ráolvasásban szerepel a *tályogasszony* figurája, amely az éjúrhoz, éjasszonyhoz hasonlóan ősi reminiszcencia, a még nem egészen vallásos jellegű ima, fohász maradványa: „Tályogasszonnak vót hét leánya, / elindult velek Budára" stb.

2.5. *Szövegszint.* A mágikus jellegű gesztusok, rítusok vokális kísérői a szómágiának, a szavak segítségével történő varázslásnak megfelelő *ráolvasásszövegek.*

A ráolvasásokkal használója szellemeit, isteneit kényszerítheti jóindulatú beavatkozásra, pozitív irányban befolyásolhatja saját életének bármely területét. A ráolvasás mindig egyénileg alkalmazott, hagyományos formában élő szöveg, amely-

nek alkalmazása nem meghatározott időponthoz kötött, továbbélésében maga a konkrét szükséglet játszik döntő szerepet. A formailag változatos szövegek fennmaradását a keresztény egyház kanonizáló tendenciája biztosította, így lett a mágikus inkantáció a keresztény ima egyik öseleme. Ebből eredendően a vallásos szövegeket gyakran használják ráolvasás-szerepben; gyakori a felemás szövegek jelenléte is: az imádságot megerősítésképpen a ráolvasásszöveg mellé helyezik.

Ha a ráolvasásokat egyfajta ÜZENET-ként fogjuk fel, bizonyos ráolvasás-típusoknak megfelelő kommunikációelméleti modelleket állíthatunk fel:

a. Az ADÓ (ráolvasó egyén) egy VEVŐ-szerepkörben feltűnő vallási alakon keresztül közvetít a démoni erőként megjelenő CÍMZETT-nek. Például: „Édes jó Istenem, vidd el az erdőnek ága-bogaira" (nagyidő elhárítása) vagy „...méhednek gyümölcse, Jézus, oszlasd el erről a betegről ezt a szemet" (árpalearatás). Ebben az esetben a séma így írható fel: ADÓ → ÜZENET → VEVŐ → CÍMZETT.

b. Az üzenet egyenesen a démoni erőhöz továbbítódik, a vallási alak kiiktatódik a kommunikációból. Például: „Árpa, árpa, lekaszállak, / s a juhoknak odadoblak" (árpalearatás), vagy „Menj el erdőnek ága-bogaira, hagyj békén engem" (ördögűzés). A modell a következő: ADÓ → ÜZENET → CÍMZETT = VEVŐ.

c. A ráolvasásként is felfogható sztereotip vallásos fohászokban más irányú redukálódás történik: a közbenjáró lény (vevő) nyer címzett minősítést. Például: „Adjon a Jóisten áldást!" vagy „Jézus segéjjen meg!" (szántás-vetés). Itt a modell: ADÓ → ÜZENET → VEVŐ = CÍMZETT.

ENYEDI KÉMENES EMESE

STRATUL ARHAIC AL MITOLOGIEI POPULARE DIN GHEORGHENI

(Rezumat)

Autoarea lucrării a adunat, în cadrul unei cercetări de teren mai ample, elementele încă vii ale mitologiei populare din zona Gheorgheni (jud. Harghita). Stratul arhaic, păstrat în cultura populară tradiţională ca *survival*, este raportat la procesul de comunicare natural, în care se manifestă. Aceste elemente foarte vechi sînt structurate conform modelului de comunicare: 1. nivelul acţiunii, 2. nivelul obiectelor, 3. nivelul spaţiilor, 4. nivelul personajelor şi 5. nivelul textelor magice.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XXXI. évf. 1987. 1. szám

ÁLLATHANGUTÁNZÓ IGÉK NYELVJÁRÁSI ALAKJAI

1. A romániai magyar nyelvjárások jellemzésére szolgáló nyelvföldrajzi gyűjtőmunkánk kérdőfüzetébe nemcsak olyan kérdéseket iktattunk be, amelyek állathívó és -terelő szavakat hoztak felszínre (lásd erre NyIrK. XXI [1977], 161—74; XXII [1978], 41—56), hanem felvettünk olyan kérdéseket is, amelyek egy sor állathangutánzó ige nyelvjárási alakjainak összegyűjtését célozták. Az idetartozó kérdések arra vonatkoztak, hogy bizonyos helyzetben mit csinál, milyen hangot ad a háziállatok közül: a kutya, a macska, a ló, a tehén, a bika, a borjú, a kecske, a disznó, a malac, a liba, a ruca, a tyúk, a kakas, a kotló, a csirke; a vadállatok és apróvadak közül: a farkas, a róka, a rágcsálók közül az egér; a madarak közül: a bagoly, a gólya, a fecske, a veréb, a rigó; a bogarak közül: a méh, a tücsök, s végül a kétéltűek közül: a béka. A témában szereplő 26 fajta állat igen sokféle érzelemkifejező és közlő célú hangadásra képes, még akkor is, ha általában csak a hangképző szervekkel történő hangadást vesszük figyelembe. Ezek közül a felsorakoztatott állatokra vonatkozóan mi csupán 33 fontos, jól elhatárolható hangjelenséget, állathangutánzó igét kérdeztünk ki, illetőleg jegyeztünk fel adatközlőink válaszai alapján. Ez a szám, figyelembe véve, hogy általános nyelvatlaszról van szó, igen gazdagnak mondható. Természetesen nem vetekedhet olyan célatlasz kérdéseinek gazdagságával, melynek a fenti téma az egyedüli tárgya (lásd: Balogh Lajos—Király Lajos, *Az állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi nyelvatlasza*. Bp., 1976.). Itt, ebben az atlaszban például mindössze 14 háziállat szerepel, de ezek hangjelenségeit, illetőleg a beszélők állathangutánzó igéit nem kevesebb, mint 53 kérdés kutatja.

2. Bár nem kérdeztünk rá külön is a hangélményekre, amelyek a hangutánzó passzív (fiktív) igetövek alapját képezik, de az igei válaszokból az igevégződések leválasztásával visszakövetkeztethetünk a tő fonetikai felépítésére, arra, hogy az igealakokban mely fonémák hordozzák az expresszivitást, és hogy ezek a fonémák a hangutánzó tövekben mi-

lyen kapcsolódási rendben szerepelnek. Továbbá, vizsgálnunk kell, azonos hangjelenségekre milyen eltérő alakváltozatok keletkeznek, s vajon ezek között az alakváltozatok között fellelhetők-e szabályos nyelvföldrajzi eltérések (Balogh—Király i.m. 52).

3. Ismeretes, hogy a hangutánzó igéink alaktani elemzése sok nehézségbe ütközik, mert végződéseik képzőszerű alakulatok ugyan, de nem igazi képzők, ahogyan a tövek szintén nem szabályosan képzett szók (Bárczi, Szók.[2] 25; Benkő: MNy. L [1955], 248; Balogh—Király i.m. 55—8). Mégis meg lehet kísérelni, hogy elhatároljunk egy hangkifejező előrészt és egy, a nyelvi rendszerbe beilleszkedő végződést, képzőt, amely az igazi képzőkkel való hasonlósága, azonossága alapján teremti meg az állathangutánzó szó igei szófajiságát. Természetesen gondot okoz az ilyen alakulatok elemzésekor, hogy hol végződik az alapszó, és hol kezdődik a képző, hogy vajon minek fogjuk fel a végződéseket, képzőbokornak-e vagy egyszerű képzőnek. Az expresszivitásban ugyanis mind a hangutánzó alapszó, mind az analógiás illeszkedésű képző egyaránt részt vesz (Szabó Zoltán: Nyr. LXXXV [1961], 295).

4. A következőkben felsorakoztatjuk a gyűjtésünkben szereplő állathangutánzó igéket. Majd a bemutatott alakváltozatokat megvilágítjuk alaktani és nyelvföldrajzi szempontból egyaránt.

Ugat (Milyen hangot ad a kutya, ha idegen jön a házhoz?):

ugat[1] (A: 1, 3, B: 1—3, 5—7, 9, C: 1—3, D: 1, 4, 5, E: 1—13, F: 2—5, 7—9, 11—13, G: 1, H: 1, I: 2, J: 1, 3, K: 1—5, L: 1—3, 5—9, 11—14, 16, 19, M: 1, 4, 5, 9, 10, N: 3, O: 1, 2, P: 1, T: 3, 5, 11, 14, 17, U: 7), *ugạt* (B: 4, 10, D: 6, F: 4, 6, 10, G: 2, I: 1, J: 2, L: 4, 10, 18, M: 2, 3, 6—9, 11, 13, 14, 17, 18, N: 1, 2—4, R: 1, T: 1, 4, 6—13, 15, 18—20, U: 1—6, 8), *ugaţ* (A: 2, B: 8, D: 2, 3, L: 15, 17, M: 15, T: 2), *ugạţ* (M: 16, T: 16), *ùgaṡ* (F: 1), *ugaD* (R: 2).

A kutatópontok mindegyikén egységesen a hangutánzó eredetű passzív tő *-gat* gyakorító képzős alakja (TESz.) jelöli a cselekvést.

Vonít (Hogyan mondják, ha éjjel a kutya elnyújtva szól, halottat vagy tüzet érez, mit csinál?):

vonyít (D: 4, 5, I: 2, J: 1, 3, O: 2, P: 1), *vonyiţ* (D: 2), *vonyit* (B: 2,

[1] A betűjelnek és indexszámnak megfelelő kutatópontok jegyzékét lásd NyIrK. X, 58.

3, 9, D: 3, 6, E: 9, 10, F: 3, K: 3, L: 9), *vonyitt* (T: 11), *vonyitъ* (E: 2, 7); — *vonit* (D: 1, I: 1, O: 1), *vonit* (B: 4, 6, C: 2, F: 4, 5, K: 5, M: 8), *vonitʒ* (A: 2, B: 8), *vǫnit* (E: 4), *vanitt* (L: 4, 10), *vǫnitt* (F: 9), *vonitt* (F: 9, L: 16, M: 3, 12, 14, T: 1, 6, 11, 15), *ßonitt* (T: 12), *ßonitъ* (B: 1, E: 11); *òrdit* (B: 10, C: 1, E: 1, 5, 6, 12, 13, F: 6, 11, 13, K: 1, L: 13), *órdit* (E: 5, 10, F: 1, N: 3), *ạ̀rditt* (L: 17), *ạ̀rdit* (N: 1), *òrditъ* (F: 10, L: 9), *orditt* (T: 7), *àrditt* (F: 12, L: 2, 15), *àrdit* (F: 8, L: 13, 19), *òrditt* (F: 7, L: 2, M: 5, 7, 13, N: 3, T: 5), *ᵘòrdit* (A: 3), *ᵘórdit* (E: 3), *ᵘòrditъ* (B: 7, E: 8, 12, F: 2);

orgonál (L: 12, M: 4, 10, T: 3, 4, 17, 20, U: 7), *òrgonál* (M: 15, T: 5), *órgonál* (L: 11), *òrgonàl* (K: 2, L: 5), *orgonàl* (L: 18), *orgonạ́l* (T: 13, 14, 19, U: 8), *òrgonál* (R: 1, T: 2, 8, 10, 16, 19, U: 2—6), *orgonàl* (L: 1, M: 15), *ạ̀rgạnál* (L: 6), *òrgạnál* (M: 1), *òrginál* (I: 7), *ᵘòrgonál* (M: 9), *ᵘorgoná'* (L: 8), *orgoná* ~ *orgoṇá* (M: 6), *ᵘòrgoná* (M: 4);

baunkol (N: 4, T: 1, U: 1, 2), *baunkòl* (M: 2, N: 3), *bạunkòl* (M: 11), *bạukol* (R: 1), *baukòl* (M: 17), *baᵘnkòl* (N: 2), *baßunkòl* (G: 2);

bẹ̈únál (E: 11);

urlàl (K: 4, H: 1), *urlẹ̈l* (R: 2);

ujukál (C: 1);

üvȍlt (L: 3, O: 2), *üvült!* (B: 5), *üvőᵘt* (M: 4), *üßȍᵘt* (M: 18), *ühȍjt* (U: 5);

siratózik (J: 2).

Az igei funkció kifejezésére a kutatott területen tehát hét lexéma szolgál: *vonít, ordít, üvölt, baunkol (~baunál), urlál, ujukál.* Bennük elkülöníthetünk egy *-it* mozzanatos igeképzőt, mely a hangadás elnyújtott voltára utal *(vonit, ordit).* Hangutánzó eredetű tőhöz járult az *-lt* mozzanatos *(üvölt),* továbbá a *-kol, -nkol,* gyakorító képzőbokor *(baunkol)* is. Egyszerű *-l* gyakorító igeképzőt találunk az *orgonál* és az *urlál* szavakban, az utóbbiban a tő a román *urlă* 'üvölt' átvétele. Szintén hangutánzó román eredetű tőhöz járult a *-kál* gyakorító képzőbokor az *ujukál* szóban (RK.).

Nyelvföldrajzi szempontból ezek között az állathangutánzó igék között bizonyos egységeket különíthetünk el. A *vonít* (vagy hangalakváltozata) általános használatú a Bánságban, Biharban, az Érmellék és Szamoshát kutatópontjain, de rendkívül elszórtan fel-felbukkan a többi

nyelvjárási egységben is. Az *ordít* a Szilágyságra, Kalotaszeg keleti részére, Észak-Mezőségre, a Kis-Küküllő vidékére jellemző. Az *orgonál* viszont csaknem összefüggően Háromszéken, továbbá a nyugati székelységben és Aranyosszéken általános. A *baunkol* (és változatai) a csíki és gyergyói nyelvjárás sajátja. Az *üvölt, urlál, ujukál, siratózik* fel-felbukkanása igen szórványos.

Morog (Mit csinál a kutya, ha bosszantják és még nem ugat?) *morog* (A: 2, 3, B: 1, 3, 6, C: 1, D: 1—5, E: 1—5, 7, 9—12, F: 4—6, I: 1, 2, J: 1, 3, K: 1, O: 1, 2, P: 1, T: 13), *mòrog* (A: 1, B: 4, 6, E: 8, F: 1, R: 1, T: 15), *morag* (F: 2, 7, 13, L: 1), *mǫrog* (B: 10), *mǫrǫg* (J: 2, K: 4), *morąg* (L: 5), *mòrag* (L: 9), *marag* (K: 3), *morrog* (B: 6, 8, L: 8, 12, 18, M: 2, 3, 5—10, 12—14, 16—18, N: 1—3, T: 1—3, 6—10, 16—18, U: 1, 2, 8), *mòrrog* (B: 9, T: 5, 19, U: 4—7), *morrǫg* (L: 11), *moŗog* (B: 2), *móŗog* (M: 4), *morrag* (L: 7), *marrag* (L: 14), *moroG* ~ *moraG* (K: 2), *mòŗog* (E: 8), *murag* (L: 17), *múrag* (L: 3), *mùrog* (T: 12), *murrag* (F: 9), *múrrog* (T: 11), *mẽrag* (F: 8), *mirrag* (R: 2); — *morong* (F: 3), *morang* (C: 3), *mörög* (C: 2), *mǫ̈rög* (B: 5); — *mordit* (E: 13), *màrmag* (G: 1);

hereg (E: 6, L: 13), *herǫg* (B: 7, L: 2, 10), *herǫg* (F: 12, K: 5, L: 4, 6, 15, 16), *hërëg* (U: 3), *hërrëg* (G: 2, M: 11, N: 4, T: 20), *herreg* (M: 1), *herręg* (H: 1), *hërrǫg* (T: 4), *hẽrëg* (T: 14), *hërrag* (L: 19).

A hangjelenség igei kifejezésében két hangutánzó passzív tő jórészt *-g* egyszerű gyakorító képzős alakja vesz részt: a *morog* ~ *morrog* és a *hereg* ~ *herreg*. Szórványosan a *mor-* passzív tőnek felbukkan *-dít* műveltető képzős *mordít* és *-ng* képzős *morong* alakja is. A magyarói *marmag m* eleme lehet mozzanatos igeképző, de valószínűbb, hogy hangutánzó elem (TESz. 258). Figyelmet érdemel a magas hangú *mörög* változat. A két ige, a *morog* és a *herreg* nem alkot élesen elkülöníthető szóföldrajzi egységet, de annyi mégis megállapítható, hogy a *herreg* ~ *hereg* a Maros és Küküllők vidékén szinte általános, s a *morrog* mellett csak szórványosan bukkan fel a székely nyelvjárásban, a vizsgált terület nyugati részein viszont teljesen hiányzik; ott a *morog* az általános igeforma.

Nyávog (Milyen hangot ad a macska, ha tejet kér?): *nyávog* (A: 1—3, B: 3—9, D: 1, 3—6, E: 1, 2, 5, 7, 10, 11, F: 2, 4—6, 10, G: 2, I: 1, J: 1, 3, M: 9, 10, 12, 15, O: 1, 2, T: 5, 9, 11, 14, 15, U: 6, 7),

nyáβog (B: 1, 10, C: 3, D: 2, E: 3, 4, 6, 8, 9, 12, 13, F: 1, 4, 11, 13, K: 2, L: 5, 8, 12, M: 2, 3, 5, 6, 14, T: 3, 12, 20), *nyávag* (F: 9, K: 3, L: 2, 13, 15, 17, M: 1, T: 5), *nyáβag* (F: 4, 7, 12, G: 1, L: 2, 3, 10, 13, 15, 19, R: 2), *nyą́vog* (M: 7, 8, 13, 17, N: 3, R: 1, T: 1, 2, 8, 9, 13, 17, U: 1, 3, 4, 6), *nyą́βog* (M: 14, T: 6, 7, 12, 18, U: 2, 5), *nyą́βąg* (N: 2, 4, U: 8), *nyą́βǫg* (M: 11), *nyą́voG* (M: 18), *nyą́βoG* (M: 16), *nyą́vvog* (T: 19), *nyą́ββag* (N: 1), *nyávǫg* (F: 3, 10), *nyávoG* (B: 2), *nyávąg* (J: 2), *nyáβǫg* (K: 4), *nyáβaG* (L: 4), *nyáᵝag* (L: 11), *nyàβag* (K: 5, L: 16, 18), *nyàβog* (F: 4, L: 1), *nyàvog* (C: 1, K: 1), *nyàβǫg* (F: 8), *nyávog* (C: 2), *nyáᵝog* (F: 4), *nyàᵝog* ~ *nyàog* (H: 1), *nyáog* (T: 11);

mávog (T: 4), *mą́vog* (T: 10);

nyërvog (I: 2), *nyẽrbog* (P: 1).

A macska elnyújtott nyivákoló hangját megelevenítő, tehát hangutánzó eredetű tő *-g* képzős *nyávog* alakja általános a vizsgált terület egészén. Mindössze egy-két esetben bukkan fel a szintén hangutánzó tőnek más-más alakja: az udvarhelyszéki nyelvjárásban a *mávog*, a bánsági nyelvjárásban a *nyërvog* ~ *nyërbog*.

Dorombol (Milyen hangot ad a macska, ha simogatják?):

dorombol (B: 4—6, C: 1, 2, D: 1, 5, F: 2, I: 1, 2, O: 1, 2, P: 1, T: 9, 13, 14, 17, 18), *dorombòl* (A: 2, B: 1, 3, D: 3, 4, 6, E: 3, 9—11, 13, F: 3, J: 3, K: 1, 3, M: 5, 6, 10, N: 4, R: 1, T: 4, 6, 8, 12, 19, 20, U: 1, 2), *dorombǫ̀l* (B: 2, L: 8), *dǫrąmbàl* (L: 13, 15), *dorombàl* (L: 5, M: 1), *dǫrombòl* (E: 2), *dorǫmbàl* (C: 3), *dǫrąmbàl* (F: 9), *dorǫmbǫ̀l* (L: 2, 18), *darambòl* (L: 3), *dorombᵘò* (L: 12), *dorombᵘo* (M: 4), *dorombᵘòl* (B: 9), *darambal* (K: 5), *darambàl* (G: 1, L: 16, 17), *darambãl* (F: 7), *dǫrąmból* (L: 11), *dorombo'* (M: 3); — *darambòjazik* (J: 2); — *dörömbǒl* (G: 2, J: 1);

burungòl (R: 1);

dõrmög (F: 5), *dõrmeg* (L: 1), *dǒrmeg* (F: 6); — *dᵘörmöl* (B: 6);

durog (K: 1), *durmag* (L: 9);

duruzsòl (U: 3), *duruzsàl* (F: 11);

fon (B: 7, 10, D: 1, 2, E: 1, 6—8, F: 1, 4, 8, 10, 11, 13, K: 2, 4, L: 9, 18, 19, M: 10, 13, 14, 17, 18, N: 1—3, T: 1, 2, 7, 10, 16, 18, U: 7, 8), *fan* (L: 14), *fǫn* (F: 12, L: 6, N: 1, R: 2), *fǫn* (L: 10);

sző (T: 18), *szöᵘ* (D: 1);

morog (E: 12), *mòrog* (A: 1, T: 15), *morrog* (G: 2, M: 7, 9, 11, 15—18,

T: 2, 3, 10), *mòrrog* (M: 2, 8, U: 4—7), *màrrag* (N: 1), *murrag* (L: 4, 7), *múrog* (T: 11), *múrag* (L: 3), *mùrmag* (L: 16), *màrmag* (G: 1, L: 10), *mòrmog* (E: 5), *morfag* (F: 3);

mormol (E: 11), *mòrmol* (D: 2); — *mormojál* (U: 3), *mòrmojál* (U: 5); *męcërëg* (M: 12);

szfarrag (H: 1).

A fenti adatok szerint a macska tehát, amikor halk, mormogó hangot hallatt, akkor: *dorombol, dörömböl, dorombojozik, dörmög, dörmöl, durrog, durmog, duruzsol, morog, mormog, mormol, mormojál, morfog, mecereg, szfarrag,* illetőleg *fon* és *szó*.

Többségük hangutánzó eredetű. Ezek egy részének *-l*, más részének *-g* végződése az *-l*, illetőleg a *-g* gyakorító képzővel azonos. A *mormojál* a román *a mormăi* 'ua.' származékszava. A szabófalvi *szfarrag* szóvegyülés a román *sforăi* és a magyar nyelvjárási *marrag* között. A *fon* és a *szó* jelölést az magyarázhatja, hogy a szövés-fonás hangja hasonlít a macska dorombolására. Nyelvföldrajzi szempontból a szóváltozatok egymással összefonódva fordulnak elő, nem alkotnak elhatárolható izoglosszát.

Nyerít (Milyen hangot ad a ló örömében, ha meglátja a társait?):

nyerit (A: 3, D: 1, 4, 5, I: 1, 2, J: 1, 3, O: 1, 2, P: 1), *nyeriţ* (D: 2), *nyerit* (A: 1, C: 2, E: 8, 13, K: 2), *nyeriţ* (A: 2, B: 1—7, 9, 10, C: 3, D: 3, 6, E: 1, 2, 4—7, 9—12, F: 1, 3, 4, 8, 11, 13, J: 2, K: 3—5, L: 1, 2, 9, 10, N: 2, 4, R: 2), *nyeriţ* (A: 2), *nyęrit* (M: 8, N: 2, 4), *nyęrit* (C: 1, E: 3, F: 5, 12, H: 1, K: 1), *nyèrit* (F: 2), *nyërit* (F: 6, 10, M: 15, T: 3), *nyęrit* (N: 1), *nyęrit* (L: 5), *nyeritt* (F: 7, 9, G: 1, 2, L: 2, 3, 7, 8, 10, 13—16, M: 3—7, 9, 10, 12—14, T: 2—5, 11, 12, 15, 17, 20, U: 4, 6, 7), *nyęritt* (G: 2, M: 7, 13, 17, 18, N: 3, R: 1, T: 2, 6, 8—10, 14, 16, 18, 19, U: 1—3, 5, 6, 8), *nyäritt* (M: 11, T: 1, 7), *nyęritt* (L: 4, 18, M: 1, T: 11), *nyèritt* (L: 6), *nyeritt* (M: 2), *nyeritt* (L: 12, 17, M: 16);

miheg (L: 13).

A hangutánzó tő és a mozzanatos *-it* képzős igék csoportjába illeszkedő *nyerít* általános a kutatott területen, mindössze egyetlen esetben bukkan fel párhuzamos alakként a szintén hangutánzó tövű, de *-g* képzős, a *nyihog* formához szorosan kapcsolódó *miheg*.

Bőg (Mit csinál a tehén, ha éhes? Milyen hangot ad?):

bőg (A: 1, B: 4, E: 7, 8, 10—13, F: 1—6, 9, G: 1, 2, J: 2, K: 1, 3, 4, L: 3, 5—12, 14, 15, 17—19, M: 3, 8, 11, N: 3, O: 1, T: 4, 9, 11, 14, 18, U: 1, 8), *bőG* (C: 3, E: 12, I: 2, L: 4, 15, 16, P: 1, T: 3), *bȍg* (E: 2, 13, F: 1, 8, K: 5, L: 2), *bȍG* (K: 2), *bög* (C: 1, F: 4, 13, R: 2), *böG* (E: 6), *bǫ̈g* (C: 2, L: 1, 13, M: 1, R: 1, T: 6), *bǫ̈G* (T: 8), *bǫ̈g* (T: 13), *bǫ̈̄g* (D: 1, M: 13, O: 2, T: 17, 19, U: 2—4), *bǫ̱̈g* (E: 11), *büg* (H: 1), *bǫ̱̈g* (A: 1, 3, B: 1, 5, 9, 10, D: 1, 3, 4, 6, E: 9, 11, M: 4, O: 2, T: 5), *bő^{a}g* (B: 2, 5, 6, D: 3 ,5, E: 3, 10, F: 7, I: 1, J: 1, M: 2, 7, 12, T: 2, 7, 10, 11, 16, 17), *bő̱g* (B: 1, E: 4, M: 9, 10, O: 2), *bő̄^{a}g* (M: 18, T: 1, 15, U: 5), *bő^{a}G* (M: 16), *bő̄^{a}G* (M: 14), *bǫ̱̈G* (E: 5), *bǫ̱̈g* (D: 2, E: 1), *bǫ̱̈g* (B: 3), *bǫ̈^{a}g* (T: 5), *bǫ̱̈G* (B: 8), *bǫ̱̈g* (A: 2), *bǫ̱̈g* (M: 5), *bȍ^{a}g* (J: 3, T: 14), *bȍ̱g* (B: 7), *bǫ̈^{a}g* (T: 7), *bë̈ǫ̈g* (M: 6), *bë̈ǫ̈g* (B: 10), *bü̱ǫ̈g* (U: 6), *b^{a}ǫ̈g* (M: 17, U: 7), *bü̱ög* ~ *b^{a}ȍg* (T: 12), *b^{a}ög* (N: 4), *b^{a}ǫ̈g* (H: 1), *b^{a}ǫ́g* (T: 20);

bünnyög (T: 10),
mummag (F: 7),
hāβag (N: 1).

A *-g* gyakorító képzős *bőg* ige hangalakja a szarvasmarha hangját adja vissza, azonos a vizsgált területen mindenütt. A területről egy-egy esetben adatolható szárazajtai *bünnyög*, a tacsi *mummag*, a bogdánfalvi *hāβag* szintén a hangutánzó igék *-g* képzős családjába illeszkedik bele.

Bömböl (Milyen hangot ad a bika, ha megvadul?):

böməl (B: 4, C: 1, 2, D: 5, E: 2, 11, F: 2, 5, 10, I: 1, 2, J: 1, K: 3, M: 2, 3, O: 1, 2, T: 17), *bömbȍl* (A: 2, B: 1, 2, 8, 9, D: 1—4, E: 1, 3, 5, 7, 12, 13, F: 3, 11, G: 2, J: 3, K: 1, L: 8, 10, 18, M: 1, 5, 9, 10, 15, P: 1, T: 5, 8, 11, 15, 20, U: 1, 7), *bǫ̈mbǫ̈l* (L: 12, M: 11, T: 14, U: 3, 5), *bǫ̈mbǫ̱̈l* (L: 2, 4, 13—15, M: 7, 8, 17, N: 3, 4, T: 1, U: 1, 2, 4), *bömbǫ̱̈l* (L: 19), *bǫ̈mbȍl* (M: 12, T: 10), *bǫ̈mbǫ̱̈l* (T: 5), *bǫ̈mbȍl* (T: 13), *bæmbœl* (L: 14), *bæmbœl* (L: 17), *bömbȅl* (F: 6, L: 3, 5), *bömbel* (F: 9, L: 9), *bömbēl* (L: 7), *bümbȍl* (M: 18, T: 2, 6, 11), *bümbōl* (T: 4), *bümbȍl* (T: 12), *bümbǫ̱̈l* (M: 14), *bömbō^{l}* (M: 6), *bömbȍ^{l}* (T: 19), *bömbő^{l}* (L: 11), *bömb^{a}ȍl* (E: 4), *bömbǫ̱̈l* (M: 4), *bömb^{a}ȍ* (M: 4), *bǫ̈mbǫ̈* (L: 12); — *bumbȍl* (D: 4);

bönköl (D: 6, F: 2, 4, 11, 12, K: 2), *bönkȍl* (B: 10, K: 4, T: 3), *bünkȍl* (T: 3), *bönkól* (F: 4, L: 6), *bǫ̈nkǫ̈l* (N: 1, R: 1), *bǫ̈nkǫ̱̈l* (N: 2), *bœnkœl*

(K: 5), *bönkel* (F: 13, L: 1), *bönkèl* (C: 3), *bönkẹl* (F: 8), *bœnkèl* (J: 2), *bọ̈nkọ̈rọ̀l* (R: 2);

bóg (E: 8, K: 3, L: 18, T: 9, 18, U: 8), *bóü̯g* (A: 3, B: 3, E: 9, 11), *bȫü̯g* (B: 5), *bỏ̄ᵘg* (B: 6, 7, E: 10, T: 16), *bóᵘG* (M: 16), *bọ̈ᵘg* (T: 7), *bóG* (L: 16), *böG* (E: 6), *bü̯ȫg* (U: 6), *bȫg* (M: 13), *bög* (C: 1), *büg* (M: 1), *bồg* (E: 2, F: 1, 13, L: 2);

üngẹt (G: 1).

Valamennyi idetartozó ige hangutánzó eredetű (TESz.), végződésük azonos a gyakorító *-l, -g, -get, -öröl* igeképzővel. Figyelemre méltó, hogy a *bömböl* alaknak van mély hangú *bumbol* párja is. Az igeváltozatok nem alkotnak elhatárolható szóföldrajzi egységeket, bár a *bönköl* forma főleg mezőségi nyelvjárásban hallható.

Béget (Milyen hangot ad a bárány?):

béⁱget (A: 1, D: 5), *béi̯get* (B: 9), *bẹ̈get* (F: 11), *bⁱéget* (T: 20), *bégẹt* (L: 12), *béget* (R: 2); — *bēgẹt* (M: 18), *bẹ̄get* (T: 17);

bóg (C: 3, E: 12, 13, F: 4, 5, 7, 9, 12, G: 1, I: 1, K: 1, 2, L: 1, 2, 5, 6, 8, 11, 13—15, 17, 19, M: 1, 7, 8, 11, N: 3, O: 2, R: 1, T: 4, 9, 11, 14, 18, U: 1), *bồg* (C: 2, E: 8, F: 1, 3, 6, 11, 13, K: 4, 5, L: 4, 9, 16, 18, M: 3), *bồG* (T: 3), *bọ̈G* (T: 6,) *bóG* (E: 6, 7, G: 2, L: 3, 7, 10, M: 2, O: 1), *bȫg* (M: 6, 14, N: 4, T: 19, U: 2, 4), *bọ̈ü̯g* (A: 2), *bóü̯g* (A: 3, B: 3, D: 1, 2, 5, E: 11, M: 4, O: 2, T: 5), *bóü̯G* (E: 5), *bȫü̯g* (E: 4), *bóᵘg* (B: 1, 4, 6, 10, E: 2, 3, 10, M: 12, 16, T: 7), *bóᵘG* (D: 3, E: 9), *bȫᵘg* (M: 13, T: 1, 15, 16, U: 3, 5), *bȫü̯g* (D: 4, E: 1, M: 10), *bọ̈ü̯g* (M: 5), *bồü̯g* (B: 7, 8), *bồᵘg* (T: 2, U: 8), *bȫᵘg* (T: 8), *bọ̈ü̯G* (B: 2), *bẹ̈ồg* (N: 2), *bᵘȫg* (M: 17), *bü̯ȫg* (U: 7), *bẹ́g* ~ *bẹ́ᵒg* (T: 13), *bọ̈g* (L: 14), *bög* (C: 1, F: 2, 4, 8, 13, L: 9), *beg!* (J: 2), *bēg* (M: 9), *bọ̀g* (J: 2);

behög (T: 11);

mẹcëg ~ *mẹcërëg* (T: 10);

bëkëg (T: 20), *bekög* (I: 2), *bekẹg* (J: 1), *bekeg* (D: 6), *bèkẹg* (M: 15);

mekëg (J: 3, U: 7), *mẹkëg* (M: 17), *mekög* (P: 1), *mẹkög* (T: 12);

bẹrrëg (N: 1), *bèrẹg* (B: 5, K: 3), *berrẹg* (H: 1);

mẹ̀rkël (U: 6).

A szócsalád valamennyi tagja hangutánzó eredetű *g*, illetőleg *-get, -kel* gyakorító képzős alakulás. A *bóg* alak túlsúlyával szemben csak

szórványosan tűnik fel a *béget ~ bẽget*, továbbá a *bekẹg, mekeg, berreg* és csak egy-egy esetben a *behög, meceg ~ mecereg* és a *merkel* forma.

Mekeg (Milyen hangot ad a kecske?):

mekeg (C: 2, B: 1, 6, F: 4, 6, I: 1, J: 2, L: 2, 13, 17), *mekẹg* (A: 2, B: 1, 3, 5, 9, E: 2, 5, 8, 12, 13, F: 1, 5—8, 11, 13, G: 1, K: 1—5, L: 3—8, 11, 12, 14—16, R: 2, T: 3), *mekëg* (A: 3, B: 6, D: 3, 5, E: 1, 9—11, J: 3, M: 2—6, O: 2, T: 15, 18—20, U: 7), *mẹkëg* (M: 8, 17, N: 2—4, R: 1, T: 1, 10, 14, U: 1—6, 8), *mekög* (I: 2, M: 9, 10, 12—14, P: 1, T: 4), *mẹkög* (M: 7, 13, 18, T: 3, 6—8, 12, 17), *mekẽg* (M: 16, O: 1), *mekẽg* (M: 15), *mekẽg* (C: 3), *mèkeg* (C: 1), *mekeG* (B: 2, E: 7), *mẹkëg* (E: 3), *mẹkẹg* (F: 10, M: 1), *mẹkëg* (F: 12, I: 19), *mekẽg* (G: 2), *mekëG* (L: 10), *mäkẹg* (M: 11, N: 1), *mẹkẽg* (T: 13);

mekẹreg (L: 1);

méget (J: 1);

berreg (H: 1).

A kutatott területen általános a hangutánzó *-g* képzős *mekeg*, a többi, az *-ereg* összetett gyakorító képzős *mekereg*, továbbá a *-get* képzős *méget* és a *-g* képzős *berreg* csupán egy-egy faluban bukkan fel.

Röfög (Milyen hangot ad a disznó, ha vakarják a hátát?):

röfög (A: 1—3, B: 3, 5, 6, 9, 10, C: 2, D: 1—6, E: 3, 4, 7—10, 12, 13, F: 1, 4, 5, 7, 10, I: 1, 3, K: 1, 3, L: 4, 8, 9, L: 18, M: 2, 3, 10, 15, 16, O: 1, 2, P: 1, T: 2, 4, 5, 11, 13, 15, U: 7), *röföG* (B: 2, F: 3, K: 2, T: 3), *rẽfẽg* (F: 12, T: 7), *rẽfög* (C: 1), *rẽfẽg* (K: 4, L: 11, 12, ⟨14⟩, 19, M: 4, 5, 7, 8, 11, 13, 14, 17, N: 4, T: 1, 2, 14, 19, U: 4), *rẽfög* (T: 6), *rœfœg* (J: 2, K: 5, L: 2, 15, 17, M: 12, R: 1, 2), *rœfœG* (L: 4), *röfeg* (F: 6, 11, 13, L: 1, 3, 9), *rẽfẹg* (F: 8, 9, L: 7), *röfẹg* (C: 3), *rẽfẹg* (L: 5);

röfit (D: 5);

röszëg (F: 2), *röszeg* (F: 6), *röszöG* (F: 3);

görrög (H: 1, M: 18, T: 8—10, 17, 20), *gẽrrẽg* (N: 2, T: 1, U: 2), *gẽrrög* (T: 12, 18, U: 3), *gẽrrẽg* (T: 16, U: 3, 5, 6), *gẽrög* (T: 15);

durog (E: 10—12), *durag* (L: 6, 10, 16), *durrog* (B: 8, E: 1, M: 6, 9), *durrag* (F: 9, L: 14, M: 1), *dúrog* (B: 4); — *burrog* (N: 2); — *kurog ~ kórog* (B: 1); — *hürrẽg* (N: 1);

nyèrszœg (G: 1).

A hangutánzó eredetű szócsalád a disznó mély, morgásszerű hangját eleveníti meg, s a *-g* gyakorító képzős igefajták csoportjába illeszkedik bele. Legelterjedtebb a *röfög* változat, melynek Nagyszalontán felbukkan *-ít* képzős alakja is, Dés környékén viszont a tőben az *-f-* helyett *-sz-* hallható: *rőszög*. Ezzel szemben a székely nyelvjárás háromszéki változatában a *görrög* szóalak teljesen általános, míg a *durog ~ durrog* igealak nem összefüggő egységben, hanem szórványosan bukkan fel a mezőségi, a kalotaszegi, a szilágysági és a szamosháti nyelvjárásban. A *kurrog*, a *burrog*, a *hürrög*, a *nyörszög* változatokat csupán egy-egy kutatópontról jegyeztem fel.

Ri, sivít (Milyen hangot ad a malac, ha éhes?):

sir (A: 1—3, B: 4, 8, 10, E: 2—5, 10, 12, 13, F: 3, 6, 9, 10, 13, G: 1, 2, J: 2, K: 5, L: 1—9, 11, 12, 15, 16, 18, M: 1, 4, 8, 11, 16, 17, T: 1, 2, 4, 6—11, 16, U: 1), *sìr* (F: 2, 4, 8, K: 4, L: 10), *sir* (E: 6, F: 1);

ri (A: 3, D: 2, O: 2, P: 1);

szivú (N: 1), *sziu ~ szißu* (H: 1);

visit (D: 2), *visít* (D: 1, J: 1, O: 2), *visit* (B: 5, 9, C: 1, 2, D: 3, E: 11, F: 2, 3, 8, K: 1, 3), *visìt* (C: 2, F: 10), *visit* (B: 7), *visitt* (M: 5); — *visong* (D: 5);

vinnyog (B: 6, 9, E: 11, F: 5, L: 8, 17, N: 3, R: 1, T: 15, 18, U: 6), *vinnyag* (E: 7, K: 3, L: 1), *vinyog* (B: 2);

nyi ~ nyiß (M: 2), *nyivog* (M: 6, T: 3, 14, 15, 17, 19, U: 2—5, 7), *nyìvog* (T: 13), *nyißog* (T: 12), *nyivoG* (D: 4), *nyivag* (F: 7, K: 2, 5, L: 13, 14, 17), *nyivag* (L: 19); — *nyávag* (F: 12);

kuncog (B: 1, E: 1, I: 1); — *kunnyog* (M: 14);

vicsag (N: 2); — *vikog* (T: 5);

sivit (F: 4), *sivitt* (F: 9, M: 10, U: 7); — *sikít* (O: 2); — *sikót* (M: 15), *sikᵘōt* (U: 7), *sikkōᵘt* (M: 18), *sikkoᵘt* (M: 12), *sikóᵘt* (M: 7); — *sivalkodik* (I: 2, O: 1); — *sijog* (U: 8);

gürnyög (D: 6);

nyörszög (M: 2);

gujicál (R: 2); — *kovicàl* (F: 11); — *kivikkál* (C: 3);

nyesit (C: 3);

vòrnyicsál (P: 1);

vonitt (M: 1).

Az éhes malac hangját változatos igeformák adják vissza, melyek egymást váltják, minden lehetséges területi elhatárolhatóság nélkül. Az egyik ilyen csoportot a *sír*, illetőleg a Biharban és a Bánságban a neki megfelelő *ri* alkotja. Hasonló ehhez a bogdánfalvi és szabófalvi *sziu* ~ *szivú*, s idetartozik a gyergyóremetei *nyí* hangutánzó igető. Ez utóbbi tőből keletkezett a *-g* képzős *nyivog*, s a hangutánzás síkján összefügg vele a mezőköbölkúti *nyávog* is. Hangutánzó eredetű az *-it* képzős *visít*, *vonít*, *sivít*, *sikít*, az *-ng* képzős *visong*, a *-g* képzős *vinnyog*, *kuncog*, *kunnyog*, *vicsog*, *vikog*, *sijog*, *gürnyög*, *nyörszög*, a mozzanatos *-lt* igeképzős *sikolt*, valamint az *-lkodik* képzőbokorral ellátott *sivalkodik*. Román eredetű hangutánzó tő *-cál*, *-cal*, *-csál* képzős alakja az egy-egy esetben felbukkanó *gujicál*, *kovical*, *vòrnyicsál*.

Karicsál (Mit csinál a tyúk, ha tojni akar, milyen hangot ad?):

karál (A: 3, B: 5), *kárál* (A: 2, B: 1, 3, 4, 8, 9, D: 1, 4, 6, E: 2, 3, O: 2), *korál* (B: 1), *kàràl* (C: 2),

karicsál (B: 6, 10, C: 3, D: 1, 2, E: 5, 9, 11, 12, F: 3, 10, G: 1, I: 2, J: 2, L: 2, 12, 16, M: 1, 9, O: 2, T: 3, 4), *kạricsạ́l* (M: 11), *karicsạ́l* (M: 13, 18, R: 1, T: 2, 7, 8), *karicsàl* (F: 6, 11, K: 1—3, L: 1, 5, 6, 19, M: 15), *karicsál* (F: 1, 5, 12), *kạricsál* (L: 13), *karicsàl* (F: 4, 7), *kọricsàl* (K: 4), *kọ̀ricsál* (C: 1), *karicsàl* ~ *koricsàl* (F: 13), *karicsàl* (L: 18), *karicsál* ~ *karityál* (F: 8), *karicsá*^{1} (M: 6, 12, 16), *kạricsá*^{1} (L: 14), *karicsạ́*^{1} (M: 6, 7), *karicsá* (L: 4, 8, M: 5, 10), *káricsá*^{1}! (E: 4); — *karicsol* (G: 2, M: 2, T: 13—15, 17—19, U: 5), *kạricsol* (T: 1, 12), *kạricsòl* (M: 8, N: 4, T: 5, 10, 11, 16, U: 3, 4, 7), *karicsól* (T: 20), *karicsu̯ōl* (U: 6), *karicsạl* (U: 8), *koricsọ̀l* (N: 2), *karicsò*^{1} (T: 11), *kẹ̀récsẹ̀l* (N: 3), — *karattyál* (I: 1);

karéll (T: 2);

kodácsol (D: 5, E: 13), *kodácsòl* (E: 7, 10, L: 3, M: 14), *kodạ́csòl* (M: 14); — *kotkodácsol* (D: 4, 6, J: 3, O: 1), *kotkodácsòl* (B: 7, K: 1), *kotkodạ́csol* (T: 6), *kotkodácsā*^{1} (L: 11), *kotkodácsàl* (L: 7), *kotkodạ́csạl* (N: 1), *kotkodácsul* (B: 2), *kotkodàcsol* (F: 2), *kotkodàcsọ̀l* (E: 6), *kọtkọdácsàl* (R: 2), *kạtkạdàcsạl* (K: 5, L: 15), *kạtkạdácsāl* (L: 14), *kạtkạdácsàl* (L: 10), *kọtkạdácsọ̀l* (F: 9), *kọtkadàcsal* (L: 17), *kotkodácsọ* (M: 3); — *kotkodál* (J: 1);

éịnekèl (A: 1), *énekèl* ~ *inẹkèl* (H: 1);

gőügicsél (D: 3);

kírẹg ~ kérẹg (E: 8), *kirrẹg* (H: 1);

búdosódik (T: 9), *budosᵘõdik* (M: 17), *bùdosódik* (U: 1);

búcsálõᵘdik (U: 2).

A hangutánzó szócsalád a tyúk szaggatott, éneklő hangjának kifejezője, tagjainak végződései különböző gyakorító igeképzőknek felelnek meg. Így egyszerű gyakorító *-l* képző van a *kárál* meg *karél*, illetőleg gyakorító képzőbokor *-csal, -csol, -csel, -tyál* van a *karicsál, karicsol, kerécsel, karattyál* igékben. Más hangutánzó tőhöz illeszkedik a *-csol* képző a *kodácsol, kotkodácsol* (*a*-zó területen: *kotkodácsal*) igékben Hangutánzó tőhöz járul a *-g* gyakorító képző, ebben a funkcióban ritka *kireg*, s összetett *-csél* képző a *gőgicsél* igealakban. A felsorakoztatott igealakok közül kettő — *búdosódik* meg *bucsálódik* — nem hangjelenségre, hanem a tyúknak más, ilyen esetben szokásos magatartásformájára vonatkozik: *búdosódik*, azaz 'keresi rejtett fészkét, ahova tojjék', illetőleg: *bucsálódik*, azaz 'tojni készül, töpreng, ezen töri a fejét'. Mindkét igealak visszaható *-ódik* képzős ige.

Az igealakok között nincs meghúzható határvonal, ám területi váltakozásukban megfigyelhető, hogy a *kárál* csak az északkeleti nyelvjárásterületre, a *karicsol* csak a keleti-székely nyelvjárásra, a *karicsál* főleg a mezőségi és az ezzel érintkező nyugati-székely nyelvjárásra jellemző.

Kotkodácsol (Milyen hangot ad a tyúk, miután megtojt?):

kotkodácsol (A: 3, B: 2, 4, 5, 8, 10, D: 1, 4, 6, E: 1, 11, F: 3, 6, 11, 13, G: 2, J: 1, 3, K: 1, L: 8, 12, M: 3, 4, O: 1, T: 7, 12—14, 20, U: 7), *kotkodácsòl* (A: 1, B: 1, 7, 9, C: 3, D: 3, E: 3, 5, 9, 12, 16, T: 3, 11), *kotkodạ́csol* (M: 8, 11, T: 9, 10), *kotkodạ́csòl* (M: 6, N: 4, T: 6, 8, 15, 18, 19, U: 3, 5), *kotkodácsol* (A: 2), *kotkodácsol* (D: 3), *kotkodácsòl* (K: 2), *kotkodácsòˡ* (M: 5), *kotkodàcsol* (C: 1, 2, F: 1, 5), *kotkodàcsol* (E: 2, 8, F: 4, L: 1, 5), *kotkodàcsol* (U: 8), *kotkodácsul* (B: 2, O: 2), *kotkodạ́csọl* (N: 1, 2, R: 1), *kotkodácsọl* (T: 17), *kotkodàcsọl* (E: 6), *kotkodácsọ̀l* (T: 10), *kotkodácsal* (L: 9, 16), *kotkodácsàl* (L: 6, 7), *kotkodácsãl* (F: 7), *kotkodácsãˡ* (L: 11), *kotkodàcsal* (E: 6, K: 3), *kotkodácsạ̀l* (J: 2), *kotkodàśˡal* (H: 1), *kotkodácsᵘo* (M: 4), *kotkodácsᵘò* (L: 12), *kotkodácsọ̀ˡ* (M: 3), *kotkodácsᵘòl* (E: 4), *kọtkodácsal* (R: 2), *kọtkodàcsal* (K: 5), *kọtkọdácsàl* (L: 13), *kọtkạdàcsal* (F: 12), *katkadácsàl* (F: 9, G: 1, L: 2), *kạtkadàcsal*

(L: 17), *kątkadàcsal* (L: 15), *kątkądácsàl* (L: 19), *kątkądácsăl* (L: 14), *kątkądàcsàl* (L: 10), *katkadácsà* (L: 4), *katkadątyol* (F: 8), *kotkodáncsòl* (T: 5), *katkadàcsǫl* (K: 4);

kotkodąkòl (N: 3);

kodácsol (B: 1, D: 5, 6, E: 13, L: 8), *kodácsòl* (E: 7, 10, L: 3, M: 9), *kodącsol* (T: 16, U: 2), *kodącsòl* (M: 7, 17, T: 1, U: 1, 4, 6), *kodácsǫl* (T: 17), *kodącsǫ̀l* (M: 1), *kodàcsol* (F: 4);

kotkodál (B: 3, 6, 8, O: 2, P: 1), *kotkodąl* (M: 13), *kotkodàll* (L: 18);

kodál (B: 1, E: 10, I: 1, 2, M: 9, 12, T: 4), *kodąl* (M: 7), *kodą'* (M: 6), *kodáll* (M: 15);

kodág (M: 10, 14), *kodąG* (M: 18), *kodák* (T: 3).

A hangutánzó eredetű igék, a *kot-* hangutánzó hangsor egyszeri vagy ismétléses *kotko-* alakhoz járulva, különféle gyakorító képzővel alakultak: egyszerű *-l* gyakorító igeképzővel alakult a *kodál* és a *kotkodál*, *-g* képzővel a *kodág*, összetett *-csol* képzőbokorral a *kodácsol* meg a gyakori *kotkodácsol*. Váltakozásukban nincs elhatárolható területi kötöttség.

Gágog (Milyen hangot ad a liba?):

gágog (A: 1—3, B: 1, 3—9, C: 3, D: 1, 2, 5, 6, E: 1, 3—6, 10—13, F: 2, 3, 5, 6, G: 2, I: 1, 2, J: 1, 3, K: 1, L: 1, 5, 8, 12, 16, M: 2—6, 9, 10, 12, 14, 15, O: 1, 2, P: 1, T: 4, 5, 11, 12, 20), *gągog* (M: 6—8, 11, 13, 14, 17, N: 3, R: 1, T: 1, 2, 7—10, 12, 15, 17, 18, U: 1—3), *gągog* (C: 2, F: 1, 4), *gągog* (E: 8, F: 11), *gągoG* (B: 2, D: 4, E: 2, 9, F: 13, K: 2, M: 15, T:3), *gągǫg* (E: 7, J: 2, K: 4), *gągąg* (F: 10, J: 2, L: 2—4, 9, N: 2), *gągag* (F: 7, 9, 12, G: 1, K: 3, L: 6, 7, 10, 13—15, 17—19, M: 1, R: 2, T: 5), *gągog* (C: 1, F: 8, K: 5), *gągoG* (M: 18, T: 13, 16), *gągaG* (U: 8); — *gággog* (D: 3, T: 6, U: 7), *gąggog* (T: 19, U: 4—6), *gąggag* (N: 1), *gągğg* (H: 1);

gigágòl (B: 10), *giágál* (L: 16).

Csaknem egységesen ugyanazon hangutánzó tő *-g* képzős alakjával nevezik meg a liba hangját a vizsgált területen. Mindössze két kutatóponton bukkant fel egy ugyancsak hangutánzó tőnek *-l* képzős *gigágol*, *giágál* alakja.

Sziszeg (Mit csinál, milyen hangot ad a gúnár, ha meg akar csípni valakit?):

sziszeg (B: 9, D: 1, 6, F: 4, J: 2, L: 13), *szisząg* (B: 1, 3, 5, 7, C: 2,

3, D: 2, 3, E: 2, 3, 5, 7, F: 3, 7, 9, 10, J: 1, 2, K: 2, 5, L: 6, 9, 10, 1: 3, 5), *sziszëg* (A: 2, 3, B: 2, 4, 6, 8, D: 4, 5, E: 1, 4, 6, 8—12, F: 2, 4, G: 1, I: 1, K: 3, L: 4, 5, N: 3, R: 1, O: 2, T: 11), *sziszę̈g* (A: 3), *szìszęg* (K: 1), *szìszëg* (F: 12), *sziszeG* (F: 13), *szíszëg* (J: 3), *sziszę̈g* (O: 1), *szíszǫ̈g* (I: 2), *szíszög* (O: 1, P: 1, T: 4), *szìszeg* (F: 6), *szìszǫ̈g* (F: 4), *szìszög* (T: 7), *szęszęg* (T: 5), *szëszëg* (U: 8), *szi̯szag* (L: 1, R: 2);

sziszę̀l (L: 19), *szíszél* (L: 2), *sziszíl* (B: 10, E: 13, F: 7); — *sziszkál* (C: 1);

fi̯szag (F: 11), *fësszëg* ~ *fëssźëg* (N: 1); — *fę̈szi̯jál* (F: 8), *fiszę̈jál* (F: 1);

szíp (G: 2, K: 2, L: 3, 7, 8, 11, 12, 14, 15, 18, M: 1—14, 16—18, N: 4, T: 1, 2, 6—18, 20, U: 1—3), *szìp* (L: 16, N: 2, T: 11, 19), *szip* (K: 4, U: 4, 7);

szipog (M: 15), *szipag* (L: 17);

piszmag ~ *szusszag* (F: 5).

A hangutánzó szócsalád a dühös liba, jellegzetes, fújásszerű hangmegnyilvánulását érzékelteti. Nyelvföldrajzi szempontból a vizsgált terület két részre osztható. Mintegy a Maros vonalától nyugatra a *-g* képzős *sziszeg*, ritkán az *-l* képzős *sziszil* általános használatú. A vizsgált területnek körülbelül a Maros vonalától keletre a szintén hangutánzó *szip* váltja fel a *sziszeg* alakot egy-két eset kivételével. E szó *-p*-jét az etimológia magyarázhatja, de lehet a *p* mozzanatos igeképző (TESz. *szív*[1] *a.*). Néhány esetben feltűnik a *szip*-nek *-g* képzős *szipog* változata is. A többi változatok igen szórványosak, ilyen a rónaszéki *-kál* képzős *sziszkál*, a kérői *piszmag* ~ *szusszag*. A *fi̯szag*, *fi̯szę̈jál* román hangutánzó tő (*a fîsîi* 'ua.') *-g*, illetőleg *-l* képzős származéka.

Hápog (Mit csinál a ruca, milyen hangot ad?):

hápog (A: 3, B: 1, 3—7, C: 3, D: 1—4, E: 1, 2, 4, 7, 9—13, F: 3, 6, 10, L: 1, 5, 8, 12, M: 3, 4, P: 1, T: 4, 20), *hȧpog* (C: 2, F: 4, 5), *hàpog* (E: 8, F: 1), *hą́pog* (N: 4, T: 1, 12, 13), *hápoG* (B: 2, L: 18, M: 5), *hàpǫg* (F: 4, K: 5), *hápǫg* (K: 4), *hą́pog* (N: 3), *hàpoG* (F: 2), *hápag* (F: 9, G: 1, K: 3, 11, 13, 15, M: 1), *hápąg* (K: 2, L: 9), *hápog* (B: 8, 9, E: 3), *háppog* (B: 10, J: 2, M: 2, T: 11, U: 7), *háppag* (F: 7, L: 14), *hàppog* (E: 5), *hàppag* (L: 19), *hą́ppog* (R: 1, U: 3); — *hą́p* (G: 2);

gágog (A: 1, D: 6, K: 1, M: 14, 16), *gą́gog* (M: 13, 14, 17), *gágag* (F: 12, L: 2, 3, 6, 7, 10), *gàgog* (E: 6, F: 13), *gágog* (F: 4), *gágąg* (R: 2), *gágoG* (M: 15), *gą́goG* (U: 8);

sápog (D: 1, 5, I: 1, 2, J: 3, O: 1, 2), *sáppog* (J: 1), *są́ppog* (U: 6);

vákog (F: 11, M: 2, 6, 9, 10, 12, T: 3, 5, 7, 14), *vą́kog* (M: 6, 7, 11, T: 2, 6, 8—10, 15, 16, 19, U: 1, 2), *vą́kkog* (M: 8, T: 17, 18, U: 4, 5), *vàkog* (F: 8), *vą́koG* (M: 18), *vą́kǫg* (N: 2), *vákag* (F: 9, L: 4), *vákąg* (L: 16), *vą́kkąg* (N: 1), *vàkag* (L: 17), *vàkkëg* ~ *vàkkag* (H: 1), *vakog!* (T: 5), *vàkǫg* (F: 8, L: 17);

csápog (D: 1);

rápog (F: 13); — *kràpog* (C: 1).

Hangutánzó szócsalád *-g* képzős igealakjait találjuk az egész vizsgált területen. Az igealakok között szóföldrajzi különbségek találhatók. A *vákog* elsősorban a székely és a mezőségi nyelvjárás keletibb részében hallható, olykor váltakozva a *hápog* és a *gágog* szóalakkal, ettől nyugatra, északnyugatra a *hápog* alak az általános, de nem kizárólagos forma. A *sápog* Nagyszalontától délre, a bánsági kutatópontokon járatos.

Kukorékol (Mit csinál hajnalban a kakas?):

kukorékol (B: 4, I: 1, 2, M: 2, 3, T: 4), *kukorę́kol* (B: 3, D: 1), *kukorę̈kol* (B: 1, C: 2, F: 2), *kukoré^{i}kol* (A: 2, M: 12, O: 2, T: 2, 7), *kukoré^{i}kòl* (B: 6), *kukorię̈kol* (U: 7), *kukkorékòl* (R: 1), *kukorikol* (D: 5, 6), *kukorę̈kol* (M: 17), *kukoréko^{l}* (O: 1), *kukor^{i}ę̈kol* (B: 8), *kukorikąl* (U: 2), *kukoréįkol* (A: 1), *kukorę́įkòl* (B: 9), *kukurikol* (A: 3, E: 2), *kukurikòl* (B: 5, D: 3, E: 5, F: 3, M: 15, N: 3, T: 1, 8, 19, 20), *kukurikul* (B: 2, E: 1), *kukurékàl* (L: 16), *kukurę̈kol* (F: 5), *kukurékol* (L: 12, T: 17), *kukuré^{i}kòl* (E: 3, M: 13), *kukurę̈^{i}kol* (M: 10), *kukuré^{i}kol* ~ *kukuré^{i}kųo* (M: 4), *kukurę́kol* (T: 15), *kukurékùl* (P: 1), *kukuréįkol* (D: 2), *kukurikol* (J: 1), *kukurikul* (J: 3, O: 2), *kukurikúl* (E: 4);

kukurigól (E: 12, F: 7, L: 2, 7, 11, M: 5, T: 11), *kukurigol* (C: 1, E: 6, 11, F: 1, 4, 6, J: 2, K: 2, T: ⟨18⟩), *kukurįgol* (F: 4), *kukorigól* (T: 11), *kukurig^{u}ò* (L: 12), *kukurigul* (E: 13, F: 11, 13, L: 1, T: 13), *kukurigòl* (C: 3, E: 7, 8, 10, F: 10, G: 1, 3—5, L: 4—6, 10, 13, M: 1, 9, 15, T: 5), *kukuri·gòl* (R: 2), *kukurigûl* (E: 9, G: 2), *kukurigal* (L: 9), *kukurigàl* (L: 17), *kukurigāl* (L: 14), *kukurigál* (T: 3), *kukorigòl* (F: 9), *kukurigǫ̨l* (F: 12), *kukurigǫ̨̈l* (B: 7), *kukurę́gol* (B: 10), *kukurigál* (F: 8), *kukurig^{u}òl*

(D: 4), *kukkurégòl* (L: 3), *kukurìgòl* (L: 8), *kùkurigòl* (L: 15), *kukkurigòl* (L: 6), *kakarigòl!* (L: 19);

kikirìl (M: 2, 10—13, 18, N: 2, T: 1, 10, 12, 14, 16, U: 1, 3—8), *kikirìl* (T: 9), *kikirìl* (M: 14), *kikkirìl* (M: 8, R: 1), *kikirill* (L: 18), *kikiri*^{l} (M: 6), *kikirigìl* (G: 2, T: 18), *kikirikèl* (N: 4), *kikir*^{l}*ëkęl* (U: 5); — *kükürùl* (M: 7, 13, T: 6), *kükürül* (T: 11); — *kukurùl!* (U: 4);

sz^{u}*oll* (N: 1), *sz*^{u}*ǫll* ~ *szull* (H: 1).

Hangutánzó eredetű szócsalád *-l* képzős, mély és magas hangú alakjait találjuk a kakas hangjának utánzására, ezzel szemben csupán a bogdánfalvi és szabófalvi *szól* áll. Nyelvföldrajzilag elhatárolható a magas hangú *kikiril, kükürül*, mely a székely nyelvjárásban általános, noha ugyanitt ritkán a mély hangú alakok is felbukkannak. A mély hangú változatok között is feltűnik, hogy — bár nem kizárólagosan — a *-g-*s, a *kukurigol* alak a mezőségi és a kalotaszegi nyelvjárásra jellemző, míg *-k-*s alak, a *kukorékol*, a kutatott területnek nyugatibb részein hallható.

Vartyog (Mit csinál a kotló a fészkén, ha közelednek hozzá?):

vàrtyog (B: 7), *vatyog!* (D: e, E: 12), *vërtyog* (D: 2), *véirtyog* (B: 1), *vẽrtyog* (O: 1), *vẽrtyog* (I: 2, P: 1), *vërtyog* (D: 5, I: 1), *vërtyoG* (J: 3), *vertyog* (D: 4, J: 1), *virtyog* (D: 1, 3, E: 5), *vìrtyog* (B: 2, 4, 10), *virtyog* A: 2, B: 3);

vërëg (E: 1), *virog* (B: 8, 9), *vírrog* (E: 3),

kërëg (E: 9, 10), *kereg* (E: 6), *kęrëg* (T: 7, 19), *kẽrëg* (U: 3), *kërrëg* (M: 3, 10, 13, 17, N: 1, 2, 4, 12, T: 1, 9, 10, U: 2, 3), *kẽrrëg* (T: 16, U: 5, 8), *kę̃rrę̃g* (U: 4), *kerrëg* (N: 2), *kęrręg* (T: 6), *kẽrëg* (R: 1, T: 12), *kę̃ręg* (F: 5), *kéreg* (F: 6), *k*^{i}*érëg* (M: 4), *kęrrëg* (M: 6, T: 4, U: 1), *kẽrrëg* (M: 11, T: 2, U: 6), *kę̃rrę̃g* (T: 15), *kẽrrę̃g* (M: 2, 18), *kę̃rrę̃g* (G: 2, U: 7), *kẽrrëg* (M: 7), *kę̃rrę̃g* (N: 1), *kę̃rrę̃g* (M: 3), *kérrög* (M: 9), *kirëg* (L: 5), *kírëg* (F: 7), *kirẹg* (E: 8, L: 4, 11), *kìrëg* (L: 15), *kìrẹg* (E: 7, K: 1), *kireg* (C: 3, F: 5, K: 3, L: 9, 10, 13, M: 1), *kirëg* (K: 4), *kirẹg* (L: 16), *kìreg* (K: 2), *kirög* (T: 14), *kìrrëg* (M: 5), *kirrëg* (L: 18), *kirrëg* (T: 18), *kirręg* (L: 7, T: 3), *kirreg* (L: 3, 8, 12), *kirrög* (M: 16, T: 17), *kirręg* (M: 15), *kirag* (F: 6, L: 2, 6), *kírag* (F: 11—13, L: 1, 19), *kìrag* (L: 17), *kirrag* (K: 5, B: 2); — *karrog* ~ *korrog* (T: 8); — *kortyog* (B: 5), *kártyog* (B: 6);

plonkòl (F: 1);

kàràl (C: 2);

csą̀rrog (N: 3);
kirijàl (C: 1).

A kotló hangját általánosan valamely hangutánzó tő *-g* képzős alakja fejezi ki, csak egy-egy esetben bukkan fel az *-l* képzős *kárál, kirijál, plonkol* forma. Nyelvföldrajzilag jól elkülöníthetők egyfelől a *vartyog, vatyog, vertyog, virtyog, vereg, virrog* alakok, másfelől a *kereg, kerreg, kirreg, kirrag* stb. formák. Az előbbiek a szamosháti, a bihari és a bánsági nyelvjárásban, az utóbbiak a kalotaszegi, a mezőségi és a székely nyelvjárásban hallhatók.

Kotyog (Mit tesz, milyen hangot ad a kotló, mikor a csirkéit hívja?):

kotyog (A: 2, 3, B: 4, 8, 10, D: 1, 3, E: 2, 4, 5, 10, 11, 13, F: 1, 3, 4, 6, 10, I: 1, 2, J: 1, 3, K: 2, 5, L: 12, 18, M: 1, 3, 14—16, O: 1, 2, T: 3—5, 11, 15, 20), *kotyąg* (C: 3), *kotyag* (F: 2, L: 3, 5), *kǫtyag* (F: 9), *kǫtyǫg* (L: 15), *kątyǫg* (J: 2), *kątyąg* (L: 14), *katyag* (F: 12, G: 1, L: 2, 14), *kòtyǫg* (L: 6), *kottyog* (N: 4, R: 1, T: 9, U: 5); — *kortyog* (B: 5); — *koccsog* (H: 1); — *kártyog* (B: 8);

klonytyog (F: 4), *klanytyag* ~ *klancsag* (F: 8);

kotol (E: 9, 11), *kotòl* (T: 10);

këtyëg (M: 2, 13, T: 2, 7, 11—13), *ketyëg* (M: 7), *kętyęg* (G: 2), *këttyëg* (M: 8, N: 2, T: 1, 18, U: 1, 2, 4—8), *kittyëg* (U: 6), *kętty̧ëg* (N: 2).

Sajnos, erre az igére nincs minden kutatópontunkról adatunk. Eredetileg ugyanis nem volt szétválasztva a kotlóra vonatkozó két kérdés, vagyis hogy milyen hangot ad a kotló az ember közeledtére, s milyent akkor, ha csirkéit hívja. A fenti kérdésre adott válaszokból természetesen kitűnik, hogy főleg egy mély és egy magas hangú hangutánzó tő *-g* képzős alakja fejezi ki a kotló hangját. A *ketyeg* általában a székely, a *kotyog* a vizsgált terület többi részein hallható. Az *-l* gyakorító képzős *kotol* igen ritka, csupán egy-két kutatóponton bukkant fel.

Csipog (Milyen hangot ad a csirke, mikor az anyját hívja?):

csipog (B: 4—8, C: 1, 2, D: 5, 6, E: 8, 12, F: 3, 4, I: 1, 2, J: 3, K: 1, L: 12, M: 4, O: 1, 2, P: 1, T: 12), *csipag* (C: 3, E: 6, 7, F: 5, 7, 9—13, G: 1, K: 2, 5, L: 1, 5—7, 9—11, 14, 16, 19), *csipąg* (F: 6, L: 2, 4, 13, M: 1), *csipǫg* (M: 1), *csipag* (F: 8), *csippag* (L: 3), *csipog* (M: 2), *csipoG* (M: 5), *csipog* (F: 1); — *csipeg* (B: 2, L: 15, 17, M: T: 3), *csipëg* (M: 8, 10, 17, N: 4, T: 1, 2, 4, 10, 13, 16, 19, U: 1), *csipęg* (F: 2, K: 3, 4, L: 8, 18, M: 15,

T: 5), *csi̯ëg* (T: 15), *csippëg* (T: 9, 17, 18, U: 4—6), *csipög* (M: 7, 9, 13, 14, 16, 18, T: 4, 6—8, 11, 14), *csippög* (T: 17), *csipẹ̈g* (M: 12), *csipẹg* (B: 1); *sipog* (A: 1, 2, B: 1, 3, 7, 9, 10, D: 1, 3, 4, E: 2—5, 10—13, J: 1), *sipag* (J: 2), *si̯pog* (E: 1, 9); *sipít* (A: 3), *sipogál* (E: 5);

pityëg (M: 11), *pityög* (M: 7);

csirikkal (R: 2);

csipákal (L: 9), *csiápol* (M: 12), *csivákó* ~ *csivákol* (M: 3);

csa̯rrog (N: 3);

csa̯fog (N: 2, 3, T: 1, U: 2, 3), *csa̯ffọg* (U: 8); — *csáppog* (T: 20, U: 7), *csa̯ppog* (R: 1, U: 3), *csà̯pag* (N: 1), *śàppag* (H: 1).

A hangutánzó eredetű szócsalád a kiscsirke vékony hangját tükrözteti. Ezek az esetek nagy többségben *-g* képzősök, de néhány adatban az *-l* képző is jelentkezik. Az alakváltozatok bár nem kizárólagosan kötődnek egy-egy nyelvjárásterülethez, mégis jellemzők az illető nyelvjárásra. Így az *s* kezdetű *sipog* alak általános a Kalotaszegen, Szilágyságban, Szamosháton és Biharban; ezzel szemben a *csipog* (~ *csipag*) főleg a bánsági és a mezőségi nyelvjárásban hallható. A magas hangú *csipeg* (~ *csipög*) változat a székely nyelvjárásban fordul elő de a legkeletibb kutatópontokon felváltja ezt a mély hangú *csáfog, csáppog* változat.

Kurrog (Milyen hangot ad a baromfi, ha héját lát?):

kirreg (L: 12, T: 3), ***kirrẹg*** (H: 1, L: 3, 14, M: 1, 5), ***kirrëg*** (L: 14, 18, M: 15, T: 17, 18); ***kirrög*** (M: 16, T: 17), ***kërëg*** (E: 9, 10, T: 11), ***kërrëg*** (M: 10, 18, N: 3, 4, R: 1, 2, 10); ***kẹ̀rrëg*** (M: 17, T: 16, U: 4—6), ***kẹ̀rrëg*** (T: 7, 19, U: 8), ***kẹ̀rrög*** (M: 9), ***kẹrrëg*** (T: 4), ***kẹ̀rẹg*** (T: 12), ***kẹ̈rrẹg*** (M: 7), ***kẹ̈rrẹ̈g*** (F: 4, M: 3), ***kérëg*** (G: 1), ***kérëg*** (M: 4), ***kẹ̄rëg*** (U: 3), ***kẹ̄rẹg*** (T: 13), ***kirag*** (F: 8, 11, 12, K: 5, L: 1, 19), ***kirrag*** (R: 2), ***kirag*** (L: 2, 6, 10, 13), ***ki̯rag*** (F: 5), ***kireg*** (C: 3, K: 2, 3), ***kirẹg*** (L: 5), ***kirëg*** (L: 9), ***kirëg*** (K: 4), ***kirẹg*** (E: 6), ***ki̯reg*** (E: 7), ***kírëg*** (L: 4), ***kirẹg*** (L: 11), ***kirëg*** (T: 15); — ***korrog*** (T: 8), ***kurrog*** (L: 12, M: 5, P: 1; — ***ẹ̈kirrenti magát*** (T: 14); — ***tyirerg*** (L: 7), ***tyireg*** ~ ***tyirag*** (J: 2);

vàrtyog (B: 1), ***vértyog*** (O: 2, P: 1), ***vërtyog*** (I: 1), ***vertyog*** (J: 1), ***vërtyëg*** (E: 1); — ***varrog*** (L: 8); — ***virnyog*** (D: 6); — ***vatyog*** ~ ***vacsog*** ~ ***vacog*** (G: 2);

kirijál (C: 1);

krittyög (O: 1);

kárál (B: 4, D: 3); — *károg* (D: 4, E: 8, 11, I: 2, J: 3, T: 5), *kárag* (E: 7, F: 7), *kàrog* (F: 5), *kárrag* (N: 1);

kodág (M: 6, 14), *kodág* (M: 6);

racsit (D: 1), *racsit* (A: 2);

kotkodácsol (B: 5, 10, C: 3, F: 3, U: 7), *kotkodàcsol* (F: 3, K: 1), *kotkadàcsal* (L: 17), *kotkodácsāl* (L: 13), *katkadácsal* (L: 16); — *kodácsā*[1] (L: 11), *kodácsòl* (U: 1), *kodácsòl* (E: 12); — *kotkodál* (B: 8);

kattog (B: 8);

csatit (B: 2—5);

sikót (N: 2), *sikaóbál* (B: 9);

rikòjt (T: 20); — *rikácsol* (T: 9), *rikácsᵘöl* (B: 9);

kiját (T: 6), *kijájt* (U: 2); — *kijábál* (B: 7, D: 1, 2, F: 10), *kijábál* (M: 8, 11), *kijàbàl* (B: 2, L: 15), *kijàbál* (F: 2), *kijábá*[1] (F: 9), *kijabál* (B: 3, M: 2), *kijabàl* (C: 2), *kʲjabàl* (F: 1);

ordítt (M: 12);

visít (A: 3, D: 1, 5), *visit* (A: 1), *visitt* (F: 10), *visingál* (B: 6);

lármáz (E: 2, 13), *làrmàz* (F: 4), *lármázik* (C: 3), *lármàzik* (B: 7).

Mint a felsorakoztatott adatokból látható, a baromfiak, nevezetesen a kotló, a tyúkok vagy a kakas, igen változatos módon fejezhetik ki a héja láttán félelmüket. Az egymással váltakozó, szóföldrajzi egységeket alig-alig alkotó szavak két nagy csoportra oszthatók. Egyik részüket az olyan hangutánzó *-g* vagy *-l* gyakorító meg *-it* műveltető képzős szavak csoportja alkotja, amelyek csakis állathangutánzó igékként élnek a nyelvben: *kirreg, kirrag, kurrog, tyirreg, tyirrag, krittyög, károg, varrog, vartyog, vacsog, vértyog, virnyog, kodág, kattog,* továbbá *kárál, kirijál, kodácsol, kotkodácsol* meg *csatit, racsit.* Másik csoportjuk szintén hangutánzó eredetű, de emberi hangmegnyilvánulásként gyakorító és mozzanatos képzővel ellátott származékszavakkal fejezik ki a baromfiak riadalmát: *sikolt, sikobál, rikojt, kiát, ordít, visít, visingál.*

Cincog (Milyen hangot ad az egér?):

cincog (A: 2, 3, B: 1—6, 8—10, C: 1, 2, D: 1—3, 5, 6, E: 1—5, 7, 9—11, 13, F: 1, 3, 4, 11, G: 2, J: 1—3, K: 1, 4, I: 1, 2, L: 8, 12, M: 3—7, 9, 12, 14—18, O: 1, 2, P: 1, T: 1, 2, 4, 7, 9, 11, 12, 15, 18, 19, U: 1—5, 7),

cincǫg (F: 5, L: 2, 14, 17), *cincoG* (B: 7, D: 4, T: 6), *cincag* (C: 3, F: 2, 6—11, 13, G: 1, K: 2, 3, L: 1, 5—11, 13—15, 19, M: 1, R: 2), *cincąg* (F: 12, L: 16, 18), *cincog!* (E: 12), *cincaG* (E: 6), *cincag* (K: 5), *cincąG* (L: 4); — *cinceg* (T: 3), *cincęg* (E: 8), *cincög* (M: 7, 10, T: 7), *cincöG* (T: 8); — *cicog* (M: 2, 8, 11, N: 3, R: 1, T: 10, 11, 19, U: 6), *cicǫg* (N: 2), *ciccog* (U: 7), *cicag* (F: 13); — *cicęg* (H: 1, T: 5), *cicëg* (N: 1, 4, T: 18, 20, U: 6), *ciccëg* (T: 13), *ciccęg* (H: 1), *cicög* (M: 13), *ciccög* (T: 14, U: 7), *ciccǫg* (T: 17); — *csicsog* (T: 10); — *cincęgęl* (A: 1);

vicǫg (U: 8), *vicsog* (M: 11);

nyivog (G: 2), *nyívog* (T: 16), *nyivög* (T: 14); — *nyiszog* (M: 2);

visit (C: 1), *visit* (F: 4).

Egy, az egér vékony hangját megjelenítő hangutánzó szótő *-g* képzős igealakját találjuk csaknem a kutatott terület egészén. A mély illeszkedésű *cincog, a*-zó területen *cincag*, alakkal szemben a *cincëg, cincög*, illetőleg a *cicëg* inkább székelységben bukkan fel. Más alakváltozatok, a szintén *-g* képzős *vicsog, nyivog, nyiszog* és a *visit* jelentkezése igen szórványos.

Huhog (Mit csinál este a bagoly? Milyen hangot ad?):

huhog (B: 1, 4, C: 2, D: 1, 2, 6, E: 7, 11, F: 4, 8, L: 2, M: 4, 5, 7, T: 12, 20), *huhag* (F: 9, R: 2), *hùhog* (D: 3), *húhog* (F: 3), *huhug* (D: 6); — *huhogtat* (U: 6), *huhoktąt* (T: 1, 9, 10, U: 1, 2, 5, 7); — *buhog* (T: 14); — *buβag* (K: 3); — *huhùl* (D: 4, F: 11), *húhòl* (T: 12); — *buhul* (T: 3); — *huhugat* (C: 3), *uhugat* (M: 15); — *húgat* (M: 3, N: 1, T: 13), *húgąt* (M: 7, N: 2); — *hűget* (M: 2, 18), *hűgęt* (T: 2, 17); — *hujjog* (J: 3); — *huhurog* (B: 5), *huhuriël* (N: 1); — *huhurẹ̈z* (N: 2); — *huhukkòl* (K: 1, 2), *huhukk"o* (L: 12), *huhùkol* (P: 1);

kuvitt (T: 16); — *kuvikol* (A: 1, F: 5), *kuvikòl* (B: 2, 3, E: 4, N: 3, T: 11, 15, 18, U: 5), *kuvikkol* (I: 2, L: 14, M: 10, O: 2, T: 6), *kuvikkòl* (B: 6, E: 2, 5, 11, 13, J: 1, L: 8, 11, M: 17, T: 4, 8, 19, U: 4), *kuvikkal* (F: 10, K: 5, L: 3, 9), *kuvikàl* (L: 7), *kuvikkā* (L: 14), *kuvikkăl* (F: 7), *kuβikkal* (L: 15); — *kivikkèl* (K: 2); — *tyuvikkol* (F: 6); — *csuvikkòl* (E: 3, 12), *csuvikal* (L: 16), *csuvikol* (T: 3), *csuvikòl* (T: 5, 11), *csuvikkó* (L: 14), *csovikkòl* (B: 10), *csivikkol* (M: 14), *civikòl* (E: 8), *csivikkal* (L: 13), *csuvikkàl* (L: 17), *csüvikkèl* (B: 7), *csövikkęél* (B: 9), *csubikkál* (C: 1);

tövikkel (M: 6), *tüvikkel* (L: 18), *tüvikköl* (M: 9); — *tubikòl* (E: 9);

vijjog (I: 1), *vihog* (F: 1), *vinnyog* (O: 1); — *vírjant* ~ *várjant* (E: 10);

ühȍjtȍz (M: 8, 11).

rikoltoz (E: 6), *rikòlt* (K: 4), *rikọt* (M: 16), *rikitt* (U: 8);

visit (B: 8), *visitt* (L: 6, 10);

szól (N: 3, T: 5, U: 8), *szoll* (M: 1), *szol* (L: 1), *szull* (H: 1), *szᵘól* (F: 2, N: 1);

sír (L: 4).

A bagoly hangjának igei megjelenítésére tehát a következő lexémákat jegyeztük fel: *huhog, húhog, huhogtat, buhog, buvag, uhugat, húgat, hűget, hujjog, huhurog, huhurél, huhuréz, huhukkol, kuvít, kuvikkol, kivikkel, csuvikkol, csivikkol, civikol, csivikkel, csövikél, csubikkál, tövikkel, tüvikköl, tubikol, vinnyog, virjant, varjant,* illetőleg *vijjog, vihog, ühȍjtoz, rikoltoz, visit, szól, sír.* Ezek egy része a bagoly hangját utánzó *-g, -gtat, -gat, -get, -rog, -rél, -réz, -kol, -kel, -kél, -kál, -köl, -ít* képzős igei alakulatok. Más részük a bagoly hangját általánosabb nyelvi jellel megnevező igeformák, mint amilyen az *üvölt, vikolt, visit, szól, sír.*

Döngicsél (Milyen hangot ad a méh, mikor a kaptár előtt repdes?):

döngicsél (T: 11), *döngicsél* (E: 11), *dȍngicsél* (L: 16);

dong (B: 4, 5, E: 11, F: 4, P: 1), *dọng* (L: 5), *dang* (L: 14), *danG* (L: 10);

zümmög (B: 1—3, 6, 8, 9, D: 1, 2, 5, 6, E: 5—7, 11, 12, F: 3, 5, 7, G: 2, I: 1, 2, J: 1, L: 3, 8, 12, M: 3, 5, 14, 17, O: 1, 2, T: 1, 3, 4, 6, 7, 10, 12—14, 17, 18, 20, U: 2), *zümmȍg* (K: 4, 5, L: 13, 16, M: 7, T: 19), *zümmeg* (L: 17, R: 2), *zümmẹg* (L: 7, 16), *zümög* (C: 1, 2, E: 1, 2, U: 13, F: 4, K: 1, O: 2), *zimmȍg* (U: 4), *zümzög* (L: 7), *zümmȍg* (U: 5), *zümeg* (K: 3), *zümög* (F: 1), *zinnëg* (T: 15), *zimmẹg* (L: 14), *zịmög* (T: 16); — *zummog* (B: 7, L: 8, M: 2, 10, 12, 18, N: 4, T: 5, 16, U: 3, 4, 7), *zummag* (F: 7, L: 1, 14, M: 1), *zunnag* (L: 2, 15, 18), *zumog* (D: 4), *zumag* (K: 2), *zunnyog* (M: 13, T: 8, 13), *zunnyag* (M: 4), *zsummog* (U: 6); — *zurrog* (M: 6);

zúg (C: 3, D: 3, E: 9, F: 9, G: 1, J: 2, 3, M: 8, 11, N: 3, T: 2, 9, 10, U: 1, 2), *zùg* (A: 1, L: 9, 19, T: 14), *zúG* (E: 3, 4), *zug* (F: 2, L: 14), *zuG* (L: 4); — *zung* (E: 7);

zizęg (D: 6), *zizëg* (O: 2);

búg (A: 3);

bënnëg (U: 8), *bęnnęg* (N: 1); — *bizzęg* (H: 1), *bëzag* (F: 8, 11, 13), *bënzag* (F: 12);

dümmög (E: 8), *dünnyeg* (L: 6); — *dunnyog* (M: 9, N: 3), *dunnyag* (F: 6); — *bünnyög* (N: 2);

burungól (R: 1); — *duruzsol* (A: 2); — *dorombòl* (D: 1);

durrog (M: 16, T: 10), *durrag* (L: 11), *durag* (F: 10), *durzsag*.

Mint látható, a méh hangjának a megnevezésében részt vevő szavak mind hangutánzó eredetűek. Így a magas hangú *döng* és mély hangú párja, a *dong*, illetőleg a *döngnek* továbbképzett, *-icsél* képzős alakja, a *döngicsél*. Hangutánzó rokonságába tartozik a *dünnyög*, *bünnyög*, s mély hangú párja, a *dunnyog*, ide tartozó *-g* képzős alak a *bënnëg*. Hasonló *-g* képzős alakulatok a *zümmög*, *zummog*, *zurrog*, *zizeg*, *durrog*, *durzsag* is. Megtalálható még az igék között az ilyen, szóhasadással elkülönült változatok is, mint a *búg*, *zúg*. Bár *-g* képzős alakok a *bëzag*-féle változatok is, de tövükben érezhető a román *bîzîi* 'ua.' hatása is. Szintén hangutánzó eredetűek, de *-l* képzősök a *burungol*, *duruzsol*-féle formák.

Az igeváltozatok nyelvföldrajzilag nem különíthetők el.

Kuruttyol (Mit csinál a béka? Milyen hangot ad?):

kuruttyol (B: 1, 7, D: 1, 5, E: 11, F: 4, I: 2, O: 2, P: 1, T: 13), *kurutytyòl* (B: 8, E: 2, 5, 7, 10, 13, F: 3, J: 1, M: 8, 11, 13, 16, T: 1, 4, 11, U: 5, 7), *kurutty"òl* (B: 9, D: 3), *kuruttyal* (J: 2, L: 5), *kuruttyàl* (F: 9, G: 1, L: 6, 9, 10, 13), *kurutyol* (C: 2, F: 1, 4, 5), *kurutyòl* (B: 2, E: 3, G: 2, M: 1, 18, R: 1), *kuruttyò'* (M: 12), *kuruttyo'* (B: 7), *kuruttyul* (E: 9), *kuruttyāl* (L: 11), *kurutyò* (E: 4), *kurutyọl* (F: 10), *kurittyò'* (M: 9), *kurittyòl* (U: 3), *kurittyàl* (K: 3), *kurityò* (T: 15), *kuruttyọ̀l* ~ *kurutyọ̀l* (L: 14), *kurutyól* (F: 4), *kurutyal* (C: 1), *kuruttyạl* (F: 6); — *kurukkòl* ~ *kurukkol* (T: 3), *kurukkò'* (M: 12); *krukkòl* (U: 2);

brekeg (B: 3, 5, C: 3, D: 1, 4, E: 2, I: 4, L: 13), *brekęg* (A: 2, B: 4, D: 4, 6, E: 2, I: 4, L: 13), *brekęg* (A: 2, B: 4, D: 2, J: 3, K: 1, 5), *brękëg* (T: 9, U: 1), *brękęg* (F: 12, K: 4, L: 3, 16, M: 1, R: 2), *brękęG* (M: 17), *brekëg* (E: 1, 11), *brekög* (O: 1), *brękëg* (L: 19), *brëkëg* (U: 2); — *bretyęg* (A: 1); — *bękëg* (T: 16), *bekęg* (B: 6); — *rekëg* (M: 2, 4, T: 11, 20), *rekög* (M: 10,

14, 16), *rękŏg* (T: 2, 17), *rekǫ̆g* (M: 12), *rekęg* (E: 8, T: 3, 5), *rękëg* (M: 17, N: 2, T: 1), *rękęg* (N: 1);

rękèl (L: 2); — *regël* (T: 18), *regèl* (U: 6), *rẹgèl* (L: 8, 16), *regǒl* (T: 6, 7), *rẹ̀gèl* (L: 17), *rẹgël* (T: 18, U: 8), *rẹgèl* (R: 1, T: 10, 19);

brękękęl (L: 14), *brekękël* (B: 10), *brękęgèl* (T: 19);

vákog (F: 6, K: 2, L: 12, M: 5, 15), *vàkog* (E: 6, F: 2, 8, 11, L: 1, 15), *vákag* (G: 1, L: 13, 16), *vákǫg* (L: 4), *vǫ́kog* (N: 3, T: 8, 10), *vàkag* ~ *vàkkẹg* (H: 1), *vakog* (L: 12), *vakag* (L: 7);

kràkog (C: 2, F: 11), *krápag* (C: 1), *brákog* (D: 1);

mekög ~ *vekög* (T: 4), *mękög* (N: 3, U: 8), *mekęg* (T: 5); — *vekëg* ~ *bekëg* (A: 3);

kurrog (G: 2, M: 1, 5), *kùrrog* ~ *kúrrog* (U: 4), *kurrag* (L: 18), *korrog* (G: 2); — *kurcsag* ~ *kuricsàl* (F: 13); — *károg* (K: 1); — *varrog* (L: 8);

kuncog (T: 12), *kúcog* (M: 6);

púpog (T: 17);

csűrög (U: 8).

A béka szaggatott, recsegő hangjának igei megnevezésére a vizsgált területen a következő lexémákat találjuk: *kuruttyol, kurukkol, krukkol* meg *brekeg, rekeg, rekel, regel, brekekel*, továbbá *vákog, krákog, krápog, brákog* és *mekeg, vekeg, bekeg*, valamint *kurrog, károg, varrog, kurcsag, kuricsál*, végül *kuncog, kúcog, púpog, csűrög*. Valamennyi hangutánzó eredetű, végződésük azonos a *-g*, illetőleg az *-l* képzővel. Az igealakok nem alkotnak elkülöníthető szóföldrajzi egységeket, bár megállapítható, hogy a *rekeg, regel* alak csak a székelységben hallható.

4. Az adatok felsorakoztatása után néhány általánosabb következtetést is levonhatunk.

Ha a kifejezendő hangélmény viszonylag egynemű, a nyelvi megformálás is csaknem azonos fonémákkal történik. Következésképp a vizsgált terület egészén a szóban forgó állat hangjára utaló hangutánzó ige, csaknem azonos alakban jelentkezik, s természetesen nincsenek lényeges nyelvföldrajzi eltérések sem *(ugat, nyávog, nyerít, bőg, kotkodácsol, gágog, cincog)*.

A legtöbb hangutánzó igénél azonban nem lehet ilyen egyöntetűséget kimutatni, s bizonyos eltérések figyelhetők meg helyi nyelvjárások vagy éppen nyelvjárástípusok között *(vonít—ordít — orgonál—baunkol,*

morrog—herreg, bömböl—bönhöl, röfög—görrög, sziszeg—szip, hápog—váhog, kukorékol—kikiril, vartyog—kirreg, brekeg—regel). Az esetek egy részében ha hang szerinti egyezést nem is találunk, a hangtest megszerkesztése mégis hasonló; csupán az azonos hangtípuson belüli hangok váltakoznak (pl. *mekeg—bekeg—meceg—bereg, hurrog—durrog—burrog—kurrog).* A hangélmény nyelvi megformálása természetesen nagyobb eltérést is mutathat, mint például a *kuruttyol, brekeg, regel* esetében is.

Az eltérő esetek más részében mély és magas hangrendű párhuzamosságot mutathatunk ki: *morog—mörög, dorombol—dörömböl, bumból—bömböl, kukurul—kükürül ~ kikiril, dong—döng, zummog—zümmög, dunnyog—dünnyög, hurrog—hürrög.* A mély és magas hangú változatok területileg természetesen nem azonos súllyal vesznek részt a kérdéses állathang igei megformálásában, de alkalmasak arra, hogy a mély és magas magánhangzók különbsége intenzitáseltérést fejezzen ki.

5. Említettük már, hogy az állathangutánzó igék esetében mily nehéz elkülöníteni egy tőhöz tartozó előrészt és igeképzőként felfogott végződést, hiszen ezeknek a nem igazi képzéseknek egyetlen funkciójuk van csupán: szófajiságot adnak a szónak (Kiss Jenő, *A rábaközi Mihályi igeképzői.* Bp., 1970. 29). A nehézséget a mi esetünkben még fokozza, hogy mi csak az igei változatokat kérdeztük, az eredeti hangélményre nem kérdeztünk rá. A kettő együttes vizsgálata a „képzők" szempontjából is megbizhatóbb eredményeket hozott (Balogh—Király i.m. 55—61). A képzők leválasztásában természetesen sokat segített az azonos „tövű", de más végződésű igealakok összevetése; *sziszeg—sziszel—sziszkúl; cinceg—cincegel; mekeg—mekereg, meceg—mecereg; rikolt—rikit; bönköl—bönkörül* stb.

Végül az állathangutánzó igék képzőmorfémáit mutatjuk be megjelölve a képző funkcióját. Gyakorító képzők: *-g; -l; -gat, -get; -csál, -csol, -csél; -kol, -köl, -kél, -kel, -kál; -gál, -gol; -cal, -cál; -ërëg; -öröl, -egel, -bál.* Mozzanatos igeképzők: *-it, -lt, -ant, -l, -t.* Műveltető igeképzők: *-dít.* Visszaható igeképző: *-kodik, -ódik, -ózik.*

Megterheltségben messze az egyszerű gyakorító *-g*, majd az *-l* vezet.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XXXI. évf. 1987. 1. szám

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

ÉRTÉK ÉS ELLENÉRTÉK AZ ESZTÉTIKUM ERŐTERÉBEN

A jelenkori esztétikum világában kialakítható tájékozódás feltételezi nemcsak a hiteles értékek teremtését, befogadását és birtoklását, hanem — ezzel egyidőben — a non-valőrök elleni tiltakozó-dinamikus magatartásforma megvalósítását is. Mert a szép világa küzdő tér; a pozitív értékek létrehozásáért folytatott harc azonban önmagában még nem szünteti meg az esztétikum ellenértékeinek hol rejtőzködő, hol nyilvánvaló előfordulásait. Hiszen a szép a rút kontrasztjában érvényesül, és az ellentétek harca szüli minden integráns esztétikai erőtér viszonylagos egyensúlyát. Ám a viszonylagos egyensúly és az abszolút harc előremutató fejlődésirányát az új felé az anti-valőrök környezetszennyezése elhomályosíthatja, és azt a rózsaszínű látszatot teremtheti, mintha a tegnap holnapig tartana, és a köztes mába szoruló jelen önmagától átalakulna a megérkezettség üdülőjévé. Így aztán a végállomás kényelemtudatában feleslegessé válik a távlat, az újat az újszerű, a fejlődést a végső tökéletesség illúziói pótolják: a valóság látszata egybecsik az eszmény nimbuszával, minden ideálisnak, illetve realizálhatónak tűnik az ellenértékek nirvánájában. Mert az esztétikumba férkőző non-valőr alapállásának rejtett csele a pozitív értékek meghamisítására irányul: a szépet teljhatalmú szépségességgé kozmetikázza, de oly módon, hogy a negatív értékeket elhallgatja, és elfedésükkel csak növeli elodázott feszültségüket. És droghatásában az alkotót is, a befogadót is cinkosává teheti azáltal, hogy az esztétikai erőtér valóság-eszmény konfrontációit naiv vágyak túllicitálásával helyettesíti, és a tulajdonképpeni feszültségek megoldását ezek rövidre zárásával cseréli ki egy vélt egyensúly talmi csillogásában...

A hazai szakirodalomban Máté Gábor újabb könyve (*Universul kitschului. O problemă estetică*. Dacia, 1985) éppen az ellenértékek központi jelenségét, a giccset idézi meg az ész ítélőszéke elé, és elemző szigorral boncolja összetevőire azzal a szándékkal, hogy a giccsfogalom jelentéskörében meghúzódó legfontosabb esztétikai ellenminőségeket feltárhassa. Ez a feltárás pedig a realizmus erejével hat: a felismerés egyben leleplezés, amely a jelenség felszámolásának a távlatait is megmutatja.

Sokoldalú elemzéseiben a szerző meggyőzően mutatja ki a giccs kispolgári status quóját, megjelenését és hatókörét az elidegenülésből szabadulni képtelen kapitalista társadalomban. Ám arra is figyelmeztet, hogy mint a múlt káros öröksége, avagy mint az időleges tudatlemaradások következménye a giccs jelensége ma is, szocialista létünkkel szemben is éreztetheti ártalmas hatását az esztétikum majdnem minden területén. Éppen ezért a szerző részletesen kitér a giccs-magatartásforma elemzésére; bemutatja magát az ún. giccsembert, és gazdagon példázza a környezetét alkotó giccstárgyak világát is. Különösen jelentősnek érezzük azokat a fejtegetéseit, amelyek környezetünk falusi, városi viszonylataiban, a családban, a lakásban, a személygépkocsiban, az üdülőkben stb. elterjedt giccsek bíráló bemutatását szolgálják. Úgy tűnik, ezen a téren Máté jelentős lépést tett a giccselemzés szakirodalmának a hazai, de egyetemes szintű gazdagításában is. Az erre vonatkozó gondos analízis, valamint a kiválogatott képanyag releváns példái megfelelő kompetenciával igazítják el az olvasót akkor is, amikor a népművészetbe futószalagon befurakodó kommerciális giccs mintáit állítja elénk népi varrottastól népi kerámiáig, és akkor is, amikor a falu-város viszony homogenizálódásában felbukkanó giccsberendezéseket illusztrálja az elfzlésteleneded falvédőktől a magánházak falára piktált kinagyított külföldi képes levelezőlapok „gyönyörűségéig"... És hasonló részletességgel tér ki a tömegkommunikáció és a

tömegkultúra giccsveszélyeire is, el egészen a tévéernyő művészetéig, beleértve jó néhány sorozat-film kétes értékeinek józan hangvételű diagnosztizálását is.

A sorjázó kérdések özönében sorra kerülnek a giccs művészetbeni számonkérései is. Szándékosan írtuk: művészetbeni és nem művészi, mert mint Máté elemzései igazolják, a giccs álművészet. Ám Máté Gábor azt sem hagyja figyelmen kívül, hogy a giccs tettenérése talán a művészeti szférában a legnehezebb elemző feladat. Hiszen mint Balázs Béla írja *A film szellemében*, „a giccs nem egyszerűen rossz művészet. Van olyan esetlen, sőt tehetségtelen kifejezés, amely egyáltalán nem giccses. Ezzel szemben ismerjük a finoman csiszolt, nemes giccset". Így az első pillanatra gyanúsan túlzottnak tűnő siker sem abszolút ismérve a giccsnek, mert nem minden sikeres művészet egyben giccses is. Gondoljunk a korabeli Verdi-operabemutatók legtöbbjének elsöprő sikerére. A krónikák szerint a zárt ajtók mögött zajló próbák ellenére a közönség együtt énekelte a bemutató előadáson a Nabucco közismert kórusát... Máté Gábor tehát jogosan figyelmeztet: „A közfelfogásban a giccsregény azonosul azzal, amit az angolok bestsellernek neveznek, az olyan könyvvel (regénnyel), amely szokatlan sikernek örvend; amely óriási példányszámot ér el, és mégis nagyon keresett. A hasonlóság és rokonság ellenére nem minden bestseller giccs is egyben, amint nem minden giccs válik bestsellerré" (157). A művészethez kapcsolódó giccs tehát mind az alkotás, mind a befogadás szempontjából éppen rejtőzködése, illetve kétes felismerhetősége miatt nyer ideig-óráig tért. Ugyanakkor ebből a minőségéből fakad a mindenhol giccssejtés túlzása is. Az ellentétező esélyek végül is a giccs megjelenésének lehetséges két mozzanatát — alkotásban, illetve befogadásban — gyakran ellentmondássá élezik, és elkerülhetetlenül problematikussá teszik magát az elemzést is. *A giccs univerzumának* a szerzője konkrét életművek sorolásával erősíti meg állításait. Példái pedig kieleződő paradigmák arra, hogy a művészeti szférában lappangó giccs minden konkrét elemzése antinómiák szorítójába kényszerül. Vizsgáljuk meg közelebbről a giccselemzés ellentétező oldalainak feszültségkeltését először a befogadás felől. Thomas Mann tudatos giccsellenességével és giccskarikatúráival kapcsolatban (lásd például *Tristan* című novellájának Spinelljét) állapítja meg Hermann István: „nagyon jól észreveszi, hogy mindenből lehet giccset teremteni a befogadás giccsessége révén" is. Tehát egy hiteles műalkotás befogadása is elgiccsesíthető. „Mindezt nagyon jól alátámasztja minden iskolás esztétika — írja Hermann —, mely széttrancsírozza, szervetlen elemekre bontja a műveket, és azt az elképzelést táplálja, mely a giccs jellegzetessége", konkrétan azt, hogy „a művészet lényegét és alapját hangokban, hasonlatokban, színekben kell látni". Ám ennek a szemléletnek a fordítottja is túlzás, nevezetesen a sznob-visszautasítások vélt giccslátszatokkal szemben. Mert a látszatok itt a rendszerint már múlttá minősülő korok, eszmék, életérzések, stílusok stb. elrelativizálódásait a jelen hasonló paramétereivel összevető, kompetenciájában túlságosan is magabiztos befogadót arra a téves álláspontra irányíthatják, ahonnan az egyetemes szintek múltjelen konfrontációiból fakadó ítéleteit a műalkotások partikuláris egyszeriségébe viszi át, ezáltal pedig már nem azt keresi bennük, amit ezek hitelesen nyújthatnának — az adott kor, az adott eszme, az adott életérzés, az adott stílus konkrét tanúbizonyságait —, hanem önösen saját magára hivatkozva értetlenül áll szemben azzal a közismert esztétikai ténnyel, miszerint a történelmi fejlődés folytonosságában relativizálódó múlt értékei a hiteles műalkotások pontszerű megszakítottságaiban művészi értékké emelkednek az esztétikai szférában, és ebben az értelemben nem relativizálódnak, csupán az értékelés milyensége változhat; ám az utóbbi sohasem cserélhető össze a korabeli eszmék történelmiségének művészi megörökítéseivel, és ha visszautasítja őket, saját öntudata történetének jeles értékeit csonkítja meg. Ami az ún. látszatgiccs mögött meghúzódó valós értékek eltorpítését illeti, számos példát hozhatnánk a szentimentalizmus vagy a romantika legszebb fejezeteinek a mai befogadásával kapcsolatban is. Mert bizony gyakori az a fajta sznob beütés, amely e korok sajátosan autentikus értékei fölött savanyúan viszolyog, és úgy dobja félre őket, hogy mint Engels mondaná, a gyereket is kiönti a fürdővízzel együtt. A giccslátszat lerombolásának és a vélt hiteles befogadás-magatartás kiigazításának egyik leghatékonyabb lehetőségét a mai kompetens előadóművészet biztosíthatja — filmen, színpadon, zenében egyaránt — a túlzott szentimentalizálás és az elridegült diagnosztizálás buktatóinak egyidejű meghaladásával, ami per-

sze nemcsak a már említett stíluskorokra vonatkozik, hanem a műalkotások egész történelmére is kiterjeszthető igény.

Elsősorban ezért találóak Máté Gábor példái. Hiszen az idézett írók — „John Cronin és Louis Bromfield, Claude Farrère és Georges Ohnet, újabban Françoise Sagan vagy Gérard de Villiers" (157) — fogadtatásának hozsannázó aureolája, műveik feltétel nélküli térhódítása legalábbis gyanús. Ezért kell közelebbről is megvizsgálnunk őket. És kiderül, hogy a felsorolt életművekben és *között* lényeges értékkülönbségek vannak. Így Archibald Joseph Cronin „politikus író, széles társadalmi tablói erkölcsi vetületben ábrázolják a kapitalizmus törvényeinek érvényesülését", és ugyanakkor „a drámai pillanat, plasztikus jellemek, lélektani motiválás nagy mestere" (Abádi Nagy Zoltán). Igaz, első regénye színvonalát később csak egy-két művében éri el. Bromfield indiai tárgyú sikerregényeiben a mozgalmas cselekmény, az angol haladó hagyományok avatott követése révén végső soron az „angol imperialista politikát bírálja" (Kretzoi Miklósné), még ha későbbi nosztalgiakorszakában ábrázolásmódja valóban felszínessé is válik. Ugyanakkor Claude Farrère egzotizmusa egészében a giccs hullámain lebeg, és annak ellenére, hogy elutasítóan ábrázolja a gyarmati urak elállatiasodását, a „nyárspolgári létből kivezető utat az egzotikus világ kalandjaiban, a «keleti ember» ópiummámoros kontemplációjában vagy a militarista ideálokban mutatja fel" (Fodor István). A legkirívóbb giccspéldát Máté Gábor azonban George Ohnet életművének a megemlítésével szolgáltatja. Ohnet regényözöne arra paradigma, hogy *a* regénytéma miként válik a giccs témájává azáltal, hogy az egykori ábrándok anakronizmusukban valósulnak meg, és ez a megvalósulás a megvalósíthatóság nimbuszát viselve örökérvényűnek tűnik egy bizonyos erény jegyében, amely persze mindig is elnyeri elvárt jutalmát; ilyen például „egy polgári ivadék meghódította nemes kisasszony esete, a szülők gyűlölködése ellenére szerelmes fiatal pár sorsa, egy csinos fiatalemberbe szerelmes arisztokrata hölgy életútja" stb. És írja ezeket Shakespeare után 300, Balzac után 100 évvel, mert amit „legfontosabb feladatának érzett, a polgárság, a «harmadik rend» győzelmének ábrázolása az elkorcsosult nemesség fölött voltaképpen már (...) lejátszódott, és meghaladott volt". Ezt az ábrándos ál-don-quijoteizmust joggal ironizálta a francia irodalmi ízléstudat. Alakjait „ohnètes gens"-nak nevezték, „kiaknázva a becsületes, tisztességes, korrekt jelentésű *honnête* szónak és nevének összecsengését" — jellemzi röviden Reisinger János (idézeteinket a *Világirodalmi lexikonból* vettük). Ugyanakkor jogosnak tűnik *A XX. század külföldi írói* című lexikon pozitív értékelése is a kortárs Françoise Sagan világhírű regényeivel kapcsolatosan, amelyek „a mai ifjúság hangulatait, érzelmi és erkölcsi útkeresését érzékeltetik" — még akkor is, ha mondanivalójukban többnyire megállnak ezeknek az útkereséseknek a diagnosztizáló ábrázolásnál. Gérard de Villiers-ről nem kaptam adatokat.

A szerző képzőművészetből vett példái arra hívják fel a figyelmünket, hogy a giccs, bár álművészet, önmagában nem meríti ki az anti-értékek jelentéskörének egészét. Máté Gábor helyesen állapítja meg az álművészet művelőiről: „Tudnak és «alkotnak» mindent, amit a divatban levő ízlés megkövetel, és mégis, műveikből hiányzik a hiteles művészi érték. Ez a «művészet» a hiteles antitézise, álművészet" (136). Máté Gábor disztinkciója giccs és álművészet között annál is fontosabb, mert a példaként idézett Paul Delaroche-, Paul Baudry-, Frederick Leighton-életművekből — egykori szalonközkedveltségük és akadémizmusuk ellenére is — számos műalkotás került be az európai művészet hagyományaiba. Így Paul Delaroche, az École des Beaux-Arts tanára, vagy Frederick Leighton, a Royal Academy elnöke, az első festő, aki a lord rangot megkapta (íme a rangba foglalt elismerés meanderjei!), bár az akadémizmus stílusában, de mégis nagy történelmi képeket, dekoratív freskókat, erőteljes szobrokat hagytak ránk. Paul Baudryt pedig, a római díj nyertesét, Correggio csodálóját, egyenesen impresszionista törekvések vonzották; két művét ma is a Louvre őrzi, 33 freskója a párizsi operát díszíti (így ír róluk a *Művészeti Lexikon*). A szerző előző példáiból következő gondolat szerves folytatásaként innen tehát az következik, hogy míg a bestseller és a giccs komplementaritása nem abszolút, addig az érték-álérték alternatívájában sem végérvényesen meghatározó elv az egyetemes jellegű ide- vagy odatartozás ismérve, jelen esetben az akadémikus művészeté, amely valóban a XIX. század polgári társadalmának hivatalos művészete volt, és minden új törekvésnek meg kellett vívnia vele szemben jogos harcát.

Túl azonban a gyakorlati példákon a szerző elemzései az esztétikai elmélet számos kérdését is újra dinamizálják. Elméleti indításai épp olyan fontos érdemét jelentik könyvének, mint a giccsjelenség egyetemes és konkrét bírálatai. Különösen problematizálók az ízlés és a tudat viszonyáról szóló elgondolásai, pontosabban nyitásai. Máté Gábor több síkon elemzi például az ellenértékek hívét, a giccsembert. A szakirodalomra támaszkodva részletesen tárja elénk ennek a „gumiembernek" a „békaperspektíváját", jellemnélküliségét, majd éles különbséget tesz a tudat elemein belül a *világnézet* és a *szemlélődés*, konkrétabban a világról alkotott felfogás és a világ látása között. Előbbit olyan tudati produktumnak tekinti, amely programszerűen konkrét tevékenységre késztet a világ továbbalakításában, míg utóbbit puszta „konstatatív" állapotnak fogja fel, amely kimerül a szemlélődésben. Mindkét mozzanatot megvizsgálja az ízléssel kapcsolatosan is. Azt állapítja meg, hogy közvetlen kapcsolat csak az ízlés és a világlátás (világkép) között áll fenn, mert világnézet és ízlés között (már, illetve még) nincs ilyen oksági összefüggés (vö. 46). Ebből a különbségtételből vezeti le a giccsízléssel szembeni kritikai-nevelői tevékenység nélkülözhetetlenségét. Ám az ízlés nevelése — folyamatában is, következményeiben is — szervesen kapcsolódik nemcsak a tudat állapotához, hanem annak egész funkcionálásához is. Éppen ezért a kérdésfeltevés eredetisége magában hordja a válasz továbbgondolását is. Mert az ízlés dinamikájának elemzése az értékek és álértékek erőterében — a giccs kategóriájának jelentéskörén innen is, túl is — arra késztet, hogy részletesebben is megvizsgáljuk a világkép és a világnézet fogalmainak esztétikai *történetiségét* a szemlélődő és az aktív tudatelemek komplementaritásától kölcsönös kizárólagosságukig, továbbá azt, hogy az öntudat viszonylagosan önálló struktúrájában milyen viszonyrendek alakulhatnak ki az érték *és* az értékelés kapcsolatában pozitív és negatív, illetve hiteles és álértékek között egyfelől, valamint kompetens vagy inkompetens ízlés és ízlésítélet között másfelől...

A kérdés bonyolultságának a szemléltetésére idézzük a forradalmian aktív világnézet és a hagyományos művészi ízlés dialektikus viszonyának egyik legszebb példáját, amelyben — még ha az új forradalmi elvárásai az életben nem is esnek egybe az eme újat tükröző művészet esztétikai igénylésével — az ízlés különbözősége nem vonja maga után az új művészet tagadását, hanem, a távlatok ígéretében, józan belátásra késztet, és éppen a belátás révén válik maga a világnézet képessé a perspektívák pontossá formálására az esztétikumon belül is. Mert a valóban nagy forradalmi személyiségek világnézeti szférája, ha néha bonyolultan is, de mindig dinamikusan a valóság reagenciájában aktivizálta — túl a szemlélődés primitív fokán, mint Hegel mondaná — az ízlés és az ízlésítélet valóságformáló erejét, még akkor is, ha úgy tűnik, hogy az ízlésítéletek kompetenciája nem terjed ki a valóság minden szférájára. Fejlett világnézet esetében a kérdés tehát nem az ízlés hiányára vagy az anti-ízlés jelenlétére vonatkozik, hanem az ízlésből fakadó elvárások értékdisztinkcióira, amelyek lehetnek kiegyensúlyozottak a haladás és az újítás dialektikájában, lehetnek tradicionálisak, illetve novatorikusak, de kevésbé lehetnek torzak, kialakulatlanok, hiszen akkor magával a világnézet fejlettségével volna baj; éppen ezért az igazán fejlett világnézet önmagát felülbírálva méri meg ízlése meghatározó minőségeit öntudatisága szerves egészeként.

A forradalmártudat fiatalságát, az új iránti fogékonyság krédóját megfogalmazó lenini beszélgetés Clara Zetkinnel pontosan az integráns esztétikai tudat egészére vonatkozó krédó; arra nevezetesen, hogy az ízlés része kell hogy legyen ennek a tudatnak annak ellenére (vagy éppen azért), hogy az esztétikai erőtér újat kereső forgatagának a felmérésében nyíltan kimondja: „Nem értem meg őket. Nem találok bennük semmi gyönyörűséget". Hiszen a valóban forradalmi új sohasem szakít a haladó hagyományokkal. „Miért is fordulnánk el az igazán széptől — kérdezi —, miért is vetnénk el egyszer s mindenkorra mint a további fejlődés kiinduló pontját, csak azért, mert «régi»?" Ám minden ellenkezése a káosz kavargásával szemben, minden védelme a haladó hagyományért és minden ellenszenve az új doktor karlstadtok képrombolásai iránt sem készteti arra, hogy akkor és ott az elméleti elemzéshez elégséges távlat hiányában pusztán ízlése platformjáról végítéletet hirdessen az alakuló művészi új felett. A fiatal szovjet állam művészeiről mondja: „Minden művész (...) él azzal a jogával, hogy szabadon, eszményei szerint alkosson, akár ér az valamit, akár nem. Íme, a forrongás, a kísérletezés, a kaotikus áramlatok". Majd a forradalom mindennapiságának özönéből

kitekintve, Zetkinnek a kubizmus formavilágát bíráló zsörtölődéseire felnevetve így válaszol: „Igen, kedves Clara, mi ketten már csak ilyen öregek vagyunk. Meg kell elégednünk azzal, hogy a forradalomban egyelőre még fiatalok maradjunk, és az első sorokban legyünk. Az új művészettel már nem tudunk lépést tartani, csak mögötte bukdácsolunk". Nyilvánvaló, a lenini ízlés nemcsak a világlátás, szemlélet passzív tartozéka volt, hanem a világformáló tudat szerves része is, hiszen az idézett beszélgetés egészét az a vezérgondolat hatja át, amely végül is az esztétikai nevelés belső dialektikus vonásait foglalja össze, jelezve azt, hogy az íz'és alakítása egyszerre cél és eszköz a művészetre és a művészet r é v é n történő nevelésben. „A művészet a népé" szállóigévé vált kijelentéséhez hozzáteszi: „ahhoz, hogy eljusson a néphez, (. . .) először az általános műveltségi és kulturális színvonalat kell emelnünk".

Máté Gábor könyvének elméleti vonatkozásai azonban más oldalról is gondolatébresztő elemzések. Mert ha a giccs univerzumát a művészeti szférában részletesen is megvizsgáljuk, kiderül, hogy a lét és a tudat dialektikájában okozott megszakítások itt sajátos szerkezetromboláshoz vezethetnek, és egy vélt egyensúly látszatában felszámolják az esztétikum hiteles művészi bemutatásának alapvető erőviszonyait. A valóság és az eszmény esztétikai dialektikájának anihilálása, lényegeik kicserélése és összeolvasztása megszünteti a közöttük obligát módon ható érzelem közvetítő szerepét is. Az érzelem már nem tételezi sem pozitíve, sem negatíve a két pólus kölcsönös viszonyát, hanem önmagára maradva, viszonylagos önállóságában állandósul, és túldeterminváltságában eszköz helyett célként funkcionál. Ebben a túlcsordultságában érzelgőssé vált érzelmességgé hatványozódik; az eltüntetett valóság-eszmény viszonyok helyére pedig a vélt szép önmagával megsokszorozott szépségességének irracionális szorzata kerül, a joviális mosoly legkisebb közös többszöröse, aminek a birtokában már minden törtje az egésznek újra összeadható — hogy matematikai hasonlattal jellemezzük a giccs művészeti számításait.

Úgy tűnik, a művészetben rejtőzködő giccs egészét elsősorban az érzelmi együttható milyenségével kell jellemezni. Máté Gábor is többször rámutat a giccs szentimentalizmusára (például: 54), ezért érezzük indokoltnak szakirodalmi hivatkozásaihoz Balázs Béla idézett könyvének következtetéseit hozzátenni azzal a céllal, hogy a giccsjelenlét egyik legkárosabb elemét — úgy is, mint elvárást, úgy is, mint ajánlatot — a művészet világában is a maga pőreségében mutathassuk be: „A taylorizált és racionalizált ember eltárgyiasulásával egyidejűleg növekszik érzelmi szükséglete is. A valóságos életből kiszorított érzelem úgy csurog, mint a limonádé, és végül vágyálommá alakul. Miután a kispolgár gondolni sem mer arra, hogy saját valóságán változtasson, film-mitológiát alkot magának a kedélyes Bécsről, ahol a gépek tempója nem falja az ember érzelmeit és hangulatát. Az arany szívek korának mitológiáját! Tulajdonképpen félreterelt ellenzékiség ez, a nyugtalanságból és elégedetlenségből fakadó vágyálom (. . .). Giccsnek nevezik általában a nem igazi vagy túlhangsúlyozott érzelmet. Bizonyos szentimentális és patétikus kifejezést, amely különbözik a normális-természetestől, és a hangulatot kivételesen megemeli. A giccs kivonatolt érzelmesség. Úgy viszonyul az igazi művészethez, mint a kisajtolt limonádé az eredeti gyümölcshöz. A sűrített hangulati készítmény konzervként tárolható, szükség esetén mindig elkeverhető. De miért ízlik annyira? Miért olyan mély és alapvető szükséglete a kispolgárnak a giccs? Az érzelmesség elkülönülése a kapitalista társadalom életében lejátszódó tárgyiasulás és lélektelenedés kísérő jelensége. Az érzelem leválik a mechanizált valóságról, amelyben nincs többé helye az érzésnek. Az érzelem többé nem az élet szerves alkotórésze, hanem önálló jelenség. Sohasem produkáltak még olyan leszűrt, szentimentális giccset, mint a «slágerek» sorozatban gyártott hangulatai. A sláger és a szaxofontangó a modern tárgyilagosság lélektani melléktermékei (. . .) Az érzelmet a mindennapi valóság perifériájára szorítják, hogy ne zavarja a megszokott teendőket és az üzletmenetet. Ezért a művészetben valami furcsa, ünnepélyes, vasárnapi arcot ölt, és más nyelven beszél. A kispolgár úgy véli, hogy az érzelemben teljesen fel kell olvadnia. Valóban, de éppen ezért ilyesmit az ember nem engedhet meg mindennap magának. A túlzott követelés mindig is jó ürügy volt arra, hogy semmit se tegyünk. A dolgoknak valami rendkívüli értelmet adunk, hogy ne kelljen többé találkoznunk velük. Pontosan ez a giccs is: érzelem következmény nélkül".

Összefoglalva, Máté Gábor tanulmányát az esztétikum ellenértékeinek kritikai prolegomenájának is tekinthetjük. A giccsnek mint központi antikategóriának a jelentésrendszerét részletesen elemezve távlatokat nyit olyan jelenségek és fogalmak tanulmányozásának szükségessége felé is, mint a sznobizmus vagy a dilettantizmus. Mert elgondolkoztató különbségtételek igényét veti fel például a sznob és a giccsember magatartásának azonossága és mássága, a dilettantizmus és az amatörizmus hasonlósága és különbsége. Sőt felmerül az a kérdés is, hogy a giccs, amely jelentésében elsősorban tárgyi vonatkozású, hogy a dilettáns, amely az alkotó, előadó egyéniségére vonatkozik, és hogy a sznob, amely a befogadó bizonyos jellemtorzulásait jelzi, tartalmiságukban miként nehezednek rá ellenvonalként az alkotás—alkotó (előadó)—befogadó esztétikumtengelyére, és merevítik le annak inherens dinamizmusát. És meg lehetne vizsgálni a giccs és az álművészet hasonlóságait is, különbségeit is, valamint a jó műkedvelő és a rossz dilettáns fogalmi viszonyaiban is rendet kellene teremteni. Persze a kérdésfeltevések sora tovább is gyűrűzhetne, el egészen a komoly és a könnyű műfaji dichotomia felülvizsgálásáig, és onnan tovább a katarzisélmény és a szórakoztatás elv komplementarizmusáig — hogy olyan dilemmatikus ellentétezésről, mint a tömegkultúra contra tömegek kultúrája, ne is beszéljünk...

ANGI ISTVÁN

VALORI ŞI ANTI-VALORI ÎN CÎMPUL DE FORŢĂ AL ESTETICULUI

(Rezumat)

Incursiunile autorului în domeniul axiologic au menirea de a delimita şi a pune faţă în faţă valorile autentice şi non-valorile anacronice în sfera esteticului. Confruntările analizei subliniază totodată şi necesitatea distincţiei necesare pentru deosebirea clară a aşa-ziselor valori negative (urîtul, comicul, grotescul etc.) de propriu-zisele non-valori, respectiv anti-valori (kitschul, diletantismul, snobismul etc.). În acest context dinamic sînt examinate, pe baza recentelor lucrări de specialitate autohtone şi universale, atît unele aspecte valorice ale artei şi literaturii, cît şi ale compartimentelor cotidiene din lumea esteticului contemporan.

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XXXI. évf. 1987. 1. szám

A SZÉKELYDERZSI ROVÁSFELIRAT ÚJABB MEGFEJTÉSI KÍSÉRLETEIRŐL

A téglába karcolt híres székelyderzsi rovásfelirattal érdemben többen foglalkoztak már (a rá vonatkozó irodalmat l. Ferenczi Géza—Ferenczi István, *Magyar rovásírásos emlékekről*. Művelődéstörténeti tanulmányok. Bukarest, 1979. 213. l. 16, 19. jegyz.), de szövegét máig sem sikerült véglegesen, megnyugtatóan kihámozni. Az eddigi megfejtésekben közös az, hogy az emlék három szóból áll, s az első betűcsoport a *Miklós* név jelölője. Kérdéses a kikövetkeztetett második és harmadik szó. Csallány Dezső torzító feloldásától eltekintve (bírálatát l. Ferenczi Géza—Ferenczi István i.m. 15 kk.), mindegyik olvasat feltételesen elfogadható.

Nemrég a székely rovásírás jeles kutatója, Ferenczi Géza *A székelyderzsi rovásírásos tégla kora s felirata* című tanulmányában (KerMagv. 87. évf. [1981.] 108—20) — amely Ferenczi Sándor, a néhai apa azonos című csonka kéziratos hagyatékának[1] fejtegetéseit és saját kutatásának eredményeit összegzi tömören —, a vizsgált feliratot illetően mostanig feltáratlan döntő tényekkel, valamint újabb megfejtési kísérletekkel ismerkedhetünk meg. Így megtudjuk, hogy régészeti, építészet- és művészettörténeti bizonyítékok meg okleveles adatok tanúsága szerint a derzsi felirat nem származhat a XIII. századból, csupán 1478 körülről. Jó lett volna ezt a kormegállapítást már a Ferenczi Istvánnal közösen írt dolgozatban (i.m. 18) ugyancsak ilyen pontosan, határozottan rögzíteni. Az említett időtájból való eredeztetést írástörténeti érvek is támogatják (vő. Németh Gyula, *A magyar rovásírás*. Bp., 1934. 5). Németh az *o* betű alakjával kapcsolatban utal Szamosközyre is, de a derzsi feliratban és a Szamosközy rovásjelekkel írt szavaiban (l. Sebestyén, MRHE. XII. melléklet) előforduló hosszabb törzsű *p*-k hasonlóságát nem jelzi.[2] Az előző századokból sajnos nincsenek, vagy legalábbis még nem kerültek elő olyan rovásfeliratainak, amelyek alkalmasak volnának megfelelő összehasonlításra.

Külön kiemelendő: Ferenczi Géza újat hozó cikke részben oklevelek bizonyságára támaszkodik. Az egykori dokumentumok felhasználásának fontosságát — többek közt — igen jól példázza, hogy az énlaki felirat szerzőjének sokat vitatott nevét Ferenczi Sándornak nagyon tüzetes és körültekintő okleveles vizsgálattal, székely összeírások, lustrák vallatóra fogásával sikerült tisztáznia.[3]

Igen fontosnak tartom felhívni a figyelmet arra is, hogy Ferenczi Géza tanulmánya a székelyderzsi rovásfeliratnak kísérő ábrákkal szemléltetett olyan részletes és pontos leírását nyújtja, amely megbízhatóan felhasználható a szóban forgó emlék bármilyen tudományos célú vizsgálatára (l. ezenkívül: Ferenczi Géza—Ferenczi István i.m. 15—8). Nem tudom, hogy Forrai Sándor nemrég megjelent munkája (i.m. 151—3) a derzsi feliratnak miért a Csallány-féle mását közli, amelyen téves kiigazítások és egy 1435-ös képzelt évszám is van.[4] Emiatt az emlék ismert olvasatai közül a Csallány Dezsőé nem lehet „sokkal valószínűbb" a többinél.

A székelyderzsi rovásemlék eredetiről készült vonalas rajza (Ferenczi Géza másolata)

Ferenczi Géza első megfejtési kísérlete: *Miklós'szentegyedi* $^{ap^a}$-p^ap vagy

[1] Milyen kár, hogy a szerző értekezése annak idején nem jelenhetett meg; később a háborús évek viszontagságai miatt kéziratának megsemmisült az a része, amely a rovásemlék kétesen értelmezhető jeleinek a megfejtésével foglalkozott.

[2] Idézett művének jelösszesítő táblázatában (VII. melléklet) a székelyderzsi emlék *p*-je eltér ettől az eredeti betűformától.

[3] A kérdés megoldott voltát hangsúlyozza Vásáry István is (*A magyar rovásírás*. A kutatás története és helyzete: Keletkutatás. Bp., 1974. 162); ezzel szemben l. Forrai Sándor, *Kúskarácsontól Sülvester estig* (Egy botra rótt középkori székely kalendárium és egyéb rovásírásos emlékeink). Bp., [1985]. 175—6 (a *GEORGYIUS MOSNAI* [*O*-val!] *DIaKON* [kis *a*-val!] értelmezésnek ellentmondó tényeket és érveket itt nem sorolhatjuk fel).

[4] Forrai a székelyderzsi rovásfeliratot 1431-ből (!?) keltezi (i.h.).

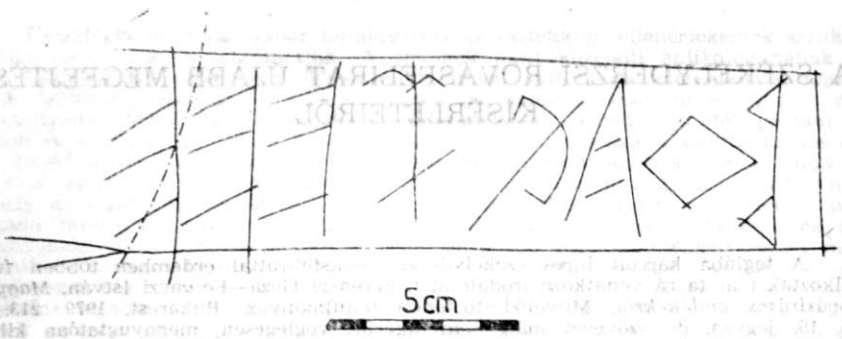

*p*ª*pp*[5] a következő gondolatokat vetette föl bennem. Másokkal együtt én is úgy vélem, hogy a feliratban az első és második szó között választó távolság lehet, hisz nagyobb köz különíti el őket, mint a kezdő szó jeleit. Ha nem így volna, a második ligatúra alighanem közelebb került volna az előző *ós*-hoz. Továbbá a második jelösszevonás meg az utána következő *p* között is nagyobb hézag mutatkozik, mint a *p*-k között, amelyeknek az alsó része majdnem összeér. De ellenvetésként felhozhatjuk, hogy a rovásbetűk közötti nagyobb távolság nem mindig jelez szóelkülönítést (például l. erre a bögözi feliratot).

Kérdés, az *ó* betűn vajon azért nyúlik túl a metsző ferde vonal, mert esetleg külön jel, az *sz* dőlt jegye? Magam akként sejtem, hogy ezt a szárat is a kézlendület vitte tovább, nyújtotta meg ugyanúgy, mint más betűk vonalait: l. az *M* alsó háromszögét, a *k* alsó csúcsát[6] és a *p*-k törzsének fenti és a keretvonalon átlépő lenti (!) részét. Valahogy az egész felirat, a keretvonallal együtt, a lendületes vonalvezetést tükrözi. Fölvethető az is, hogy a *Miklós* utolsó jele olyanféle nyújtott szárú *s*, mint amilyen a csíkszentmiklósi-csíkszentmihályi emlék[7] felső sorának *Mátyás* szavában fordul elő a szokásostól eltérő betűformaként. De az említett feliratban hihetőleg a másoló torzítása, illetve egyéni alkotása nyilvánulhat meg. (A másolatban fennmaradt rovásfeliratokban egyéb esetekben is kimutatható vagy gyanítható a lejegyző beavatkozása, tévedése.) A szóban forgó kérdéses betű bajosan hozható kapcsolatba a homoródkarácsonyfalvi rovásemlék azon jelével is, amely csak kétesen vélhető hosszú szárú *s*-nek (vö. Ferenczi Géza: Korunk Évkönyv 1979. 279). Ferenczi szíves írásbeli közlése[8] nyomán arra semiképpen se gondolhatunk, hogy a rovó az *ó* betű bekarcolása előtt a rézsútos vonalat húzta meg, s talán azért nem sikerült a pontos, szabályos jelkapcsolás; a téglán ugyanis határozottan megállapítható a betűvonalak bevésésének sorrendje.

Szerintem a *Miklós* utáni ligatúra álló szárát tekinthetjük az *sz* jegyének, azért, mert — ismétlem — az első és második szó között választó hézagot látok, és az *sz*-nek tőlem vélt jelösszevonása talán természetesebb föltevést, célravezetőbb megoldást sugall. Bár, megjegyzendő: az eddig ismert rovásfeliratok betűkapcsolásai között hasonló jellegű példa nem fordul elő.

A többszörösen összetett ligatúrának Ferenczi Gezától feltételezett *[sz]entegyedi* olvasata[9] lényegében elfogadható. Csak az okoz problémát — miként a tanulmány is figyelmeztet rá —, hogy a *gy*-t alakítható betű felső dőlt vonása igen rövid, alig nyúlik át a ligatúra főszárán, holott azt várnók, hogy a rovó lendületes, jól kiírt írása egyértelműen jelezze ezt a jegy-alkotóelemet is.

Ha Ferenczi megfejtése maradandó lenne úgy, hogy az *sz* az „egybeírt" betűcsoport összetevő eleme, akkor ez volna a magyar rovásírás szó értékű jelösszevonásának legmesteribb példája.

Kérdéses a harmadik szó értelmezése is. Ferenczi szerint ugyancsak legvalószínűbb Pais Dezső *apa-pap* ('esperes') olvasata, de e szó egykori meglétére még

[5] A megfejtés alapjául szolgáló család- és templomtörténeti meg egyéb vonatkozásokra l. a tanulmány megfelelő helyeit. — Az összevont jeleket (ligatúrákat) ezután is az alábbiakban tüntetik fel.

[6] Igaz, ezeknél alig szembetűnő.

[7] Ennek a marosvásárhelyi kéziratát — szerintem is — nem az eredetiről készült, hanem a Szilágyi-féle lejegyzés másolata (vö. Németh i.m. 9; nem így: Sebestyén, *Rovás és rovásírás*. Bp., 1909. 193, 200 és MRHE. 59, 62, 67; Forrai i.m. 160). A nyújtott *s* a marosvásárhelyi másolat toldalék-betűsorában is szerepel.

[8] E cikk kéziratához fűzött egyéb segítő megjegyzéseit is hálásan köszönöm.

nincs nyelvemlékes bizonyítékunk. A derzsi felirat utolsó három jegyének *papp* olvasatáról csak annyit: ez nem azért valószínűtlen, mert ilyen köznévi alakra nincs nyelvtörténeti adatunk[9], hanem azért, mert a mássalhangzók időtartamának megkülönböztetése a magyar rovásírásnak nem eredeti sajátossága. A kérdéses szó emiatt nem képzelhető befejezetlennek sem. Telegdi Rudimenta-jának szövegmutatványában, Kájoni régi rovásábécéjének szemléltető példamondatában (l. Sebestyén i.m. XVII, XVIII. melléklet; 129) stb. a mássalhangzók hosszúságának szórványos, illetve pontos jelölése a latin betűs helyesírás hatását tükröző újabb rovásírásmód. Vagy kivételesen már korábban is mutatkozhat az említett hatás?

Ferenczinek a Jakubovich Emil (vö. MNy. XXVIII [1932], 273) nyomán haladó második megfejtési kísérletében a *Miklós Anti* olvasatnak, értelmezésnek voltaképpen nincs nyelvtörténeti, illetve névtani akadálya, mivel a XV. század második felében a kételemű nevek már általánosak. Bár az tény, hogy még a XVI. században is a tisztségnevek (*pap, deák* stb.) gyakran egyelemű nevekhez járultak. Tudjuk ugyanis, hogy a tisztségnévnek egyénítő szerepe volt. A föltett *Miklós Anti* és a nyelvemlékekből ismert hasonló apanévi eredetű vezetéknevek a székelyderzsi rovásfelirat keletkezésének korában — főleg a székelyek körében — az egyik leggyakoribb névtípust képviselik (a mondottakra l. Benkő Loránd, *A régi magyar személynévadás*. Bp., 1949; Kálmán Béla, *A nevek világa*. Bp., 1967. 38 kk.; Pataki József, *A vezetéknév kialakulása XVI. századvégi udvarhelyszéki adatok fényénél:* NyIrK. XVIII [1975], 7—17; stb.; mindegyikben passim).

Tekintve, hogy a székelység régen is biztos kedvelte a kicsinyítést-becézést, föltehető a kikövetkeztetett *Anti* becéző forma is. Persze az sem hagyható figyelmen kívül, hogy *-i* képzős becenévre alig egy-két ómagyar kori és középmagyar kor eleji adat került elő; a több forrásból származó *-i* kicsinyítő-becéző képző tudniillik csak azután terjedt el (vö. Bartha, Szóképz. 111 kk.). Így az *Antal* minket érdeklő becéző alakjára is későbbről idézhetünk nyelvemlékes példát az erdélyi régiségből: 1627: *Antika* (vö. Szabó T. Attila, *A kolozsvári becenevek a XVI—XIX. században*. Nytud.Ért. 59. sz. 71—2); PPB. 612: *Antonius: Anti, Antal* (EtSz).

A tanulmány szerint gondolhatunk *Miklós anti papa* (a.m.: ellenpápa) megfejtésre is (az értelmezés indítékára l. Ferenczi i.m. 116). A szerző ezt a változatot tartja a legkevésbé valószínűnek. Az utolsó szó eme újabb olvasatával kapcsolatban is a kettőzött *p* jelent akadályt, de nem azért, mert a *pápa*ra vonatkozó csekély régi adatanyagban nem találunk nyúlásos formát, hanem amiatt, hogy rovásírásunk eredetileg nem jelölte a hosszú mássalhangzókat. Ellenben az a sajátos eset is föltételezhető, hogy a *papa*, illetve *papa* [?] a görög *pappa*, vagy alkalmasint a szóvégi *s* elhagyásával a latin *pappa(s)* ikerített *p*-s alak pontos megfelelője is lehet (Ferenczi levélbeli közlése; a görög etimonnal való egyezést először valószínűtlennek tartva: Uő: i.m. 117).

Ferenczi Géza megfejtési próbálkozásai oklevelekben rögzített bizonyos családtörténeti meg egyéb külső tényekkel, fogódzókkal, valamint rovásolvasati és nyelvi lehetőségekkel számoló olyan valószínű elképzelések, föltevések, amelyek általában jelzik a fölmerülő kérdéseket és kételyeket is. Hogy a székelyderzsi rovásfelirat eddigi vagy ezutáni megfejtési kísérletei közül melyik bizonyul helyesnek, erre a további kutatásoktól remélhetünk választ.

KÓSA FERENC

DESPRE NOILE ÎNCERCĂRI PENTRU DESCIFRAREA INSCRIPȚIEI „RUNICE" SECUIEȘTI DIN DÎRJIU

(Rezumat)

Recent în literatura de specialitate au apărut noi încercări pentru descifrarea inscripției din Dîrjiu (jud. Harghita). Autorul își exprimă părerea referitoare la aceste încercări, făcînd cîteva observații mai importante, și scoate în evidență faptul că se pot închipui mai multe posibilități în legătură cu descifrarea inscripției. Observațiile autorului sînt bazate mai ales pe fapte lingvistice.

[9] Valamikor biztosan volt efféle változat is, hisz a gyakori *Papp* olyan személynévi forma, amely nyilvánvalóan köznévi eredetű és régies helyesírási jellegzetességet őriz. Az ikerített alapszó a *pappal, pappá* ragos alakokból vonódhatott el, vagy némelykor nyúlással is keletkezhetett.

XXXI. évf. 1987. 1. szám

ADATTÁR

KŐRÖSI CSOMA SÁNDOR HAGYATÉKÁRA VONATKOZÓ IRATOK SEPSISZENTGYÖRGYÖN

Csoma halála után, Dr. A. Campbell orvos, Dardzsiling kormányfelügyelője, aki gyógyítani próbálta őt, és utolsó napjainak hű krónikása is volt, többek között a következőket írja: „Hagyatéka könyvekkel és irományokkal telt négy ládából, abból a kék anyagból készült öltözékből, amelyet mindig viselt, s amelyben meghalt, néhány lepedőből s egy főzőedényből állott. [...] Mellékelem a ládák tartalmának részletes leltárát (nagyrészt könyvek és írások, főleg szótárak és nyelvészeti könyvek voltak a ládákban). Iratai között 300 rúpia értékű bankjegyet találtunk, ezekre halála előtt is megjegyzést tett, s volt ott egy jegyzék 5000 rúpia értékű kormány-értékpapírról, amelyet mint azt a kormányhoz intézett 1842. február 9-i levelének másolata is tanúsítja, halála esetén a Bengáli Ázsiai Társaságra kívánt hagyományozni, bármilyen irodalmi cél szolgálatában. Különféle kibocsájtású ércpénzekben 224 rúpiát, övében pedig 26 aranyat (gondolom, hollandi dukátok) találtunk, összesen ennyi volt hagyatékának pénzbeli része. Ebből levonom a temetés költségeit és a lepcsa szolgájának kijáró bért; a többit, a könyvekkel és írásokkal együtt, magamnál tartom, amíg a Kormány nem intézkedik felőlük. [...] Megtaláltam másolatban egy levelét, melyet a londoni osztrák követ intézett hozzá, nyilván a hazájával összefüggő ügyekben, s ezért úgy vélekedem, hogy rokonainak, ha ilyenek voltak, a haláláról való értesítése és a végrendelkezésben nem szereplő összeg átutalása legmegfelelőbben a brit udvarnál lévő osztrák követ útján történhetne."[1]

Ami az alapítványok és a hagyaték további sorsát illeti, mi ebben az esetben a Háromszékre vonatkozókkal foglalkozunk.

1835. július 18-án a nagyenyedi professzorokhoz küldött levelében — amint azt korábban olvashattuk — Csoma felkérte őket 450 arany átvételére. Ebből száz aranyat „Stipendium Csomaianum" név alatt a kézdivásárhelyi határőrkatonai nevelőintézetnek, százat Gábor nevű testvérének, százat pedig szülőfaluja lakosságának adományozott. Százat az enyedi kollégiumnak küldött, ötvenet pedig ott letétbe helyeztetett. Az utóbbit később az örökösök kapták meg.

Az 1848/49-es forradalom leverése után, a kézdivásárhelyi katonai iskola megszűnt. Azonban a Csoma-alapítvány nem veszett el, és közben kamatozott. A Mikó Kollégium alapítását követő évben, 1860-ban a „Stipendium Csomaianum" Sepsiszentgyörgyre került. Az iskola igazgatósága a már 3800 koronányi összeget két részre osztotta, „egy 1800 koronás s a kamatból tőkésített másik 2000 koronás alap lett belőle s mindkét alap kamatai a jó magaviselet és előmenetel jutalmazására szolgáló könyvek beszerzésére fordíttatnak" — írja Zayzon Ferenc a kollégium Értesítőjében.[2] Az évi 160—200 koronányi kamatból 60—80 kötet könyvet adományoztak az arra érdemes diákoknak. Még a két világháború közötti időszakban is létezett ez a Csoma-alap, melyből ekkor már pénzjutalmat is kaptak a tanulók.[3]

Kőrösi Csoma Sándor utolsó útja előtti végrendelete — melyben a magával vitt javait az Ázsiai Társaságnak ajánlja — nem felelt meg az érvényben lévő törvényeknek. Ez a hagyaték, az enyedi kollégium pénztárában letétbe helyezett 50 arany, valamint Csoma „saját irományai", a rokonokat illették meg, akik azt később át is vették. E célból levelezés kezdődött az indiai, angol és osztrák, illetve az enyedi, kolozsvári, háromszéki hatóságok és a kőrösi örökösök között.

---

[1] Dr. A. Campell jelentése Bushby kormánytitkárnak. Baktay Ervin, *Kőrösi Csoma Sándor*. Bp., 1962.

[2] Zayzon Ferenc, *Kőrösi Csoma Sándor emlékc*. A Sepsiszentgyörgyi Székely Mikó-Kollégium Értesítője az 1904—1905. iskolai évről. Sepsiszentgyörgy, 1905. 74.

[3] Anuarul Colegiului Ref. „Székely Mikó" — Liceul şi şcoală medie de fete — din Sfântu-Gheorghe pe anul şcolar 1927—28. Sfântu Gheorghe, 1930. 33.

1844. március 21-én az Erdélyi Főkormányszék Kolozsvárról az alábbi átiratot küldte Sepsiszentgyörgyre:

P.H.
3261—844

Spectabili ac Generoso Adalberto P. Horváth de Szép-lak Supremo Judici Regio Sedis Három-szék fratri nostri observando. —

Ex offo *Sepsi Sz. György*

Sacrae Caesareo Reg[iae] Apos[tolicae] Mattis Magni P[rinci]pis Tran[silvan]iae et Siculor[um] Comitis D[omi]ni nostri Clementissimi Nominae. —

Spectabilis ac Generose frater nobis observande! Salutem et gratiae Caesarea Regiae incrementum. Kelet Indiában 1842be meg halálozott, Kőrösi Csoma Sándor hagyományi tömegét illetőleg az Ostriai-Császári Királyi Birodalom részéről Londonba lévő követ utján vett tudositás, s a mellett közlött irományok, és ezeknek nyomán Ő Felségének folyo évi februarius 15kétől 253. Udvari szám alatt ezen királyi Fő Kormányhoz bocsátott Kegyelmes Királyi rendelése tartalma szerént, emlitett néhai Csoma Sándor hagyományára nézve következő körülmények világosultak ki U.M.

1ör hogy Néhai Csoma Sándor hátra hagyott tömege 1843a Junius 8kán 3.000 I.R. ezüst Rupiában [Kelet Indiai pénz nem] Szint ugy, 2000 Rupiáról Szollo Száztól öt Kamatos Status kötelezvényekben, továbbá 21.13.5. R. és 26 darab hollandi aranyokban, és egy néhány Thibeti kéz iratokban az illető hagyományi gondnok által a Kelet Indiai Társaságnak a végett adatott volt át, hogy ezen tömeg néhai Csoma Sándor törvényes örökösseinek követelésére azoknak küldetessék át. —

2or hogy Csoma Sándor 1842be Februarius 9kétől az A'siai Társaság Titoknokához intézett levelében, mint a fen érdeklett Status kötelezvényeket, mint pedig minden könyveit, és minden más javait abban az esetben, ha A'siának közép tartományaiba vett utazásába meg halálozna az emlitett Asiai Társaságnak hagyta. —

3or hogy ezen levél erejénél fogva az érintett Asiai Társaság Titoknoka, Csoma Sándor hagyományát, az emlitett hagyományos Asiai Társaságnak ki adatni kérte, s végtére

4er hogy a hagyományi tömeg gondnoka az illető Fő igazgato Szék által oda utasitatott, hogy meg halt Csoma Sándor tiszta adosságait a hagyományi tömegből fizesse le. Ezek szerént azon ötven darab aranyokra nézve melyeket néhai Csoma Sándor régebben a Nagy Enyedi Főoskolához oly Intézménnyel küldött volt, hogy halála esetében azokat életbe levő testvéré, vagy annak leg jobb reményü gyermeke vegye kezéhez.

Semmi némü későbbi vég Intézet, vagy hagyakozás mely azon előbbi rendelkezést meg másolná nem találtatván, nicsen semmi akadály arra nézve, hogy azok az alapito rendelete szerént életbe lévő testvérének ki adattassanak; Mi is Uraságodnak Néhai Csoma Sándor vér rokonainak e felöli értesitése végett ezennel meg iratik In relique alte Fata Sua Mattas benigne propensa manet E Regio Magni Ppatus Traniae Gubernio Claudiopoli Die 21a Martii 844. C. Lázár [aláírása]

[Sepsiszentgyörgyre érkezett: 1844. ápr. 13-án, ahol az alábbi jegyzettel látták el: Az Orbai Alkirálybirónak. Lássa Gyárfás 180/1844]

Ennek másolatát az alábbi kisérőlevéllel a megyei hivatal Orbai szék királybirójának továbbitotta intézkedés végett.

Orbai Királybiro Urnak

Apr. 13a 1844.

A T.k. fő Knyszék f.e. 3261 számmal jegyzett, 's másolatban mellékelt rendelete [s.k. aláírás] nyomán Kelet Indiába elhalálozott Kőrösi Csoma Sándor véghagyományi intézvényét tárgyalólag a hagyományozó Csoma Sándor testvérét, vagy annak gyermekeit értesiteni ne terheltesen. —

Az Erdélyi Főkormányszék ugyanilyen tartalmú átiratot küldött az enyedi főiskola igazgatóságának is, akik a törvényes formaságok elintézése után készek voltak az 50 aranyat átadni az azt megillető örökösöknek. Erre vonatkozóan 1844. június 4-én az alábbi levélben fordultak a háromszéki hatóságokhoz:

A' N Enyedi Fő Oskola Professoraitol

Méltóságos Horváth Albert Urnak Nemes Háromszék Érdemes Fő Királybirájának alázatos tisztelettel

Hivatalbol Sepsi Szgyörgyön

Méltóságos Fő Király Biro Ur
Tekintetes Rendek!

Napkeleti utazásában meghalálozott Néhai Körösi Csoma Sándor érdemes hazánk fia, küldött volt 1835en Calcuttából, ötven Császári simpla aranybol állo összeget a' N. Enyedi fő oskolához mint depositumot, és erről a Fő Oskola Professoraihoz intézett levelében található ezen szókban tett rendelést: „Ita etiam rogo, ut summam quinquagnita aureorum, in Aerario Collegi, pro me reservent, donec de ea summa disponam, vel in casu mortis mea, ut dignissimo liberorum fratris mei tradatur volo." — Ezen rendelés tartalmárol, értesittetvén a Néhai testvére, kérte is a Professoratustol, az emlitett összeg kiadattatását, de a Professoratus addig magát annak kiadására nem tartotta fel hatalmazottnak a tett rendelés szerint, mig arrol meg nem bizonyosodott — valjon nem tett-é a Néhai Csoma Sándor ujabb rendelést, az emlitett összegről; most már miután, a Felséges kir: Fő Kormány szék közbenjárására, az Austriai Cs: kir: birodalom részéről, Londonban levö követ utján érkezett tudositás által, ugy van a Professoratus értesittetve, hogy a Néhai semmi ujabb rendelést nem tett, az emlitett depositumrol, felhatalmazottnak nézheti magát a Professoratus, annak az illető kezekbe szolgáltatására. — Mihez képest, hogy a Néhainak rendelése szerint történhessék a depositum kiadása, teljes tisztelettel kérjük, méltóztassék módot találni, a Néhai Csoma Sándor testvére gyermekei közt, a legméltobbnak kijelelésére és azt, vagy annak személyességét, szükséges bizonyitvánnyal el látva, a Fő Oskola Professoraihoz utasitni, a többször nevezett hagyomány kézhez vételére.

Alázatos tisztelettel vagyunk

A méltóságos Fő Király biro Urnak, és a Tekintetes Rendeknek

költ a N. Enyedi ref
Fő Oskola Professorainak
Junius 4en 1844e N. Enyeden tartott gyülésében

alázatos szolgái
Z. Bodola Sámuel s.k.
Rector Professor
és Farnos Károly
h. jegyző

Horváth Károly Háromszék királybirója az Orbai széki hatóságoknak elrendelte, hogy a helyszinen, vagyis Körösön intézkedjenek az 50 arany sorsáról, megállapitva a törvényes örökös[ök] nevét. Az alábbi átirat a kiszállás eredményét tükrözi:

Nagy Váradi Tekintetes Horváth Károly Urnak
mint Ns Orbai Szék nagy érdemü Király Birájának
hivatalbéli tisztelettel

Htbol Teleken

Tekintetes Király Biró Ur!

Jelen 1844 ik év Aug 4-ről 962 sz. alatt költ rendelete nyomán a tekintetes Király Biró Urnak, végére akarván járni annak, hogy a néhai érdemes hazánkfia Csoma Sándor testvére gyermekei közül melyik érdemesebb arra, hogy a csak most tisztelt hazafi által a N. Enyedi oskolához még 835 ben Calcuttából küldött 50 aranyak az ugyan általa tett hagyomány szerént kiadattathassék: elmentünk ugyan a folyó év Sept 9-én Körösre, és előhivatván az oda való Közösséget, u.m. Ördög János Birót, Dancs Béniámin Jegyzőt, Teleki Jósef, Nagy Jósef, Nagy Tamás, Nagy Mo'ses, és Debreczi Mihály hütösöket mindnyájan vitézlő renden lévőket: ezeknek hitök utáni kikérdezésök és általok tett feladás szerént a néhai tisztelt Csoma Sándornak jelenleg egy testvére vagyon életben Gábor; ennek vagynak három gyermekei: Sándor mintegy 18 éves, Juliánna Körösi Ördög Dávidné, és Susánna mintegy 20 éves hajadon. Érdeme egyiknek is a másik felett nincsen; hanem mind hárman

közönséges falusi gazdasággal foglalkozó jó hirü nevü és erkölcsös személyek. Miszerént — midőn a néhai többször tisztelt hazafi testvére gyermekeiről lehet csak szó — véleményünk szerént egyik ugy méltó a hagyományozott öszvegre mint a másik.

Mely tudositásunk mellett hivatalos tisztelettel vagyunk (vissza zárván a kiküldött 3 darab irományokat) a

Tekintetes Király Biró Urnak — *alázatos szolgái*
Körösön az irt időben — *Vida András s.k.*
N. Deák Boldizsár s.k.

Mind ketten ns 3 szék rendes ülnöket s e tárgyban kirendelt Biztosok.

1844. október 5-én a háromszéki hatóságok az alábbi levél kíséretében továbbították Nagyenyedre az általuk kért kivizsgálás eredményét:

N. enyedi professoratusnak

oct. 5.—844.

Néhai Körösi Csoma Sándor jeles hazánkfia által testvére leg derekabb gyermekének hagyott pénz összeg átadhatása tekintetéből, ezen Ns. Szék Tisz. Rendeihez intézett, s onnan ide áttett hivatalos meg tanálása folytán, értesiteni kívánjuk a Tek. és Tiszt. Tanári Kart, hogy emlitett véghagyományozó testvére leg jelesbb gyermeke ki jelölése felől kellőleg intézkedtünk, s rendelkezésünk nyomán az érdemben tett táblabirói és Alklybirói tudósitásokat másolatban [megküldjük].

Szokott meg különböztetéssel maradunk

[a fogalmazvány aláirás nélküli]

Az enyedi professzorátus 1844. november 6-án kéri a háromszéki hivatalos szerveket, hogy intézkedjenek megfelelő, hitelesített okiratok kiállításáról, hogy az örökösök átvehessék az őket megillető pénzt.

Nemes Háromszék Tekintetes Nemes Tisztségének
alázatos tisztelettel

Sepsi SztGyörgyön

Tekintetes Nemes Tisztség!

A Néhai Kőrösi Csoma Sándor testvére Csoma Gábor gyermekeire nézve tisztelettel vett tudositásból a Tekintetes Nemes Tisztségnek az tetszvén ki, hogy emlitett Kőrösi Csoma Gábor 3 gyermekei, kik közül egy már férjhez ment, kettő pedig még az apai háznál vagyon, — mind egyformán érdemesek a néhai Báttyuk Csoma Sándor által oskolánkhoz deponált ötven darab aranyokra. Bátorkodunk alázatosan kérni a Tekintetes Nemes Tisztséget aziránt, hogy méltóztassék egyfelől Csoma Gábort arra utasitani, hogy mihelyt édes atyai gondoskodása alatt lévő két gyermekének nevében készült és a Tekintetes Nemes Tisztség által is aláirt nyugtatványát előnkbe juttatja az emlitett 50 darab aranynak 2/3 részét minden haladék nélkül kikaphatja; más felől amár férjhez ment leányának is tudtára adatni, hogy ő is saját nevében készült, és a Tekintetes Nemes Tisztség által hasonlóképen aláirt nyugtatványával a deponált 50 darab arany 1/3 részét mindenkor kézhez veheti, vétetheti.

Lévén a — *alázatos szolgái*
Tekintetes Nemes Tisztségnek — *Szász Károly s.k.*
Nagy Enyeden a Nov. 6 án 1844 ben — *Rector*
tartott professori ülésből — *Vajna Antal*
Jegyző

Az intézkedés meg is történt. Ezt bizonyítja a háromszéki főkirálybíró alábbi átirata:

A 'N Enyedi Professorátusnak
Jan: 9n 1844 [1845!]

Mult évi November 6b napjáról költ becses tudósitása nyomán Kőrösi Csoma Gábort arra utasitottuk, hogy néhai testvére Csoma Sándor által gyermekei leg jobbjának hozott, s tavaji 1584 számu értesitésük folytául három gyermekei

közt elosztani intézkedett 50 darab aranyok két harmadárol anyai gondozása alatt lévő fija és leánya nevében készitessen nyugtatványt, nem különben Csoma Julianna Ördög Dávidnénak kötelességéve tétettük, miként édes atya testvére véghagyományából nékie adando egyharmadrész összegről irjon nyugtatványt, mind ezen nőji, mind az anyai gondozás alatti gyermekek nevére készitendőket hitelesités végett ide beadván mely rendelkezésünk következéséül szerkesztett, s általuk hitelesitett nyugtatványokat oly hivatalos kérésünk kifizetésében tesszük át a Tekintetes tanári karnak, hogy ezen sorainkat meg vivő Csoma Gábornak a' kapcsolt két nyugtatványokat azon Ns. oskolához le tett 50 aranyakat ki adni ne terheltesen. Szokott meg különböztetéssel maradván.

[a fogalmazvány aláírás nélküli]

Ezennel lezárult az 50 arany sorsával kapcsolatos levelezés, és az örökösök még abban az évben átvették az őket megillető összeget. Érdekességként említjük meg, hogy az 1844. március 21-i Főkormányszéki átiratot követő levelezés csak az ötven arany körül bonyolódik, pedig már itt szó van az elhalálozásakor nála talált pénzről, könyveiről és más javairól is.

Az eddig tárgyalt iratokat az Állami Levéltár sepsiszentgyörgyi fiókja bocsátotta rendelkezésünkre.[4]

Kőrösi Csoma Sándor kéziratos hagyatékának sorsával két levél foglalkozik. Az első, a Sepsiszentgyörgyi Múzeum könyvtárában,[5] a második a Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltárban található.[6] Mindkét dokumentum Kőrösi Csoma azon kézirataira vonatkozik, amelyek Ausztria londoni követségének közvetítésével jutottak Kőrösre. Ez az anyag Csoma Londonba — az osztrák követséghez — küldött leveleit és a halála után Indiából Londonba küldött Csoma-iratokat tartalmazza.

Ezzel kapcsolatban Teleki József kormányzó 1845. április 9-én az alábbi levelet küldte a háromszéki illetékes szerveknek:

603. E. 845.

Méltóságos FőKirályBiró Ur!

E' folyó év Mártius hó 28-dikáról 2304. szám alatt hozzám intézett Udvari Elnöki Levél következtében a Londonban lévő Cs. Kir. Követtség Levéltárába megtalált Kelet Indiába elhalálozott néhai Kőrösi Csoma Sándor saját irományait Méltóságoddal ide mellékelve oly végett kivántam közölni: miszerint azokat már néhai Kőrösi Csoma Sándor Nemes Orbai Székben keblezett Kőrös nevű helységben lakó rokonainak kézbesitteni rendelni ne terheltessék.

Egyébiránt szokott becsüléssel maradok

Méltóságodnak — *Gróf Teleki József*

Colosvártt Aprilis 9én 1845 — *elkötelezett szolgája*

Ns. Háromszék FőkirályBirájának

Horváth Károly Orbai széki főkirálybíró, 1845. április 30-án az alábbi átirat kíséretében a Londonból küldött „irományokat" a kovásznai hatóságokon keresztül az örökösök kezébe juttatta.

Orbai Klybiró Urk

Apr: 30n 1845

Kelet Indiában elhalálozott Kőrösi Csoma Sándornak a Londonba lévő Cs. K. követség levéltárában meg talált levelei K. Kormánynak G. Teleki József Ő Nagy Mga által hozzám le küldetvén, azokat az irt Csoma Sándor rokonai kezéhez juttatása végett ezennel mellékelem.—

[A fogalmazvány aláírás nélküli]

A kőrösiekhez még korábban is kerültek Csoma-levelek. Ezek Csoma Sándor testvéréhez, Gáborhoz, valamint Getse Béni és Kónya Sámuel tanítókhoz küldött levelek voltak.

---

[4] Lelőhelyük: Állami Levéltár Sepsiszentgyörgy. Háromszéki alap, 1844/5479. sz.; 1844/5540. sz.

[5] Teleki József levele Háromszék főkirálybírójának, Sepsiszentgyörgyi Múzeum Könyvtára. Kőrösi Csoma dokumentumok.

[6] Lelőhelye: Állami Levéltár Sepsiszentgyörgy. Háromszéki alap, 1845/5584. sz.

Egyesek szerint a mindkét forrásból eredő felbecsülhetetlen értékű dokumentumokat — a Londonból küldöttet és a körösit is — Kónya Sámuel körösi tanító gyüjtötte össze, hogy megőrizze az utókornak. Feltételezzük, hogy a Csoma Gáborhoz köldött levelek és a Londonból küldöttek más sorsra, a Getse Béni és Kónya Sámuel-félék ugyancsak más sorsra jutottak. Ugyanis mindkettővel kapcsolatosan nem teljesen megegyező nyilatkozatok láttak napvilágot a sajtó hasábjain.

1940-ben, a kolozsvári Keleti Újságban terjedelmes cikk foglalkozik a fenti kérdéssel. Gecse Albert — Csoma-leszármazott — nyilatkozik: „Debreczy Dániel gazdálkodó, Csoma Sándornak szintén leszármazottja — aki Kónya Sámuel iskolamester házát lakja — néhány évvel ezelőtt megnagyobbitotta az ősi házat. [...] E közben a padláson egy nagyobbacska ládát találtak, amely telistele volt mindenféle levelekkel, iratokkal, közöttük Körösi Csoma Sándornak egykori tanítómesteréhez intézett sok-sok levelével.

Debreczy Dániel, a levelek felfedezője rögtön látta, hogy egyenesen mérhetetlen értéket képviselő felfedezésre bukkant. Ezért tehát rövid tanácskozás után elhatározta, hogy a kincset érő ázsiai levelezést biztosabb helyre teszi. Rögtön munkához látott: az épités alatt álló ház egyik szobájának padlását jó mélyen felásta és az ekként készült gödörbe egyszerüen beborította az egész láda levelet. Az értékes tartalmú gödröt azután gondosan betemette és a padlót újból eligazította. [...] Ennek a kétségtelenül nagyértékü leletnek csakhamar hire ment tudományos körökben és Debreczy Sándor középiskolai tanár és Körösi Csoma Sándornak egyik leszármazottja, kötelességszerüen leutazott Csomakörösre, hogy az értékes levelek mibenlétét és sorsát megismerje. [...] [Ő] azonban nagy meglepetéssel hallotta rokonától, Debreczy Dániel gazdálkodótól, hogy az a ház, melynek padlója alatt a leveleket állítólag elrejtették, már 1929-ben teljesen lebontódott, s a bontás alkalmával sem a padláson, sem a padlója alatt semmiféle iratot, levelet vagy nyomtatványt nem találtak, bár mindenfelé keresték. Minthogy a levelekről szóló szóbeszéd ezután is erősen tartotta magát, Debreczy tanár tovább kutatott a faluban, s igy sikerült megtudnia Körösi Csoma Sándor kérdeses leveleinek sorsát.

Eszerint anyósától, Ördögh Dánielné, szül. Molnár Polixeniától megtudta, hogy Körösi Csoma Sándor valóban nagy tömeg levelet irt haza szülőfalujába akkor, amikor Nagyenyeden diákoskodott, később pedig amikor külföldön tanult és utazott. [...] Az Ördögh-család a kilencvenes évek elején azonban — minthogy az egész ládát megtöltő levelek és irományok tartására a családnak már nem volt elegendő helye, — Ördögh Dániel biztatására Molnár Polixenia a becses leveleket egytől egyig elöszedte, és a ház kenyérsütő kemencéjében elégette."[7] Gecse Albert szerint a levelek — vagy legalábbis egy részük — meg kell hogy legyenek valahol, olvashatjuk az emlitett cikkben.

Ugyancsak erről a levélkérdésről nyilatkozik 1942-ben Dancs Zsigmond csomakörösi tanító is. Miután ő is leírja a fenti esetet, megjegyezve, hogy Ördögh Dánielné, született Molnár Polixénia Kónya Sámuel volt iskolamesternek, Körösi Csoma atyai támogatójának örökbe fogadott leánya volt. Ez érthetővé teszi azt, hogy az értékes dokumentumok milyen módon kerültek az Ördögh család birtokába. A Szabadság cimü hetilapban lévő cikkben Dancs tanító kitér a leveles láda további sorsára is: „Mikor én, 1921-ben, mint végzett tanító, hazakerültem falumba, a Csoma-emlékeknek, mondhatni már semmi maradványa nem volt! Debreczy Dánielné született Ördögh Vilma örökölte anyja lakását és a leveles ládát is — de üresen. A láda ma is megvan Debreczy Dánielnénál."[8]

A már emlitett Csoma-leszármazott, Dr. Gecse Albert, Dr. Parlagi Gézáné levéltári kutatásaival kiegészitett dokumentáció-gyüjteményt állított össze.[9] Ebben is találkozunk egy, a hagyatékkal kapcsolatos okirat másolatával. Ezt a járásbiróság Kovásznán állította ki 1859. november 6-án:

„Ad 98/859. Bengáliában elhalt Csoma Sándor hagyatékáról. Nm. 2975/1859 civil. Az Előljáróságnak Kőrösön. Az itt folyó hó 5-én Csoma Sándor örököseivel felvett Jegyzőkönyv oly meghagyással küldetik az Előljáróságnak: hogy minekutána

[7] Péchy Horváth Rezső, *Megtalálták, de állítólag elégették Körösi Csoma Sándor egész ládányi ázsiai levelét* Keleti Újság, 1940. ápr. 28. 9.
[8] *Sütőkemencében porrá égtek Körösi Csoma Sándor ázsiai levelei.* Szabadság, 1942. 27. 1.
[9] Dr. Gecse Albert – Dr. Parlagi Gézáné, *A Csoma család iratai Körösi Csoma Sándorról.* Bp., 1972. 3–5. Kézirat. MTA Keleti Gyüjtemény.)

az örökösök rokoni összeköttetése az elhalthoz csak is azok feladása törvényszerűleg igazoltassék, azért meghagyatik az Elöljáróságnak ezen Jegyzőkönyvet figyelemmel általolvasni és ha az örökösök feladásai igazak azt magára a Jegyzőkönyvre megjegyezni, hogy Csoma Sándornak csak is három testvére volt, kiknek maradékai azok a Jegyzőkönyvben felvettek és egyéb maradék nincs. Hogy mindezeket az Elöljáróság bizton megtehesse szükséges lészen e Jegyzőkönyvet a helybeli lelkésszel is revideáltatni és a keresztelő, házassági és holtak felöli könyvekkel összehasonlitani. — Ha a lelkész Ur a rokonságot valónak találja, vele megegyezéssel a Jegyzőkönyvet aláiratni. Hogy a rokonság igaz és több maradék hogy nincsen arról a Biró és a helybeli lelkész Úr saját vagyonával kell hogy kezeskedjen. A Jegyzőkönyv mindezekkel ellátva 3 napok alatt ide vissza küldendő. A járási Bíróságtól Kovásznán November 6+1859. A járási biró helyett Barabás." s.k.

Az okmányon a feltüntetett családi táblázat nemcsak Csoma Sándor oldalági, testvéreinek lemenöági rokonságát, illetve családtagjait tünteti fel név szerint, hanem azokat a leszármazottakat is megjelöli, akik ekkor, 1859. november 6-án életben voltak.

Az adatok a következők:

„Csoma András felesége Getse Krisztina. Házasságukból született gyermekek a következők:

Csoma Sándor, Csoma Gábor kinek felesége Dancs Julianna, Csoma Julis férjezett Dancs Józsefné, Csoma Krisztina férjezett Csorja Zsigáné.

Csoma Gábor és Dancs Julianna házasságából született gyermekek: Csoma Julis férjezett Dancs Józsefné első Julis leányának Ferencz Pállal kötött első házasságából született fia: Ferencz Samu, második házasságából Nagy Mózestől született ifjabb Nagy Mózes. Dancs Józsefné Csoma Julis második gyermeke Dancs Rákhel férjezett Ördög Jánosné gyermekei: Ördög Samu, Ördög Tamás, Ördög Rákhel, Ördög Imre, Ördög János, Ördög Julis és Ördög András. Csoma Julis Dancs Józsefné harmadik gyermeke: Dancs József.

Sándor testvére volt még Csoma Krisztina férjezett Csorja Zsigáné. Házasságukból született Csorja Mária férjezett Getse Ferencné. Gyermekeik: Getse Ferenc, Getse Éva, Getse Susa.

Ezek szerint ezen irat alapján Csoma Gábor lemenő ágából Csoma Julis férjezett Ördög Dávidné, Csoma Sándor és Csoma Zsuzsánna együttesen 1/3-ad részarányban, Csoma Julis férjezett Dancs Józsefné lemenői: Ferencz Samu, Ördög Tamás, Ördög Rákhel, Ördög Imre, Ördög János, Ördög Julis, Ördög András és Dancs József együttesen 1/3-ad részarányban, Csoma Krisztina férjezett Csorja Zsigáné lemenő ágából Getse Ferenc, Getse Éva és Getse Zsuzsanna szintén együttesen 1/3-ad részarányban részesültek a Sándor hagyatékából."

A fenti okmány nem tárgyalja a hagyaték összegét, és nem találtunk semmilyen iratot a pénznek az örökösök általi átvételéről sem. Feltételezzük, hogy Khern Eduárd brassói ügyvéd a Delejtü cimü lapban,[10] valamint Orbán Balázs is erről ír a *Székelyföld leirásában*. A Khern-féle változatot Csetri Elek is közli a Korunk hasábjain. „1855 végén a cs. kir. járási hivatal értesítette tudósunk kőrösi rokonait, miszerint egy amsterdami ügyvéd, Dr. van Keyzer azon ajánlatot tevé nekik, mint Kőrösi Csoma Sándor kitudakolt vérrokonai s természetes örököseinek, hogy Bengáliában elhalt rokonuk vagyonát felfedezendi s kezeikhez szolgáltatandja, ha a 15 000 franknyi örökség felét és ezen felül még 10%-ot részére átengednek. Krieger Fülöp cs. kir. hágai főkonzul Dr. van Keyzer ügyvédnél eredménytelenül kísérelte meg a követelt díj elengedését vagy csökkentését, s végül részére felhatalmazást adott a vagyon kinyomozására. Dr. van Keyzer 1857 elején történt hirtelen halála miatt az elintézés majdnem megfeneklett, de végül is özvegye Dr. Pinner Gyula amsterdami ügyvédre bízta a dolgot, akinek azután sikerült 1858 december havában kezéhez venni a — különféle levonások után — 9700 s egynehány holland forintból álló hagyatékot. A holland bankház kezdeményezésére az örökség a bengáliai bankból a bécsi igazságügyi minisztériumba, majd a kovásznai járásbírósághoz jutott, amely 1859. november 5-re idézte meg az örököst, s azok végül is a maradék 6900 holland forintnyi Kőrösi-örökség birtokába jutottak."[11]

[10] Khern Eduárd, *Kőrösi Csoma Sándor hagyatéka*. Delejtű, 1859. nov. 15. 1860. máj. 29.
[11] Csetri Elek, *Kőrösi Csoma Sándor születési évéről és származásáról*. Korunk, 1979/7–8. sz., 564.

Orbán Balázs, aki a monográfia megírása előtt számos kőrösivel és Csoma-leszármazottal elbeszélgetett, a fenti ügy kapcsán a következőket örökíti meg: „A Bach-rendszer alatt hivatalosan kérdés tétetett Körösre, hogy vannak-e ottan Csoma Sándornak utódai, s midőn azok létele hivatalosan constatiroztatott, azon értesítést vették, hogy rendelkezzenek az angol bankban levő 11.000 forintot meghaladó, Csoma Sándor neve alatt betett összeg átvétele iránt. A kovásznai járáshivatalhoz a rokonok behivatván, egy ott levő szász hivatalnok S., mivel ők a körülményekkel és a viszonyokkal ismeretlenek voltak, rávette [őket] hogy közbenjárásáért s a pénz megszerzéséért adják neki felét; ők abbéli örömükben, hogy ily reménytelenül jutottak örökséghez, nagylelkűen ily értelmű felhatalmazást állítottak ki, s néhány hónap múlva eljött a pénz s annak fele 5689 frt Csoma utódai, illetőleg testvére gyermekei között kiosztatott. Ezek hálás elismerésök jeléül egy emlékkövet akartak a kőrösi temetőben emelni Csoma Sándornak",[12] végül is 100 frt-os alapítványt tettek a kőrösi iskola számára.

Dancs Lajos kőrösi tanító 1896-ban 500 darab aranyról ír, amit 1837 körül Csoma küldött a szülőfalu elöljáróságának, „hogy azt a lakosok között ossza el, s így kapott ezen pénzből szegény és gazdag egyaránt részesüljön, mégpedig: 1. a páros családfő 5 forintot, 2. az özvegy családfő 2 forintot és 50 krajcárt. Ugyanakkor küldött tetemes pénzösszeget testvére gyermekeinek. [...] Nevezett örökösök a híres Csoma Sándor emlékére 100 frt-os alapítványt tettek le a kőrösi iskolába járó szegény tanulók segélyezésére, tankönyvek és írószerek beszerzésére [...] Ez az alap ma [1896-ban] már az 1000 frt-ot is meghaladja."[13]

Valószínű, hogy Dancs Lajos az 1835. évi pénzküldeményt — ez 100 arany volt — és a későbbit, az 1860 körüli hagyatékot összetévesztette. Ez nem kizárt, hiszen a 30, illetve 60 év előtti események leírásánál ő is a szájhagyományra alapozott.

Meggyőződésünk, hogy alapos kutatómunka útján Körösön vagy a Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltárban még kerülhetnek elő Csoma hagyatékára vonatkozó dokumentumok. Ugyanis a minket érdeklő időszak Orbai széki anyaga még feldolgozásra vár.

ZÁGONI JENŐ

EGY KIS HÁROMSZÉKI PANCSATANTRA-MESE

Konsza Samu háromszéki népköltési gyűjteményében *A róka szíve* címmel olvasható az a kitűnő kis állatmese, amelyet Bálint Ferenc jegyzett le Rétyen 1949-ben a 29 éves Jancsi Pistitől:

Hol volt, hol nem volt, hol a tetűt s a bolhát rézpatkóba verték, hogy a sújba s a francba meg ne botorkázzék, még azon es túl volt egy tó, s abban lakott a halak királya. Ez a király egyszer megbetegedett. Az orvos azt mondta, hogy meggyógyul, ha megeszi egy rókának a szivit. Ekkor elküldték a hírnökhalat, hogy hozzon rókaszivet.

A hírnökhal ahogy kiment a tó végire, hát jő egy róka, s azt mondja a halnak, hogy vigye át a vizen, mert nem tud úszni. A hal fel is veszi a hátára, s mikor béérnek a víz közepibe, azt mondja a rókának:

— Te, eppen rókaszívre volna szükségem!

Erre a róka azt mondta, hogy

— Jaj, a parton hagytam!

Visszavitette magát a partra, s ott úgy elfutott, hogy még máig is fut, ha meg nem halt.[1]

A hivatásos folklorista mindig felteszi a mesemondónak a hármas kérdést: meséjét kitől, mikor és hol tanulta? — mert ez a látszólag gépies és sablonos fag-

[12] Orbán Balázs, *A Székelyföld leírása* III. Pest, 1869. 158.

[13] Dancs Lajos, *Emlékezés Kőrösi Csoma Sándorról.* Székely Nemzet, 1896. máj. 23. 2.

[1] *Háromszéki magyar népköltészet.* Konsza Samu gyűjteménye. Szerkesztette és a bevezetőt írta Faragó József. Marosvásárhely, 1957. 14—15: 2. sz.

gatózás, illetőleg a mesemondó válaszai alapvetően eldönthetik és meghatározhatják a további kutatások irányát és lehetőségeit. Különösen fontos lehet bármilyen szerény támpont azokban az egészen rendkívüli, már-már egyedülálló esetekben, amelyek közé a rétyi mese is tartozik. Vajon a mesemondóként még fiatalnak számító[2] Jancsi Pisti honnan tanulta ezt a mesét? Vajon ma, 1986-ban megvan-e még Rétyen az a 66 éves Jancsi Pista bá, aki e kérdésre feleletet tudna adni?[3]

Meséjének rokonsága után kutatva, először Berze Nagy János magyar népmesekatalógusát vesszük kézbe. A katalógust Berze már az 1930-as évek elején lezárta, de csak halála után, 1957-ben, épp a Konsza Samu gyűjteményével egyidőben látott nyomdafestéket. A katalógusban kizárólag a 136.* *Sas és macska* az az egyetlen változattal képviselt típus, amely a rétyi mesével rokonságba hozható.[4] Ebben róka meg hal helyett a sas, felesége kívánságára, a macskát egy magas hegyre akarja repíteni, hogy ott megegyék. Repülés közben a sas közli a macskával, hogy milyen sorsot szántak neki, mire a macska azt mondja, hogy szívét az erdőben hagyta, márpedig az a legjobb falat belőle. Erre a sas leszáll vele az erdőben, a macska pedig faképnél hagyja.

Ez a változat a típusnak amolyan másodrangú, gyengébb képviselője, hiszen a rétyi mese logikus indulásával és kibontakozásával szemben itt semmi sem indokolja, hogy a macska miért-hogyan került a sas hátára. Ezen kívül azt is tudnunk kell, hogy eredeti magyar szövege nem ismeretes: 1888-ban közölte Wlislocki Henrik német fordításban, *Die Katze und der Adler* címmel.[5] Miként írja, 1883-ban gyűjtötte egy asszonytól a székelyföldi Kurtafalván, ilyen nevű falut azonban nem ismerünk. Talán a háromszéki Kurtapatakról lenne szó, csak hiba csúszott volna a közlésbe? Eredeti szövegének hiánya, valamint gyűjtési helyének bizonytalansága miatt hitelessége megkérdőjelezhető, de ha mégis elfogadjuk, akkor érdekes, hogy e ritka mesetípus ezidáig kizárólag Háromszékről került elő.

Azért kizárólag, mert Kovács Ágnesnek 1958-ban külön a magyar állatmeséket feldolgozó újabb katalógusában továbbra is csak ezzel a két változattal találkozunk: az egyiket 122.II/1. *A sas és a macska*, a másikat 122.II/2. *A róka szíve* címmel tipologizálta.[6]

A rétyi mese nemcsak magyar, hanem világméretű ritkaságának is legmeglepőbb bizonyságát azonban Antti Aarne—Stith Thompson 1961-ben megjelent nemzetközi népmesekatalógusa szolgáltatja, 122. szám alatt a következő tömör típusvázlattal: „A farkas elveszti prédáját. Szabadulás hamis ürügy révén."[7] Noha a katalógus Berze Nagy, valamint Kovács Ágnes típusmutatóját is feldolgozta, s noha a 122-es típust, világméretű változatossága miatt, tizenhét altípusra bontotta, mindezek között egyetlen alkalommal sem fordul elő, hogy bármilyen állat a másiknak a szívét kívánná.

Vajon hihető-e, hogy a rétyi mese az egész emberiség eddig feltárt és katalogizált mesekincsében invariáns, azaz egyetlen változat volna? Az összehasonlító folklórkutatásnak erről a holtpontjáról Berze Nagy jegyzetei mozdítanak ki, ő ugyanis a többi között egy olyan keleti párhuzamra hivatkozott, amely a rétyi mesének térben és időben a lehető legtávolabbi, tartalmilag viszont a lehető legközelebbi változata, és a *Pancsatantra*ban olvasható.

Miként ismeretes, a *Pancsatantra* (Ötös könyv vagy Ötös tankönyv) a világirodalom egyik legrégebbi és legjelentősebb mesegyűjteménye. Időszámításunk első századaiban keletkezett óind, vagyis szanszkrit nyelven, de írásban fennmaradt változatai néhány évszázaddal későbbiek. A VI. században perzsára, perzsáról arabra, arabról héberre, majd 1270 táján héberről latinra fordították, s így a középkori Európában is népszerű lett. Magyarra első ízben a perzsa szövegen alapuló török változatból ültette át első három könyvét Rosnyai Dávid 1682-ben, *Horologium*

---

[1] A mesemondók előadói művészetének és életkorának összefüggéseiről Pop, Dumitru — Nagy Olga, *Arta povestitului şi virsta povestitorilor*. Revista de etnografie şi folclor XIV (1969). 263—269.

[2] Kérésemre Albert Ernő (Sepsiszentgyörgy) előbb rétyi tanítványai révén, majd közvetlenül is hiába kereste Jancsi Pistit: személyét nem sikerült azonosítani. Valószínűnek látszik, hogy magyar ajkú cigány lehetett.

[3] Berze Nagy János, *Magyar népmesetípusok*. Pécs, 1957. I. 169.

[4] Wlislocki, Heinrich von; *Beiträge zur Vergleichung der Volkspoesie*. Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn I (1887—88). 166.

[5] Kovács Ágnes, *Magyar állatmesék típusmutatója*. Néprajzi Közlemények III (1958). 3. sz. 48.

[6] Aarne, Antti — Thompson, Stith, *The Types of the Folktale*. A Classification and Bibliography. Second Revision. (Folklore Fellows Communications, 184.) Helsinki, 1961. 48—49.

Turcicum (Török óra) címmel[8]. A *Pancsatantrának* nemcsak az emberiség mesekincsében, hanem a mesekutatás történetében is megvan a maga nevezetessége: Theodor Benfey göttingai német professzor (különben a Magyar Tudományos Akadémiának is levelező tagja), az összehasonlító mesekutatás egyik úttörője 1859-es német *Pancsatantra*-fordításának bevezető tanulmányában az egész eurázsiai mesekincset erre a szanszkrit mesegyűjteményre vezette vissza, elmélete azonban ebben a végleges formában nem elfogadható.

A *Pancsatantra* keretelbeszélése szerint egy papnak három ostoba királyfit kell megtanítania az uralkodás tudományára, s nagyjából az uralkodás elvei szerint tagolódó öt könyvben a némelykor többszörösen is egymásba fonódó, valamint verses szentenciákkal is megtűzdelt mesék (jórészt állatmesék) azt az általános tanulságot hirdetik, hogy az okos boldogul, a jóhiszemű buta pedig pórul jár.

De hadd lássuk a negyedik könyv kereteül szolgáló mesét Schmidt Józsefnek a szanszkrit eredetiből készült magyar fordításában, a helyesírás és központozás lényegtelen modernizálásával:

Egy bizonyos helyen, a tenger partján, volt egyszer egy hatalmas dsambú-fa, amely mindig tele volt gyümölcsökkel. Azon a fán egy Rakta-mukha (Vörösszájú) nevezetű majom tanyázott. Egyszer egy Kavála-mukha (Rettentőszájú) nevezetű hatalmas delfin kijött a tenger vizéből, s a finom fövénnyel borított tengerparton ama fa alá telepedett. Rakta-mukha így szólt hozzá:

— Ha ide jöttél, vendégem vagy, uram. Elvezd tehát ezeket a nektár-izű dsambú-gyümölcsöket, amelyeket neked átnyújtok.

Jól mondják:

Ha egy nagy áldozat végén ér lakodba egy vendéged,
Legyen bölcs és barát vagy nem, bizton égbe juttat téged.

E szavak után dsambú-gyümölcsöket adott neki. A delfin eddegélés közben sokáig élvezte a bizalmas társalgás gyönyörűségét, aztán megint hazament. Így töltötték mindig kellemesen az időt a dsambú-fa árnyékában, mindenféle tudományos dolgokról beszélgetve. A delfin az el nem fogyasztott dsambú-gyümölcsöket mindig hazavitte és feleségének adta.

A delfin felesége már most egy napon ezt a kérdést intézte urához:

— Honnan veszed, uram, ezeket a nektár-izű gyümölcsöket?

A delfin így felelt:

— Kedvesem! Van egy Rakta-mukha nevezetű majom, aki igen jó barátom. Ez adja nekem szivességből ezeket a gyümölcsöket.

Felesége erre így szólt:

— Aki mindig ilyen nektár-izű gyümölcsöket eszik, annak bizonyára a szive is nektár-izű. Ha tehát adsz valamit reám, a te feleségedre, akkor elhozod neked barátodnak a szivét, hogy megegyem, s így öregségtől és haláltól menten élvezhessem veled a gyönyöröket.

A delfin így válaszolt:

— Ne beszélj így, kedvesem! Hiszen az a majom most már testvérem! Vizlakó létemre különben sem vagyok képes életét elvenni. Verd ki tehát fejedből ezt a teljesithetetlen kivánságot.

Van testvér, kit anya szül, s van, kit az ember maga szerez,
Amaz, úgy tartják a bölcsek, kevesebbet ér, mint emez.

A delfin felesége erre így szólt:

— Eddig még sohasem cselekedtél másképpen, mint ahogyan én mondtam. Bizonyosan egy majomnőcske van a bokorban, akit megszerettél, s akinek kedvéért az egész napot ott töltöd. Most már egészen tisztában vagyok veled! Ezért van hát, hogy egy jó szót sem szólsz hozzám, és semmit sem csinálsz a kedvemre! Ezért van, hogy éjjelenkint annyit sóhajtozol, s hogy lélegzeted forró, mint a tűz! Ezért ölelsz és csókolsz engem oly lankadatlan! Más kedves vette be magát a szivedbe, te gonosz ember!

A delfin erre megfogta s szivére szoritotta magából kikelt felesége lábait, s egészen leverve így szólt:

---

[8] Rosnyai Dávid, *Horologium Turcicum*. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva kiadja Dézsi Lajos. (Régi Magyar Könyvtár, 38.) Bp., 1926

— A lábaidnál heverek, és rabszolgád vagyok, kedvesem! Ne haragudjál! Senki sem szerethet téged jobban énnálam!

E szavak hallatára felesége könnyben úszó szemekkel így szólt hozzá:

— Minden vágyad kedvesedre irányul. Már csak ő lakik szívedben tettetett vonzalmával. Az én számomra már a legkisebb hely sincs szívedben. Minek borulsz hát a lábaimhoz? Minek képmutatóskodol, gonosz? Ha nem ehetem meg annak a majomnak a szívét, akkor nem veszek többé ételt magamhoz, tudd meg!

Mikor a delfin látta, hogy felesége így el van szánva, aggodalommal eltelve így szólt magában:

Igazán jól mondják:

Amit a nő, részeg, bolond, indigó, rák, hal és szurok
Megfog, mindig fogva tartja. Jól tudják ezt az okosok.

Mit csináljak? Hogyan tudjam ezt a majmot megölni?

Ily gondolatokkal foglalkozva a delfin Rakta-mukhához ment. Mikor a majom látta, hogy a delfin később érkezik, mint közönségesen, s egészen ki van kelve magából, így szólt hozzá:

— Miért jöttél ma oly későn, barátom? Hol hagytad a jókedvedet? Miért nem mondasz szép mondásokat?

A delfin így felelt:

— Barátom! A te testvéred felesége (azaz: az én feleségem) igen kemény szavakkal támadott reám. »Te hálátlan« — mondta —, »ne merj többé a szemem elé kerülni! Hiszen te folyton a barátodon élősködöl, s annyi viszontszolgálatot sem teszesz neki, hogy legalább megmutatnád neki a házadat! Nincs bocsánat bűnöd számára! Mert pap gyilkosa, iszákos, tolvaj és fogadalomszegő a bölcsek szerint még bocsánatot nyerhet, de háládatlan soha. Hozd tehát ma sógorodat magaddal a házunkba, hogy mi is szolgálatára legyünk! Ha ezt nem teszed, csak a másvilágon látjuk egymást viszont!« Miután így lehordott, hozzád jöttem — elkésve, mert ez a szóváltásom volt vele. Most hát jöjj a házamba! Testvéred felesége díszes helyet készített számodra, tiszteletedre gyöngyökkel és rubintokkal ékítette magát, s virágfüzéreket font az ajtóra, s alig várja, hogy láthasson téged.

A majom erre így szólt:

— Testvérem felesége egészen jól beszélt, barátom. Jól mondják:

Ajándékot kapsz is, adsz is, sokat megtudsz, közölsz sok mást;
Vendégségbe mégy is, hívsz is. Barátok közt ez a szokás.

Csakhogy mi, majmok, erdőlakók vagyunk, a ti házatok pedig a vízben van. Így hát semmiképpen sem juthatok oda. Hozd tehát ide a feleségedet, testvérem, hogy meghajtsam magamat előtte, s kegyét kikérjem magamnak.

A delfin erre így felelt:

— Barátom! A mi házunk a tenger partján egy szép homokzátonyon van. Ha tehát a hátamra ülsz, biztonságban és kényelmesen odajuthatsz velem.

Ennek hallatára a majom vígan így szólt:

— Ha így van a dolog, barátom, minek késedelmezünk? Induljunk haladéktalanul! Én már a hátadon is vagyok!

Ezek után a majom a delfin hátára telepedett. De mikor látta, hogy mily gyorsan siklik a delfin a mély vízben, megdöbbent, s így szólt hozzá:

— Lassabban haladj, testvér! Testem már csupa víz a hullámoktól.

Ennek hallatára a delfin így szólt magában:

— Most már itt a mély vízben a hatalmamban van, s egy tapodtat sem mehet a hátamról. Így hát közlöm vele, mit akarok, hogy védőistenségének ajánlhassa a lelkét.

Aztán fönnhangon így szólt:

— Elbolondítottalak, barátom, s most azért viszlek magammal, hogy feleségem kívánsága szerint megöljelek. Ajánld tehát lelkedet védőistenségednek!

— Testvér — szólt a majom —, mit csináltam neki és neked, hogy meg akartok ölni?

A delfin így felelt:

— Feleségem megkívánta a szívedet, mert azt hiszi, hogy a nektár-ízű dsambú-gyümölcsök élvezetétől igen jóízű lehet. Ezért történt az egész.

A majom erre így szólt:

— Kedvesem! Ha így áll a dolog, miért nem szóltál nekem előbb? Én mindig a dsambú-fának az odújában tartom a szívemet. Ha előbb szólsz, már átadhattam volna testvérem felesége számára. Most hiába viszesz magaddal, mert nincs nálam a szívem!

Ennek hallatára a delfin örvendezve így szólt:

— Ha így áll a dolog, kedvesem, akkor add hát nekem azt a szívet, hogy az a rossz asszony megegye, s ne éheztesse magát halálra! Visszaviszlek tehát a dsambú-fához.

E szavak után visszafordult, s a dsambú-fa tövében megállott. A majom, aki közben eget-földet ígért védőistenségének, végre partot ért, egy hatalmas ugrással a fán termett, s így szólt magában:

— Megmenekültem! Ugyancsak jól mondják:

Senkinek se higgy, ha nem hisz, még akkor se, ha hisz neked!
Bizalmaddal azt nyerheted, hogy elveszted életedet.

A mai nappal új szakasz kezdődik életemben.

Miközben így elmélkedett, a delfin így szólt hozzá:

— Hej, barátom! Add ide hát már a szívedet, hogy testvéred felesége megehesse, s elálljon az önkéntes éhhalál gondolatától!

A majom erre fölkacagott, s keményen ráripakodott a delfinre:

— O te ostoba, te áruló! Hát kinek van a világon két szíve? Takarodjál, és sohase mutatkozzál többé ennek a dsambú-fának a tövében! Jól mondják:

Ha valaki már elárult s újra összeállasz vele,
Keservesen lakolsz érte s örülhetsz, ha nem halsz bele.

E szavak hallatára a delfin restelkedve így szól magában:

— O én tökfilkó! Miért árultam el neki, hogy mit akarok vele? Még egy kísérletet teszek az elbolondítására. Hátha még egyszer lépre megy!

Aztán hangosan így szólt:

— Csak tréfáltam veled, hogy próbára tegyelek. Mit csinálna feleségem a szíveddel? Jöjj csak vendégül a házamba! Testvéred felesége alig várja, hogy láthasson téged.

A majom így felelt:

— Takarodjál, gazfickó! Most már bizony nem megyek! Jól mondják:

Mit nem követ el az ember, ha egyszer a gyomra korog!
Mily kegyetlen s irgalmatlan, ha inségben van s nyomorog . . .[9]

A rétyi meg a szanszkrit mese tipológiai rokonsága kétségtelen: ugyanaz a téma, ugyanaz a cselekmény, ugyanazok a fordulatok és ugyanaz a megoldás. (A részletek különbségei tagadhatatlanok, ám ezek nem haladják meg, sőt jellemzően képviselik egyazon típuson belül a két változatot.) Genetikus rokonságuk szintén biztosra vehető, hiszen a poligenezis, vagyis az egymástól független keletkezés lehetősége egy ilyen leleményesen kifundált történet esetében valószínűtlen. A rétyi mese ősforrása a *Pancsatantrá*ban keresendő, természetesen nem közvetlenül, hanem történelmi és földrajzi szövegváltozatok végtelen sokaságán át, amelyek közül — tudományos lehetőségeink mai szintjén — sajnálatosan egyet sem ismerünk, de amelyek áthidalták a *Pancsatantra* meg a rétyi mese közti, emberi mértékkel mérve irdatlan térbeli és időbeli távolságot. Egy világméretű folklórfolyamat két olyan láncszeme került a kezünkbe, amelyeket közel kétezer év, ennél sokkal több kilométer, valamint többrendbéli nyelvi átdolgozás választ el egymástól. A folklórkutatás nem ismer semmiféle megbízható módszert még annak hozzávetőleges találgatására sem, hogy a szöveg hány mesemondó száján és hány nyelvi átdolgozáson mehetett át, amíg az ókori Indiából a mai Háromszékig jutott.

E két változat szembesítése a mesék nemzeti sajátságainak, nemzeti jellegének sokat kutatott és vitatott kérdéséhez vezet. Ortutay Gyula fogalmazása szerint „Herder vallotta, s Herder óta annyian hirdetjük, hogy a népköltészet a nemzeti, népi karakternek egyik legtisztább, legmegbízhatóbb kifejtője. Így is van, bizonyára, csak módszereink nem eléggé kifinomultak még, hogy a fogalmak

[9] *Pancsatantra azaz ötös könyv.* Szanszkrit eredetiből fordította Schmidt József. Gyoma, 1924. 166–170.

nyelvére fordítsuk mindazt, amit egy népdal néhány soros szövege, egyszerű dallamíve, egy-egy szerte Európában ismert mese oly magától értetődően érzékeltet nemzete történetéből, kultúrájából, jelleméből. Néha egy mesehős jellemzésének egyetlen mozzanata, vagy egy mesei szólásfordulat, nyelvi idiomatizmus elég arra, hogy megérezzük: ezt a mesét csak magyarul mondhatták el, csak olaszul, német vagy angol városkában. A mese elmondja önmagáról, nemzetéről mindazt, amit mi csak körülírunk, tétovázva igyekszünk megfogalmazni."[10]

Az Ortutaytól említett nyelvi idiomatizmus nemcsak elégséges, hanem többnyire a legkönnyebben felismerhető jele is a mese nemzetiségének. Jancsi Pisti meséjét is olyan jellegzetes kezdő- és záróformula fogja közre, amelyet a szanszkrit mesében hiába keresünk, s amelyről a szakember azonnal felismeri a rétyi mese nyelvi és nemzetiségi hovatartozását.

Ezen az árulkodó apróságon túl a két mesének már futó rápillantásra is nagy terjedelmi különbsége ötlik szemünkbe: a szanszkrit mese — a sorok számával mérve — tízszerese (!) a rétyi mesének.

A különbség okai többrendbéliek.

Először is a rétyi mese az érthetőség határáig tömör. „Az érthetőség határa" itt nem szokványos túlzás, hanem szinte párját ritkítóan következetes mesemondói gyakorlat és megoldás. Bárki ellenőrizheti: a kezdő- meg a záróformulát leszámítva a mese egyetlen mondatát sem lehetne az érthetetlenség veszélye nélkül mellőzni. Jancsi Pisti sohasem ismétel vagy variál, még kevésbé mond olyat, ami a puritán szövegből nyelvi sérelem nélkül kimaradhatna. Sőt szinte hihetetlen, de szintén ellenőrizhető tény: a szövegben egy olyan szó sincs, amelyről bármilyen tartalmi vagy nyelvi tömörítés jegyében le lehetne mondani.

Közelebbről nezve, Jancsi Pisti tömörsége elsőrendűen, sőt kizárólag cselekmény-központú: ő semmi olyat nem mond, ami nem közvetlenül a cselekményt viszi előre. Ezzel szemben a szanszkrit mese elbeszélő stílusát találóan jellemzi egy-egy olyan közlés, miszerint a delfin meg a majom „sokáig élvezte a bizalmas társalgás gyönyörűségét", vagy pedig „így töltötték mindig kellemesen az időt a dsambú-fa árnyékában, mindenféle tudományos dolgokról beszélgetve". Igaz ugyan, hogy az ilyesféle példák csak deklarálják az időtöltést, ugyanakkor viszont sorozatnyi olyan részletre hivatkozhatunk, amely valóban időigényes és növeli a terjedelmet. Így például a majom meg a delfin magában morfondírozva több esetben előre megfontolja és megfogalmazza azt, amit utána fennhangon is elmond; vagy a delfin-feleség féltékenységi jelenete a delfin védekezésével meg fogadkozásaival egymagában kétszerese az egész rétyi mesének — és így tovább.

A két mese terjedelmének másik fontos oka didaktikai módszerük különbségében rejlik. Mindkettő tanítómese, míg azonban a *Pancsatantra* minden fordulatot indokol és előkészít, majd minden tanulságot levon és megmagyaráz, sőt az utóbbiakat a költőiség jegyében, valamint könnyebb memorizálás kedvéért versbe is foglalja, addig Jancsi Pisti mindezt a hallgatóira bízza. A modern pedagógia nyelvén szólva, a szanszkrit mesét közönsége passzívan végighallgatja, a rétyit aktívan továbbgondolja.

A hibás általánosítás elkerülése végett nyomatékosan hangsúlyoznunk kell, hogy a rétyi mese adott tömörsége — a szanszkrit mese bőbeszédűségével szemben — nem tekinthető a magyar népmese általános vagy uralkodó sajátosságának, a fentiekben tehát nem a magyar mesekincset szembesítettük a *Pancsatantrá*val, hanem egyetlen magyar meseváltozatot szanszkrit tipológiai megfelelőjével. Mi több, itt a parancsoló szüksége annak, hogy a népmesék nemzeti jellegének két alaptörvényét megfogalmazzuk. Először: egyetlen nép mesekincsének sincsenek — nyelvükön kívül — olyan általános nemzeti vonásai, amelyek kivétel nélkül mindenik mesében érvényesülnének. Másodszor: egyetlen nép mesekincsének sincs olyan kizárólagos nemzeti jellege, amely kisebb-nagyobb mértékben más népek mesekincsében is ne mutatkoznék — különösen akkor, ha azok a népek egymás szomszédságában, vagy pedig összekeveredve élnek. A népmese, általában a folklór nemzeti sajátossága: egymást metsző körök szövevényéhez hasonlítanak: mindenik kör

---

[10] Ortutay Gyula, *A magyar népmese*. In: *Magyar népmesék*. Szerkesztette és a bevezetőt írta Ortutay Gyula. A meséket válogatta és jegyzetekkel ellátta Dégh Linda és Kovács Ágnes. Bp., 1960. I. 65. A téma újabb összefoglalása Pop Mihaitól, *Caractere naționale și stratificări istorice în stilul basmelor populare*. Revista de etnografie și folclor X (1965). 3—11; *Caractères nationaux et historiques dans le style des contes populaires*. In: *IV International Congress for Folk-Narrative Research in Athens*. Athens, 1965. 381—390.

egy-egy nép folklórjának nemzeti sajátosságait jelképezi, e sajátosságok azonban kisebb-nagyobb mérvben más népek folklórjába is átnyúlnak. A nemzeti jelleget nem egyetlen tulajdonság képviseli, hanem a tulajdonságok összessége, sőt ezeknek a keveredési és ötvöződési aránya, más népek folklórjának keveredési és ötvöződési arányaihoz mérve és viszonyítva.

Nem tudhatjuk, hogy Jancsi Pisti meséjének végletes tömörsége tudatos alkotói módszer-e, vagy pedig a mesemondásban való gyakorlatlanságának következménye, miáltal kizárólag — de mesteri módon! — a cselekmény reprodukálására szorítkozott. A magyar mesemondás ugyanis szintén ismeri a gazdagon áradó novellisztikus előadásmódot: a színhely meg a környezet leírását, a pozitív meg a negatív mesehősök külső és belső jellemzését, gondolataik és érzelmeik, vágyaik és törekvéseik jelzését, sőt értelmezését, a mesei kalandoknak és fordulatoknak egészen a pszichológiai motivációig terjedő előkészítését, a tanulságok levonását, és így tovább. Mennyiségileg kifejezve, Jancsi tizenöt sorával szemben a modern, hiteles mesegyűjtés jóvoltából ma már nem ritkaság a több tucatnyi, sőt száz lapnyi terjedelmű mese sem. Az is közismert tény, hogy ugyanazt a mesét ugyanaz a mesemondó különböző időben, pillanatnyi ihlete és kedve, valamint hallgatóinak száma, összetétele és elvárása szerint más-más terjedelemben adhatja elő, miként a mesemondó Fedics Mihály oly plasztikusan kifejezte: „Lehet a mese vége itt a pitarban, de akár messzire az erdőszélin."[11]

A rétyi mesével szemben a *Pancsatantra* nem egy 29 éves, valószínűleg gyakorlatlan falusi mesemondó szó szerint lejegyzett, élő szövege, hanem egész monumentális felépítésétől a legkisebb részletekig — az utolsó vesszőig — művészi tudatossággal megmunkált és kicsiszolt irodalmi alkotás, az ókori világirodalom egyik örökbecsű remekműve. Jancsi Pisti szövegével összevetve és a nemzeti sajátosságokat keresve, ezekről a tényekről és körülményekről nagy hiba volna megfeledkezni.

Ugyancsak a nemzeti hovatartozásról árulkodik a mesei cselekmény földrajzi környezete, valamint növény- és állatvilága is. Jancsi Pisti meséjében — a háromszéki, erdélyi, kelet-európai természeti valóságnak megfelelően — a tengert meg a zátonyt a tó helyettesíti. A nektárédes gyümölcsöt termő dsambú-fa számunkra oly ismeretlen, hogy még magyar szavunk sincs a megjelölésére; annál kevésbé tudjuk, hogy milyen lehet termésének nagysága, formája, színe, illata és íze. Ezt az egzotikus fát és gyümölcsöt a rétyi mesében semmi sem helyettesíti, ugyanis Jancsi Pisti felfogása szerint a cselekményben fölöslegesek. Marad a két főszereplő: mindkettőjüket ki kellett cserélni. A delfinből minden jelző nélküli hal lett, a majom helyét pedig az európai állatmesék nagy ravasza, a róka foglalta el.

Így lett a monumentális szanszkrit ősmeséből utolsó porcikájáig tömör kis háromszéki magyar állatmese.

Adósok maradtunk a nemzeti jelleg legfőbb és legáltalánosabb hordozójának, a két mese nyelvének összehasonlításával, ez azonban bonyolultabb feladat, amely egyebek közt szanszkrit nyelvismeretet is kívánna. Egy tény azonban minden laikus számára világos: a szanszkrit meséből Schmidt József fordítása révén nem lett magyar népmese, hanem egy szanszkrit mese magyar fordítása, mint ahogy a rétyi mesét sem lenne, szanszkrit fordítás révén, olyan szanszkrit mese, amelyet az eredeti helyett a *Pancsatantrába* illeszthetnénk. A nemzeti jelleg a folklórnak ugyanis olyan sajátossága, amely a műfordítás révén, az adott műfordítói felfogásnak és gyakorlatnak megfelelően, legföljebb elhalványulhat, de el nem tűnhet.

FARAGÓ JÓZSEF

[11] Ortutay i.m. 57.

NYUJTÓD, SZÁSZFALU ÉS SÁRFALVA HELYNEVEI

I. A címben jelzett három felföldi település — *Nyujtód* (Lunga), *Szászfalu* (Săsăuşi), *Sárfalva* (Tinoasa) — a *Feketeügy* (Rîul Negru) mentén sorakozik egymás mellett, mintegy 8 kilométerre Kézdivásárhelytől (Tg. Secuiesc). Közülük Nyujtód datálható a legkorábbról: már az 1332.évi pápai tizedjegyzékben mint önálló község szerepel, s attól kezdve regestrumokban, lustrális könyvekben és különféle okiratokban sűrűn előfordul. Még gyakrabban olvashatni a székely székekben, sőt azon túl is jelentős szerepet vivő, községünkben őshonos *Nyujtódi* családról. Ennek egyik, innen elszármazott ágából került ki a Székelyudvarhelyi kódex fordítója-másolója, bizonyos *Nyujtódi András* ferences szerzetes, aki kedves apáca húga számára Judit könyvét 1526-ban „az deáki bötűről ez magyar nyelvre" fordította. A forrásokban *Nachtond* (1332), *Natand* (1334), *Nojthod* (1455), *Nywytod* (1559), *Niwthod* (1575), *Nyuytód* (1607), *Nyuitod* (1854) s hasonló alakokban szereplő (Suciu, Dict.Ist.Trans. 369) helységnév eredetét sokan a település formájából, útifalu jellegéből magyarázzák, minthogy közel három kilométer hosszúságban nyúlik el a Feketeügy partján haladó műút mentén (Orbán B. III. 117). Felmerült azonban egy olyan magyarázat is, mely szerint a régiségben személynévként is használt *Nyujtó -d* képzős alakjáról lenne szó (Kniezsa, MR. 212). A másik két falu valamivel később, feltehetően a XV. század első felében létesült. Ez utóbbiak csak rövid szakaszon érintkeznek a műúttal, nagyobb részük kissé alacsonyabban, a Feketeügy árterületén fekszik. Szászfalunak (a régiségben: *Zazfalw*, 1479; *Zázfalu*, 1607) ténylegesen is köze van a szászsághoz: eredetileg szász kereskedők ideiglenes települése volt, s az erre utaló elnevezés megőrződött azután is, hogy székely lakosság került a távozó szászok helyébe. A vele szomszédos Sárfalva, csillagszerűen elhelyezkedő utcarendszerével, településformáját tekintve jellegzetes halmazfalu. Nevének eredete pedig, számos *Sár* előtagú helységnévhez hasonlóan, minden bizonnyal a régiségben gyakori *Saul* személynévre megy vissza, tehát Saul > Sal > Sál > Sár irányú alakváltozásra lehet gondolni (Csánki: MNy. II. 1906: 391—2), amit alátámaszt az 1567. évi regestrumban előforduló *Salfalua* névváltozat. A személynévi eredet elhalványultával aztán, mint ilyenkor történni szokott, felmerült a falut sárral, iszappal megtöltő áradásokra utaló népetimológiai magyarázat.

A lakosság számát tekintve Nyujtód közepes nagyságú településnek, a másik kettő meg jellegzetes törpefalunak minősíthető. Az 1567. évi regestrumban Nyujtód 25, Szászfalu 10, Sárfolva 14 kapuval szerepel, s ez az arány — csekély módosulással — megőrződött a XIX—XX. században is: Nyujtód 1000—1200 között mozgó lélekszáma még 2000-re is alig egészül ki a másik két kisfalu lakóival. Közigazgatásilag már a századforduló óta, Nyujtód központtal, egyetlen községet alkotnak, 1962-ben meg közös termelőszövetkezetet létesítettek, egyesítve amúgy is egymásba szövődő mezőgazdasági területeiket. Végre az 1968. évi területrendezés során Nyujtód néven, városi alárendeltségű településként, mindhármójukat Kézdivásárhelyhez csatolták. Indokolt tehát a három település helynévanyagának együttes számbavétele. Ezt a terep és a helybeli hagyományok ismerete még inkább aláhúzza, kivált ha meggondoljuk, hogy Nyujtód nyugati része, Kisnyujtód igazság szerint szorosabban kötődik Szászfaluhoz (amellyel a kezdetek óta egybeépült), mint a község másik részéhez, Nagynyujtódhoz (amelytől a közelmúltig jókora beépítetlen terület választotta el). Másfelől meg köztudomású a két nyujtódi falurész örökös vetélkedése, kötekedése egymással. A kisnyujtódiak nem annyira a szászfalviakkal, mint inkább a nagynyujtódiakkal gúnyolódnak, akiket „békalikba lakó" éhenkórászoknak mondogatnak. Persze emezek se maradnak le a feleselésben, kisnyujtódi falustársaikat *kocsánfalviak*nak nevezik; a gyerekek száján még a közelmúltban is elhangzott a csúfolódó versike: „Kocsánfalvi kopók — Tetüropogtatók — Kënyeretëk sincsen — Azt ës töllünk csalogattok."

Az efféle gúnyolódásban természetesen sok a túlzás, hisz valójában éhenkórász, ténylegesen nyomorgó lakói nem igen voltak ezeknek a falvaknak, sőt el lehet mondani, hogy a vagyoni különbség s az ebből fakadó szociális feszültség itt nem volt annyira kirívó, mint sok más vidéken. Akadt ugyan a múltban jónéhány nemesi kúria, számottevő mezei és erdei birtokkal, ám ezek a birtokok jórészt már a polgári korszakban gazdát cseréltek: hol a faluközösség vásárolta

meg, hol pedig közrendű emberek egy-egy csoportja szerezte meg, felparcellázva a nemesi birtoktestet. Ezt a hosszan elhúzódó, paraszti szívóssággal végzett „földosztást" gyorsította fel az 1921. évi agrárreform, majd az 1945-ös földosztás, előkészítve és megalapozva a szocialista fejlődési szakaszt. Mindezek a változások (helyi sajátosságaikkal és általános tendenciájukkal) sokszínűen tükröződnek az itt bemutatásra kerülő helynévanyagban, annak bizonyságául, hogy a nevek fontos tanúi a távoli és közeli múlt történéseinek. A történeti névanyag zömét Cs. Bogáts Dénes közleményeiből veszem át: *Háromszéki helynevek* (Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára. Sepsiszentgyörgy, 1929. 52—71); *Adatok Háromszék történeti helynév anyagának ismeretéhez* (NyIrK. II [1958], 213—224). A máshonnan vett csekély számú történeti név forrását esetenként jelzem. Az élő helyneveket 1986-ban jegyeztem le. Adatközlőim: id. Antal Árpád 90 éves, Török Mária 90 éves, Simon András 84 éves, Máthé Lajos 66 éves, György Magdolna 61 éves, Antal István 62 éves, Deszke Vince 49 éves, Csiki Csaba 39 éves. Az egyes cikkelyek felépítése: a sorszám és az élő helynév után következik a terepont jellegére utaló rövidítés (ha szükséges), majd évszámmal együtt a történeti név (ha van ilyen), illetve esetenként a név eredetére, jelentésére, helyi etimológiájára, históriai vonatkozásaira utaló észrevételek. Ahol az efféle jegyzetek vagy maguk a nevek elárulják a terepont jellegét (malom, híd, patak, forrás stb.), ott feleslegesnek tartom ezt külön is jelezni. Az áttekinthetőbb tagolás okából számozom a ma már ismeretlen történeti neveket is, természetesen ezek a számok nem jelennek meg a térképen, mégha néhány esetben volna is javaslatom mai lokalizálásukra nézve. Alkalmazott rövidítések: e — erdő, f — forrás, fr. — falurész, gy — gyümölcsös, hr — határrész, hg — hegygerinc, k. — kaszáló, ka — katlan, szakadék, l — legelő, sz — szántó, szh — szálláshely, szb — sziklabérc, u — út.

II. Belterület. *Nyujtód (-on, -ról, -ra), Szászfalu (-ban, -ból, -ba), Sárfalva (án, -áról, -ára).* 1. *Ásó malom.* Negyedszázada nem működik. 2. *Ásó utca.* 3—4. *Ászëg* (fr.). Nagynyujtód nyugati része, a Templom utcától (77) a Kistanórokig (45); Szászfalunak a Régi Nagyut (70) menti része. 5. *Bács Miska reve.* Gázlós, állatok itatására, nagymosásra, fürdésre alkalmas folyószakasz. 6. 1640: *Baloggát.* Ismeretlen, nyujtódi. 7. *Bëső-Vargaszëg* (fr). 8. 1838: *Borbélykeringő.* Ismeretlen, sárfalvi. 9. 1714: *Borbélykeringő martja.* Ismeretlen, sárfalvi, 10. *Borzás* (fr.) Folyómenti házcsoport, hajdan bodzafákkal környezve. 11. *Borzás hídja.* 12. *Borzás utca.* 13. *Bulgárkert.* Korábban zöldségeskert, most beépített rész. 14. *Cigányok utcája ~ Déllő utca.* 15. *Combik-malom.* Nem működik. 16. *Cseh-kert* (k, gy). 17. *Cseh-kuria ~ Községháza ~ Iroda ~ Kolëktiv.* A Cseh birtokoscsaládtól a falu megvásárolta, így lett a századfordulótól kezdve községháza, újabban a termelőszövetkezet székháza. 18. *Csikkós-kert.* Régen valóban afféle csikónevelő elkerített hely volt, ma zöldségeskert. 19. *Csorda hídja.* Az 1975-ös árvíz elvitte, azóta e helyen gázló vna. 20 *Csüdör-kuria.* A *Nyujtódi* család mellett, amely már századokkal előbb más vidékre települt át, a Csüdöröket emlegetik a falu alapítóiként. Manapság a család leányági leszármazottai laknak az udvarházban. 21. *Déllő* (fr). Régen a folyó bal partjának egyik füves-fás részét jelölték e névvel, ahová itatni-delelni terelték a csordát. A századforduló táján megszűnt a helynek ez a funkciója, s időközben a cigányok ennek szomszédságában, a Feketeügy jobb partján vertek tanyát. Azóta a cigánytelepet nevezik déllőnek. 22. *Dëmsék utcája.* 23. *Dombi-kuria ~ Bëdőné háza.* Ez esetben egy közrendű ember vásárolta meg a faluból távózó nemesi család házát. 24. *Dragomér-malom.* Évtizedek óta nem működik. 25. *Észtëlnek hídja.* 26. *Fábián Györi pallója ~ Bács Józsi pallója.* 27. *Faluháza.* Majd valamennyi intézmény, szervezet otthona Szászfaluban. 28 *Farkas-kert* (k). A tulajdonos nevéről. 29. *Fëső-malom* (az *ë* hosszú) *~ Árendás-malom ~ Nagy Ferenc malma ~ Hollanda malom.* Mintegy húsz éve nem működik. 30—32. *Fëszëg* (az *ë* hosszú, *fr*). Mindhárom faluban van ilyen név: Nyujtódon a Nagy-utcától (60) keletre eső rész, Szászfaluban a Borzás hídján (11) túli rész, Sárfalván az Ozsdolai úttól (71) keletre eső szegelet. 33. *Főut ~ Nagyut ~ Országut.* A falu — *Nyujtód* — gerincét alkotó műút. 34. *Györi kërëszfája.* 35. 1714: *Hordórév.* Ismeretlen, sárfalvi. 36. *Kápolna-mart.* 1714: *Kápolnásmart.* Bokros meredek oldal a sárfalvi kápolna *malma ~ Hollanda-malom.* Mintegy húsz éve nem működik. 30—32. *Fëszëg* (az *ë*, mellett. 37. *Kápolna utca.* 1843: *Kápolnára menő.* 38. *Kastéj hëje.* A Horváth ill. Ferrati nemes család kastélya (?) állott itt, századunk már csak az épület romjait örökölte, ezeket a múlt évtizedben hordták szét. 39. 1714: *Keresztfa-*

szere. Ismeretlen, sárfalvi. 40. *Kicsid utca.* 41. *Kicsid ut.* 42. *Kicsi utca ~ Tetőszër.* A múltban így gúnyolták az apróka utca lakóit. 43. *Kicsi-mező utca.* 44. *Kisnyujtód ~ Kocsánfalva* (fr). A Kistanóroktól (45) Szászfaluig. 45. *Kistanórok.* 1761, 1763: *Kistanorok.* Beépítetlen rész a két nyujtódi falu-egység között. Az öregek Tanórok-kaput és -kertet is emlegetnek, de közelebbit már nem tudnak róla. 46. *Köncei martok ~ Göncei.* Füves meredek oldal a Feketeügy jobb partján, a hajdani Köncei család telkének végében. Manapság az eredeti név kezd elmosódni, a mai gyerekek már a Gönceire mennek szánkózni. 47. *Középszër ~ Templomszër* (fr). 1824: Középszer. Nagynyujtód közbülső része. 48. *Küs Józsi utcája.* 49. *Kűső-Vargaszëg* (fr). 50—53. *Malom utca.* A négy települési egység (Nagynyujtód, Kisnyujtód, Szászfalu, Sárfalva) mindegyikére jutott hajdan egy-egy vízimalom, nyilván nem lehetett kevesebb az oda vezető utcák száma sem. 54. *Mária fórás ~ Cigányok kutja.* Az öregek szerint vize hatékony gyógyszer a szembetegség ellen, a közelben lakó cigányok inkább ivásra használják. 55. *Mátëk utcája.* 56. *Mëggyes-kert ~ Fëtésëk kertje* (gy). 1838: *Megyés-kert.* Kérdéses a történeti és a mai név összefüggése, de hasonló változások, jelentésmódosulások nem ritkák. 57—58. *Nagyhid.* Nyujtódon és Sárfalván. 59. *Nagynyujtód* (fr). Keleti végétől a Kistanórokig (45). 60. *Nagy-utca.* 61. *Népház.* A falu egykori gazdasági létesítményeinek-szervezeteinek (gazdakör, hitelszövetkezet, fogyasztási szövetkezet, tejcsarnok) és művelődési rendezvényeinek otthont adó épület. A harmincas évek elején épült közadakozásból. 62. *Pihenő.* Hajdan községháza s a járörszolgálatot végző csendőrök szálláshelye (innen a név), utóbb kovácsműhely, ma lakóház. 63. *Pócsa-ház.* A Pótsa család udvarháza volt, közrendű ember vásárolta meg a századforduló táján. 64. 1855: *Pótsa réve.* Ismeretlen, az előbbi telek végében lehetett. 65. *Puskás utcája.* 66. *Rác Gergé utcája.* 67—68. *Ráduj utca.* Nyujtódon és Szászfaluban. 69. *Ráduj-palló.* 70. *Régi Nagyut.* 71. *Ozsdolai ut ~ Nagyut.* 72. *Szacsvai-kuria.* A faluközösség vásárolta meg, ma iskolaépület. 73. *Szacsvai hídja.* Ma már csak a helyét mutogatják az öregek: a gazdag birtokos család építtette kizárólag saját használatára. 74. *Szëntiványi-kuria.* Egykori gazdái még elköltöztek a faluból. Eredetileg is itt inkább gazdasági épületek voltaktak a telken, ezek most a termelőszövetkezet használatában vannak. 75. *Téglagyár ~ Cserépgyár.* Gyárnak aligha mondható, kezdetleges technológiával működő kisüzem volt a harmincas években. A környéken kedvelték az itt készülő *csipkés* és *hódfarkú* (félhold alakban végződő) cserepet, jobbára gazdasági épületek fedésére használták. 76. *Temető út.* 77. *Templom utca.* 78. *Tót Emri kërëszfája.* 79. *Tótok utcája.* 80. *Ujfalu.* A műút mentén újabban épült sárfalvi házcsoport. 81. *Vágóhíd.* Kicsi faépület, amit a nevében jelzett célra építettek ugyan, de az arra járók inkább árnyékszéknek használták, „beavatott" helybeliek szerint viszont azt hivatott jelezni, hogy azon a ponton van a világ közepe. A harmincas évek végén lebontották. 83. *Víz-utca.* A folyó jobb partján haladt, a Vágóhídtól (81) a Bács Miska revéig (5), s főleg az alszegi és kisnyujtódi erdőlők használták, kivált ha szekerük terhével ajánlatos volt elkerülni a forgalmasabb utat. Községi bíró korában, a század elején Csüdör András számolta fel, az utcával szomszédos kertjét kiterjesztve a folyóig. Manapság ösvény van a hajdani forgalmas utca helyén. 83. *Zoltánné reve.* A közelmúltban kedvelt fürdőhely volt.

III. Külterület. Falvaink tetemes mennyiségű mezőgazdasági területét a műút két, jellegében és minőségében is, meglehetősen különböző részre tagolja. Az úttól északra találjuk a magasabban fekvő s így áradásmentes *Kűső-határt*, a déli oldalon pedig a mélyebben fekvő s részint még ma is áradásos *Bëső-határt.* 84. *Agrár* (sz). Az 1921. évi agrárreform során kiosztott parcellák zöme itt található. 85. *Alámënő* (k). 86. *Alámënő utja.* 87. *Aprosztás* (sz). 1634: *Abrosztás.* Bogáts etimológiája szerint Apróosztás-ról van szó, ami bizonyára az osztásos szántóföldközösség ősi rendszerének emlékét őrzi. 88. *Árokra mënő* (sz). 90. *Árok utja.* 91. 1720: *Árokelve.* Ismeretlen, nyujtódi. 92—93. *Ásó-határ* (hr). A nyujtódi és a szászfalvi részben. 94—95. *Ásó-szakasztott* (sz, k). 96. *Ásó-tagut.* Ezek és a hasonló elnevezések a századeleji tagosítás nyomán kerültek forgalomba. 97. *Aszalós-kert.* 1824: *Aszalós-kert.* Szélvédte füves, katlanos folyópart, régen itt végezték a gyümölcsaszalást. 98. *Bács Gergé kërëszfája.* 99. *Baláska ~ Bilászka* (f). 100. *Baráthása* (sz). 1838: *Baráthása.* 101. *Bardoc kutja* (f). 102. 1761: *Barta ponkja.* Ismeretlen, szászfalusi. 103—104. *Békástó* (sz). 1634: *Békástó.* A kisnyujtódi és a nagynyujtódi külső határban egyaránt volt egy-egy mocsaras rész, hajdani meglétükre ma már csak a

helynév emlékeztet. 105. *Béldi-kert* (l). 106. *Bémënő* (sz). 1761: *Bémenő*. 107. *Bërëcki ut*. 108. *Bërëc vize*. Hivatalosan Bereck pataka; a nyujtódi határ közelében, még a lemhényi részen ömlik a Feketeügybe. 109. *Bërëk* (k). 110. *Bëső-Libac* (sz). 111. *Bëső-rét* (l, k). 112. *Bikahëje* (k). 113. *Bócsus kërëszfa*. A somlyói *bócsujárásból* hazatérő *keresztalját* régen itt fogadta a falu népe. 114. *Bokros ~ Csigojás*. Hajdan szélesebb sávon húzódott a martonosi határ szomszédságában, az itt termő csigolyafűz elsőrendű nyersanyaga a kosárfonásnak. 115. *Bokros alja* (k). 1634: *Bokrosalja*. 116. *Bornyus-kert* (k). 117—118. *Borzás* (sz). A nyujtódi és a sárfalvi határban. 119. *Bözsi kutja* (f). 120. *Csorda hëje* (l). A Cseh birtokoscsaládtól közlegelőnek vásárolta meg a falu. 121. *Csüdör Andrásné kërëszfája*. 122—123. *Dëllő* (sz, l). A legeltetett jószág (csorda) déli pihenőhelye a folyó árnyékos, gázlós részén. A hajdani *dëllő* ma szántóterület, de nevét megőrizte, sőt átszármaztatta a szomszédos falurészre (21), manapság a *Csorda hëlyének* (120) egyik szegelete tölt be hasonló szerepet, s viseli is ezt a nevet. 124. 1714: *Dormány*. Ismeretlen, sárfalvi. 125. *Dobáj* (sz). Kézdivásárhelyi tőkés nevéről, aki nagyobb területet vásárolt meg a Dombi család nemesi birtokából. Utóbb felparcellázva ez is a kisbirtokosok kezére jutott. 126. *Dobáj utja*. 127. *Dögkert*. Körülsáncolt kis négyszögű terület, az elhullott jószág elföldelésére. 128. *Égés* (k, sz). 1761: *Égés*. Fekete, tözeges talaj, öngyulladással szokott égni, tápot adva a *Lüdérc*ről szóló, öregek körében még ma is élő hiedelmeknek. 129. *Égésre mënő* (sz). 130. *Égés utja*. 131. *Égenyës* (k, l). 1838: *Egyenesrét*. A helyi népetimológia szerint *jegënyës* rétről volna szó, bár jegenyefát nem igen látni itt, ezért is meggondolkoztató a másfélszáz éves történeti adat. 132. *Elő-domb* (sz). 1784: *Elődomb*. 133. *Elő-láb* (sz). 134. *Elő-láb utja*. 135. *Észtëlnek* (sz, k). Észtëlnek*ben (-ből, -be)*, ha a határreszről van szó, de Észtëlnek*ën (-ről, -re)*, ha az ily nevű szomszédos faluról esik szó. 136. *Észtëlnek pataka*. 137. *Észtëlnek széje* (sz, k). 138. *Ér árka*. Csekélyvizű csermely, aszályos időszakban kiszárad. 139. *Falu hëje ~ Bikák hëje* (k). A magállatok ellátását szolgáló szénahely, a termés harmadában való betakarítását rendszerint árverés útján adták ki. 140. *Fazakas* (hr). A nyujtódi *Bëső-határ*, a Feketeügytől délre fekvő rész külön neve, ami alighanem égetett agyagedény készítésére alkalmas talajára utal. 141—142. *Fejërëk tagja* (sz). Kisnyujtódon és Szászfaluban. 143. *Fejërëk utja*. 144. *Fekete sánc*. 1761: *Sáncz*. Hajdan megkezdett, de abbahagyott lecsapolási próbálkozás nyomait őrzi. 145. *Feketeügy ~ Patak ~ Viz*. 146. *Feketeügy mejjéke* (sz). 147. 1761, 1804: *Feketeügy mezeje*. 1778: *Fekcteügymezeiben*. (Utóbbi Szabó T. VálTan. V., 121). Ebben az alakban ismeretlen, nyujtódi és szászfalusi régiségben. 148. *Feneketlen-tó*. Hajdan ez volt a békacombra vadászók paradicsoma, manapság a tónak — még esős időben is — igencsak kilátszik a feneke. 149. *Ferenc András lábja* (sz). 150—151. *Fëső-határ* (az ë hosszú, alább is hr.). A nyujtódi és a szászfalvi részben is. 152—153. *Fëső-szakasztott* (sz, k). 154. *Fëső-tagut*. 155. 1856: *Fogad*. Ismeretlen, sárfalvi. 156. 1763: *Földi Márton pallója*. Ismeretlen, nyujtódi. 157. 1648: *Füfészek*. Ismeretlen, nyujtódi. 158. *Füves útrő* (sz). Az adatközlő feloldása szerint: Füves utra mënő. 159—160. *Füzes-kert* (k). A nyujtódiban és a sárfalviban. 161. *Füz-hid*. 162. *Gát mejjéke ~ Gátnál* (l, sz). 163. *Gyilkos*. Mély és örvényes folyószakasz. 164. *Gyilkos hidja*. Igazság szerint csak palló. 165. *Gyilkos utja*. 166. *Harmadláb* (hr). 167. *Harmincas* (sz). 1634, 1635: *Harminczas*. 1670, 1761: *Harminczas, Harminczos* (Szabó T. i.m. 121—2). Az osztásos földközösség rendszerére utalhat. 168. *Harmincas utja*. 169. *Határ-árok ~ Határ-patak*. 170. *Határ-domb* (sz). 171. 1761: *Hétfaluavasa*. Ismeretlen, nyujtódi. 172. *Hidékut* (sz, k). 1838: *Hidegkút*. Az öregek szerint pompás vízű forrás volt ezen a részen, de már jóideje nyoma veszett, s láthatóan a név is változóban van. 173. *Hilibi hid*. 174. 1634: *Holtárok*. Ismeretlen, nyujtódi. 175. *Holtág*. A szabályozással kiiktatott folyókanyarulatok. 176. *Horgas* (sz). A parcellák régi, még a tagosítás előtti görbe alakjáról. 177. *Horgas utja*. 178. *Hosszu* (k). 179. *Hosszu utja*. 180. *Hosszuhód* (k). 1784: *Hosszuhold*. 181. *Jakabné tagja* (sz). 182. 1838: *Kálnok hegye* Ismeretlen, sárfalvi. 183. *Kászon* (sz). 1714: *Kászonhely*. 183a. *Kászon vize*. 184. *Kép mëge* (sz). 1700: *Képmege*, 1838: *Kép*. 185. *Kép mezeje* (sz). Egyes feltevések szerint a rövid ideig (1632—1643) Nyujtódon működött ferences rendház ezen a helyen állott. Ilyenféle kultúrtörténeti összefüggésre utal a *Szëntës* helynév is, ezzel átellenben a Feketeügy bal partján (Székely L.: Vigilia 1982:893). 186. *Kerek-tó* (sz). 1761: *Kiskerektó*. 187. *Kicsi-mező* (l, k). 188. *Kerülő* (k). Ezen a részen a folyó nagy kanyarulatokat tesz.

189. *Kerülő martok* (sz, k). 1855: *Kerülőbmart.* A folyó jobb oldalán emelkedő meredek partrész és a szomszédos megművelt terület. 190. *Keserű kutja* (f). 191. *Két árok köze* (k). 192. *Kicsi harmincas* (sz). 193—194. *Kiménő* (k, l). Szászfaluban és Sárfalván. 195. *Kopolnó hidja.* 196. *Kopolnó pataka.* 1838: *Kápolnásvize,* 1869: *Kopoló-, Kopolnó patak.* „Mondják, hogy régen e patak neve *Kápolnapatak* volt" (Orbán B. III. 131). 197. *Kopolnón túl* (hr). 1816: *Kapalnan tul* (Szabó T. i.m. 123). 198. *Korgács* (sz) 199. *Korgács utja.* 200. *Kőkényes* (sz). 1843: *Kökényes-láb.* 201. *Kőkerészt.* 202. *Kökörcsös* (sz). 1838: *Kökörcsös.* 203. *Köles-mező* (l). 204. *Kövér Jézus* (sz). Az itt álló feszületről. 205. *Közepláb* (hr). 206. *Közepláb utja.* 207. *Közepső-határ* (hr). 208. *Kutsása* (k). Vizenyős hely. 209. 1805: *Kűcsüllő.* Ismeretlen, sárfalvi. 210. *Kűső-Libac* (sz). 211. 1759: *Lemhényi üdüllő.* Ismeretlen, nyujtódi. 212. *Lemhinre mënő* (sz). 213. *Libac hidja ~ Mocsár hidja.* 214. *Malomláb* (sz). 215. *Malom ut.* 216. *Martonosi ut.* 217. *Martonos pataka.* 218. *Másodláb* (sz). 219. *Mérlegházláb* (sz). Egészen új képződmény. 220. *Micsepor* (sz). 1828: *Micsepor lábja.* 221. *Miárok.* 1763: *Mélyárok.* 222. *Miárok martja.* 223. *Mike utca.* 224. *Mocsár árok.* 225. *Nagyfánál.* Fürdőhely és játszótér, ma már a névadó nagy fa nélkül. 226. *Nádfej* (sz). 1805: *Nádfej.* 227. *Nagy Ferenc háza.* Téglaistálló, szálláshely a Kézdivásárhelyen lakó birtokos cselédei és állatai részére. A negyvenes években lebontották. 228. *Nagy-harmincas* (sz). 229. *Nagy-hosszu* (sz). 230. 1714: *Nagyszeg.* Ismeretlen, sárfalvi. 231. *Nagy-tagut.* 232. *Negyedláb* (hr). 1634: *negied labban;* 1654: *Neged labban;* 1794: *Negyed lábban* (Szabó T. A. i.m. 121). 233. 1805: *Négyszegű gyep.* Ismeretlen, sárfalvi. 234. 1824: *Nemesek hegye.* Ismeretlen, nyujtódi. 235. *Nemésszër* (sz). 1700: *Nemesszer.* 236. 1634, 1761: *Nyomás.* A hármasforgós (őszi — tavaszi — ugar) művelési rendszerben az ugart *nyomás*nak is mondták. Ma ilyen helynév nincs, a kifejezést csak az öregek ismerik. 237. 1762: *Nyomatra vezető.* Ismeretlen, nyujtódi. Minden bizonnyal rossz olvasatról lehet szó, talán inkább Nyomásra vezető!? 238. *Orjáskő pataka ~ Kurta pataka.* 239. 1745: *Oroszlányos.* Ismeretlen, nyujtódi. 240. *Ozsdolai ut.* 241. *Ozsdolára mënő* (sz, k). 242. *Ozsdola vize ~ Rakottya pataka.* 243. 1813, 1855: *Ökörnyomás.* Ismeretlen, nyujtódi és szászfalvi anyagban. 244. *Paptető* (sz). 245. *Pãragok* (k, sz). 246. *Pãragok utja.* 247. *Pënye lábja* (k, sz). 1761, 1784, 1813: *Penye.* A helybeliek ilyen személynévről nem tudnak, de igen az oklevelek: 1479. jan. 25-én Kendi Antal erdélyi alvajda utasítást ad bizonyos Kézdi Sándor perbefogására, aki szászfalvi Penye Benedeket vízbe fojtotta (SzOklt. I. 231). 248. *Përjés-pad.* 1784: *Perjéspad.* Gyomnövénnyel (perjével) benőtt határbarázda a szászfalvi és az ozsdolai részek között. 249. *Pojánra mënő ~ Fëső ut.* 250. *Pojáni rész* (sz). 251. *Ponkok* (k). 252. *Pőtyi árka.* 1634: *Potyó árka.* 1638: *Pető árka.* 253. *Rakottya* (k). 254. *Rét előtt* (sz, k). 255. *Rétköz* (k). 1804: *Rétköz.* 256. *Rét széje* (sz). 257. *Rőláb* (sz). 1640, 1761: *Rő.* (L. még 14 előfordulását 1634 és 1929 között *Reo, Reoh, Reő, Rév* stb. alakokban, Szabó T. A. i.m. 121—122). 258. XVI. sz. vége: *rő fel holdban;* 1714: *Rőfellyhodban;* 1816: *rő fej holdban;* 1844: *Rőfélholdban;* 1856: *Rőféllába* (Szabó T. i.m. 123). Ismeretlen, sárfalvi. 259. 1761: *Sándorka.* Ismeretlen, nyujtódi. 260. *Sár ~ Sárnál* (sz). Régen mocsaras rész volt. 261. *Siposkut* (f). 262. *Suga* (k). 1761: *Suga,* 1781: *Súgó.* 263. *Szakácsné-szëgelet* (k). 1838: *Szakácsnészegelet.* 264. 1634: *Szakácshelye.* Ismeretlen, szászfalvi. 265. *Szakasztott kutja* (f). 266. *Szëgárka* (sz). 1805: *Kicsiszegárka.* 267. 1634: *Szegelet.* Ismeretlen, nyujtódi. 268. 1761: *Széles.* Ismeretlen, szászfalvi. 269. 1634: *Szentegyházszere.* Ismeretlen, szászfalvi. 270. *Szëntës* (sz). L. a Képmezeje (185) magyarázó jegyzetét. Azt kiegészítve felhívjuk a figyelmet a viszonylag nagyszámú vallási, közelebbről katolikus vonatkozású helynévre, ami egyenes következménye annak, hogy ezt a felsőháromszéki kistájat (*Szentföld*nek is szokás mondani) alig érintette a reformáció hulláma, mindvégig megmaradt katolikusnak. Jobbára a Nyujtódon csak átmenetileg feltűnt, majd évtizedek múltán Esztelneken gyökeret vert ferencesek munkásságának köszönhetően. 271. *Szëntlëlëki ut.* 272. 1838: *Szilfaszeg.* Ismeretlen, sárfalvi. 273. *Szombat-tó ~ Szombat tava* (sz). 1714: *Szombattava,* 1843: *Szombattova.* 274. *Tanórok-tag* (sz). 1784: *Tanórok vége.* 275. *Tákháza* (k). 1640, 1855: *Tákháza,* 1761: *Tókháza.* 276. *Templom alja* (k). 277. *Templom-láb* (sz, k). 278. 1700: *Templommezeje.* Ismeretlen, sárfalvi. 279. *Tóhely* (sz). 1761: *Tóhely.* 280. *Tókert* (sz). 281. *Tóköze* (k). 1634: *Tóköze* (k). 282. *Tollós-kert* (sz). 283. *Tőtés.* Védőgát az egyik szabályozott folyószakaszon. 284. 1855: *Urakhelye.* Ismeretlen, nyujtódi. 285. 1761: *Üdüllő.* Ismeretlen, nyujtódi. A legöregebbek tudni vélik, hogy a nyomást v. ugart (236) üdüllőnek is mondták; ott

üdült a jószág. L. még egy csíkszentdomokosi magyarázatot a század első éveiből: „oly szántó v. gabonaföld, mely több párhuzamosan haladó földdel merőlegesen fekszik" (Szabó D.: Nyr. XXXII [1903], 329). 286. *Vajda kërëszfája.* 287. *Vápa.* Füves, árokszerű mélyedés. 1761: *Vápa,* 1763: *Polyáni határvápa.* 288. *Városi* (sz). Egykori tulajdonosa városi ember volt: Török kézdivásárhelyi sörgyáros. Tőle vásárolták meg parcellánként a nyujtódi kisgazdák. 289. 1856: *Vérész.* Ismeretlen, sárfalvi. 290. *Viktorné-féle birtok* (k). 291. 1639: *Vizelve.* Ismeretlen, nyujtódi. 292. *Zsëmlék* (k). 1640: *Smolyék,* 1855: *Zsemlyék.* Vizenyős, zsombékos terület. 293. *Zsëmlék utja.*

IV. Erdők. Bár falvaink a hegykoszorúzta medence közepén feküsznek, tehát jellegzetes mezőségi, ahogy a helybeliek mondják *mezőföldi* települések, az erdőgazdálkodásnak mégis fontos szerepe volt életükben. Abban az időszakban, amelyre az öregek emlékezete kiterjed, minden erdő közvagyon (közbirtokossági terület) volt, s megfelelő szokásrend szabályozta a tüzelő- és épületfa erdőlésének, illetve az erdei legeltetésnek a menetét. A juhnyájak helye április végétől szeptember végéig (Szent György napjától Szent Mihály napjáig) az erdőn volt, a szarvasmarhákat rendszerint kalákába összeállva legeltették, sokszor hetekre felköltözve az erdei szálláshelyekre *(kajibákba),* kivált aszályos években, mikor a csekély mezei takarmány egészét télire kellett megőrizni. Ezek az erdők meglehetősen távol feküdtek falvainktól, az oda vezető út *erdőalji* településeken és azok közelfekvő erdein vezetett keresztül. Esetünkben három szomszédos falu: Lemhény, Martonos és Ozsdola irányában voltak ilyen közbirtokossági erdők, ezek szerint a lakosság *Lemhin felé, Martonos felé* vagy *Ozsdola felé* járhatott az erdőre. Következésképpen az élő névanyag nem csupán a saját erdőbirtokokra vonatkozik, hanem kiterjed azokra a más községek tulajdonában volt erdőkre és hegyi utakra is, amelyeken a sajátjuk felé igyekezve az emberek áthaladtak. — 294. *Bába kutja* (f). 295. *Bacsi* (e). 296. *Bacsi pusztája* (l). 297. *Bakó pusztája* (l). 298. *Bërëcki-gödör* (ka). 299. *Bëső-köves* (u, e). Sok az olyan név, amely az útszakaszt, s egyben a környező erdőt is jelöli. 300. *Bëső-füvenyës ~ Kicsi-füvenyës* (u, e). Ez szelíd, lankás hely — szemben a zord, meredek Kövessel. 301. *Bëső-szálás* (l, szh). 302. *Bik széje* (e). 303. *Biróné mezeje* (l, szh). 304. *Borbátok vállosa* (u, e). 305. *Borzás kutja* (f). Az erdőlők és legeltetők messziről is felkeresték kitűnő vizéért. 306. *Buta pataka.* 307. *Bürgös* (e). Dús, sötét, gazos erdőrész. 308. *Cóg bérce* (e, hg). 309. *Csengőpuszta* (l). Az állatok kolompjának hangjára különös csengésű visszhang felel. 310. *Csihányos* (e). A hely névadó növényét, a csalánt nem igen fogyasztották a helybeliek. 311. *Csihányos pusztája* (l). 312. *Csorgó-puszta* (l). A szélén itató vályuk vannak elhelyezve, ezekbe s ezekből állandóan csordogál a víz. 313. *Csürnél* (e, l). Biró Mihály martonosi gazdaember hajdan itt állt csűréről. 314. *Dobos kutja* (f). 315. *Dónát* (e). Kiterjedt erdőterület. Helybeli pennás emberek kétes értékű etimológiája szerint a község ajándékba kapta volna ezt az erdőrészt, s neve a latin *terra donata* szókapcsolat második tagjából származnék. Valószínűbbnek látszik a személynévi eredet. Ma ugyan ismeretlen ez a személynév, de levéltári források szerint élt Nyujtódon egy Dónát nevű, református vallású gazdag nemes, aki felajánlotta a megrongálódott régi templom helyreállításának költségeit, ha a lakosság református hitre tér, ami nem történt meg, s Dónát talán ezért is távozott (SzOklt. IV. 191; *Háromszék vármegye. Sepsiszentgyörgy.* 1899. 313). 316. *Dónát pusztája* (l). 317. *Dónát pataka.* 317a. *Dudar* (e). 318. *Fajló* (e). Csúszós, omladékos talajú terület; *fajlik* a szekér — csúszik, farol a szekér. 319. *Fajló ódala* (e). 320. *Fajló utja.* 321. *Farkas pataka.* 322. *Forgácsos-mező ~ Kërëszfás-mező* (l, szh). A legkedveltebb szálláshely, tágas kalibákkal, kitűnő forrásvízzel a közelben. A fakitermelést legeltetéssel kombináló *erdőjáró* emberek, mielőtt hazaszállították volna, itt faragták ki az épületfát: ettől volt forgácsos a hely. 323. *Gangos* (u, e). Egymást követő két hirtelen emelkedővel. 324. *Gyëpár* (l). Magasan fekszik, a havasi *gyopár* zónájában. 325. *Hajduk sánca.* Árok és földhányás. 1869: *Hajduk vára.* A múltszázadi lejegyző szerint sem lehet szó várról, legfeljebb az itt állomásozó fejedelmi darabontok „erődített tanyájáról", pontosabban: ennek nyomairól (Orbán B. III. 121). 326. *Hammas-gödör* (ka). Itt még a század elején is hamuzsír-főző műhelyféle volt, hatalmas üstökkel és egyéb felszereléssel. 327. *Hosszu-havas* (e, hg). 328. *Jávoros* (é). 329. *Jég-odor* (u, e). Mély bevágásos út, két oldalt odorszerű meredek fal övezi, ez télen valóban *jégodor.* 330. *Kásás pataka.* 331. *Kaszálók ~ Ka-*

szálóknál. Bekerített, martonosi gazdák magántulajdonában volt kaszálók. 332. *Kecskés* (e). 333. *Kerek-bikk* (e). A terület kerekded formájáról. 334. *Kerek-bikk nagypusztája* (l). 335. *Kétág* (e). Két patak veszi közre az erdőrészt, jól láthatni Nyujtódról. A faluban ilyen közkeletű szólás járja: Mikor a Kétágba' esik, utána jő az árvíz. 336. *Kétág pataka.* 337. *Két patak köze* (e). 338. *Kicsi-bikk* (e). 339. *Kicsilapias* (l). A pusztán gyér lombosfa csoportok is találhatók. 340. *Kishavas* (e, hg, l). 341. *Korhána* (e). Nehezen megközelíthető zsúfolt bükkös, fenyves hegyoldal; sok benne a *korhadék* (korhadó fa). 342. *Kőszál alja* (e). 343. *Kötés alja.* Útmenti térség, a meredek Kűső-köves út vége (alja), ahol a megkötött kereket feloldják. 344. *Köves-kut* (f). 345. *Köves pataka.* 346. *Köves-ponk* (e, hg). 347. *Közbérc* (e, l). 348. *Közbérc utja.* 349. *Kurta* (e). Kicsi az erdő, rövid az út odáig; ez van legközelebb Nyujtódhoz. 350. *Kurta pataka.* 351. *Kutak.* Kis térség, itatóhely: forrásokkal, vályukkal. 352. *Kutaknál* (e). Az előbbi tereppont környéke. 353. *Kutak pataka.* 354. *Kutuka ~ Sárgödör* (ka). 355. *Kut árka.* Hideg vizéről nevezetes patak. 356. *Kűső-füvenyës ~ Nagy-füvenyës* (u, e). L. a Bëső-füvenyës jegyzetét. 357. *Kűsőköves* (u, e). A kőbe mélyen beágyazott, meredek, veszélyes útszakasz. 358. *Kűsőszálás* (l, szh). 359. *Lapos-fenyő* (e). Enyhe lejtésű egyenletes terület. 360. *Licsiklók utja ~ Hippes-hoppos ut.* 361. *Licsiklók* (e). 362. *Magyarós* (e). Mogyoróban gazdag erdőszél. 363. *Medve barlangok.* A Korhána erdő oldalában. 364. *Medve pusztája* (l). 365. *Mënbe-hágó.* Igen meredek út: menet nehéz felvergődni rajta (mennybe hágni), lejövet egyszerre két kereket kell kötni. 366. *Nagyág pataka.* 1869: *Nagyág pataka* (Orbán B. III. 131). 367. *Nagyhëgy.* Nagyobb övezet, különböző erdei terepformációkkal. 368. *Nagyhëgy ódala* (e). 369. *Nagyhëgy pusztája* (l). 370. *Nagy-lapias* (e). Lombhullató fákkal. 371. *Nagy-mezők* (k). Elkerített kaszálók, martonosi rész. 372. *Nagy-puszta* (l). 373. *Nagy Sándor-tető.* 374. *Nëgyvenes* (e). Negyven embernek volt részesedése benne? 375. *Nyáros-ár* (e). Nagyobb fenyőerdő, összeszükülő végében (az orrában) nyárfás résszel. 376. *Nyergës* (e). Közepén szembeötlő hajlattal. 377. *Nyir-ódal* (e). 378. *Nyitra kertje ~ Nyitra kertjinél* (e). Lankás rész a két *Köves* között, kert az nincs. 379. *Ódalas* (u). Nehezen járható, csúszós út (l. még Fajló 318). 380. *Ojtoz pataka.* 381. *Orjáskő.* Sziklatömb, tetején jókora bemélyedéssel: az itt megpihent óriás ülepének nyomával. 382. *Ötvenes* (e). Ötven család részesedésével. 383. *Páncsa* (e). 384. *Pap kajibája ~ Pap kajibájánál* (e, szh). 385. *Patkós-puszta* (l). Kicsi és kerek, mint a patkó. 386. *Pityókás-kertek* (e). Erdő széle, mellette mezőgazdasági terület. 387. *Prédikátor ~ Seggcsusztató* (szb). 1869: „szép sziklákkal díszes *Prédikátor*" (Orbán B. III. 125). L. még a Szentes (270) jegyzetében érintett kultúrtörténeti vonatkozásokat. 388. *Rakottyás* (e). 389. *Sepedék* (l). Vizenyős, zsombékos talaj. 390. *Szántás* (l). Vaddisznók túrták — szántották — fel. 391. *Szésbérc ~ Széjes-bérc* (e). 392. *Szék* (e). 393. *Szék pataka.* 394. *Szëmërkés* (e). 1869: „A havasok vízválasztó vonalán túl, a magas-büszkes *Szemerkés* keleti oldalán . . ." (Orbán B. III. 133). 395. *Szëmërkés pataka.* 396. *Szöktető* (e). 397. *Tálász* (e, l). 398. *Tömlőhordó pataka.* Nehezen kitermelhető erdőrészen folyik át. A század elején Ojtozból kisvasutat vezettek ide, majd utóbb lebontották. 399. *Váluk* (ka). Itatóhely, vályukkal. 400. *Váluk pataka.* 401. *Városháza.* Erdészlak és környéke, Kézdivásárhely tulajdona volt. Az erdőjárók számára fontos tájékozódási pont 402. *Veszës* (e). Nagyon meredek hegyoldal, igen értékes faállománnyal. Az erdőlő csak a szekér elejével (az első két kerékkel) mehet fel a meredek oldalra. 403. *Vész pataka.*

ANTAL ÁRPÁD

TÉRKÉPVÁZLAT
NYUJTÓD-LUNGA, SZÁSZFALU-SĂSĂUȘI, SÁRFALVA-TINOASA
HELYNEVEIHEZ

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XXXI. évf. 1987. 1. szám

SZEMLE

HAJÓS JÓZSEF: **Böhm Károly filozófiája**

Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1986. 392 l.

A magyar filozófiai gondolkodás egyik legkiemelkedőbb képviselője, Böhm Károly (1846—1911), életének és munkásságának legtermékenyebb éveiben a kolozsvári egyetem professzora volt. Teljességre törő filozófiai rendszere, az anyanyelvű bölcseleti szaknyelv alkotó továbbfejlesztésében betöltött szerepe nemcsak azért kimagasló, mert a nem túlságosan gazdag magyar filozófiai irodalmat rangos művekkel gazdagítja, hanem mert nevelő egyéniségének kisugárzó szelleme a romániai magyar gondolkodók, írók egy nagy részének világszemléletét is jelentősen befolyásolja.

Hajós József példás filológiai alapossággal és avatott értelmező munkával mintegy hidat teremtett a mi számunkra is az értékes örökség megközelítéséhez. *Böhm Károly filozófiája* című könyve, amely a Kriterion kiadásában 1986-ban látott napvilágot, a „legemecum" műfajában hozza közel a mai olvasókhoz a filozófus gondolatrendszerét. Módszere, a gyakran idéző ismertetés és a kommentár, a termékeny párbeszéd lehetőségét teremti meg a mai olvasó és a gondolkodói életmű között, amelyben *Az ember és világa* című hat részes opus legeredetibb, címében is úttörő kötete az *Axiológia vagy értéktan* című rész. Ez az 1906-ban megjelent munka a lét- és ismeretelméleti előzményekhez szervesen kapcsolódó impozáns rendszert tár elénk, amely Descartes, Kant, Fichte vonalán rendkívül gondolatébresztő levezetése az érték sokat vitatott fogalmának.

A karteziánus elképzelés szerint a létezés a gondolkodó személyben ébred öntudatra, és az ember maga az öntudatra ébredt létezés. Gondolkodom, tehát vagyok: a gondolkodás aktusa ön- és létfelismerés egyszersmind, elemi, szerves kapcsolatteremtés két valóban elválaszthatatlan tény, gondolkodói mivoltunk és létünk között. Ez a kapcsolatteremtés minden más értéktételezést megelőző, primér értékelő gesztus. A szubjektum a gondolkodás funkciójában állítja önmagát, és ebben az összeállításban ébred öntudatra mint alany. A kijelentés a „tehát" révén viszonyítja, értékeli a két felismert tényállást, a „tehát" az a többlet, ami a létét felismerni, transzcendálni képes öntudatból származik.

Alapvető értékélményünk forrása ez az elemi létviszony. Az önállításban magára eszmélő személy mindenekelőtt egy ismeretérték birtokába jut, és ez az értékélményként ható felismerés erőtudat és öröm forrása is egyben. Feltéve, ha az alany előnyben részesíti, azaz fenntartja a „Gondolkodom, tehát vagyok" állapotát a „nem gondolkodom, tehát nem vagyok" alternatívájával szemben. Mivel gondolkodik, megtehetné, hogy ne fogadja el a létezést, de ha mégis elfogadja, az már értékpreferencia: a szubjektum értékesnek tartja a felismerésben foglaltakat.

Tehát az érték megjelenésének szubjektív feltétele az emberi életben az öntudatos szellem megjelenése. A lét az alany önállítása révén minősül értéknek, és minden további értékelési aktus, értékpreferencia ennek rendelődik alá. A lét következésképpen sohasem személytelen, mindig abban a személy hordozta különösségben tapasztalható, amelyben egyszerre van jelen az egyedi és az általános. Böhm Károly a személyes Ént tekinti végső értékforrásnak, aki a való világ képének és a kellő világ ideáljának közös centruma, s akinek minden értékfogyasztó és -teremtő aktivitása önértékének tudatára vezethető vissza. Szerinte az Én önállításában rejlik erejének tudata vagy öröme, és „öntermészetének" (saját minőségének) felismerése is ebből ered; a Gondolkodom, tehát vagyokban a szemlélő és a szemlélt Én „összezárul", egynek tudja önmagát, s e primér lét-

viszonyt a gyönyörködés élménye kíséri. „Az érték fogalmának végső gyökérszála — állítja Böhm — ennélfogva az Én öntudatának önállítása; az önállítás reflexe benne a gyönyörűség; *a gyönyör okozójának*, a reális Énnek ezen csodálatos természete ennélfogva az értékes."

Erre az „élv"-nek nevezett értékélményre vezeti vissza Böhm (Meinong és Ehrenfels nyomán) a szubjektum önfenntartási törekvését, amelynek minden — a való világot érintő — értékpreferencia alárendelhető. Az önfenntartás létérdeke felől minősítjük számunkra valónak, elsajátítandó értéknek mindazt, ami a világban adott, bennünket szolgáló célszerűséget látva a világot alkotó „alsóbb rendű" — ásványi, növényi, állati — létfokozatok sorozatában.

A való világ felé az ember elsősorban önfenntartó, hiányt, szükséget szenvedő minőségében fordul. A valóságot így nem a dolgok önértéke, hanem fogyasztói szükségletei szemszögéből minősíti élvezetesnek, hasznosnak, értékesnek. Böhm e három értékelési módozat szerint három értékfajt különböztet meg: élvértéket és haszonértéket, amelyek mind valamilyen célt szolgálnak, és ezért kauzális értékeknek tekinthetők, valamint önértéket, amely szubsztanciális, önmagáért való érték. Az utóbbi akkor tételeződik, amikor a dolgok „öntermészetét mérjük a magunk nemes minőségével", azaz nem élv- vagy haszonértékük fogyasztásának késztetése vezérel, hanem lényegiségük maga minősül értéknek. A három értékfogalom logikai összefüggést mutat: az önérték az előbbieket fölveszi magába mint momentumokat. A legelemibb pedig, az élv „minden értékelésnél mint az érték indexe szerepel; azaz: az élv az önérték *ismerési*, de nem *létoka*."

Az „élv", az érték nyújtotta élvezet tehát csupán mutatója az értéknek, önértéket nem képvisel. Böhm így tudatosan elkerüli azokat az értékelméleti szélsőségeket, amelyek az élvérték (hedonizmus), a haszonérték (utilitarizmus) vagy az önérték (idealizmus) túlhangsúlyozásából adódhatnak. Álláspontját világosan szögezi le: „maga az élv először is csak önfenntartás jelzője, s így valami realitásra, az ösztönre utal; az ösztön azonban bizonyos hiánya miatt törekszik a pótlékra, s ezt pótló ereje miatt nevezi haszonnak; a haszon ennélfogva a hiánynak a függvénye" (...) „a dolog élvezete és hasznos volta a hiányt érző ösztön önértékétől függ." Az ember önfenntartása sem más, mint hiányok pótlása: mint természeti lény úgyszólván megtestesült hiányként fordul a való világ felé, és vonja el annak javait. Fogyaszt, elsajátít, birtokba vesz, hatalmába kerít. A hiányok pótlása pedig újabb hiányt szül ott, ahonnan pótolják, tehát ami egyfelől haszon, az másfelől kárnak minősül.

„A kozmikus kitekintésnél (...) — írja Böhm — elszorul az önzés lélegzete (...). A korlátolt önzés előtt objektíve feltárul a pusztulás, *a kár végtelensége. Minden hasznossági viszony egyúttal károssági viszony;* ami az egyik oldalon haszon, az a pótlék számára kár. Meg kell ölni az állatot, elpusztítani a növényt, széttörni az ásvány díszes formáját, ha az ember élni akar; az utilizmusnak erő utáni mohó kívánsága rabszíjra fűzi az egyesek millióit, s a »szent célok« mögött lappang a leigázottak lelki testi megtörtsége." Az értékvilágnak ezen az oldalán valójában azok a hiányaink minősülnek értékeseknek, amelyeknek pótlása önfenntartásunk feltétele. Ámde az ember értékelő mivolta nemcsak fogyasztó, hanem teremtő aktivitásban is kiteljesedik, és ez az értékek világának a másik, a nemesebbik oldala. Itt az érték egy olyan többletben rejlik, ami túl van az épp hogy szükségesen és hasznoson, és e többlet (a „nemességi értékek") varázsa az, hogy hiányt vagy kárt sem szül sehol.

Böhm Károly szétágazó filozófiai munkásságából ez csak kis szellemi kóstoló, de talán sikerült érzékeltetnünk, hogy Hajós József munkája milyen jelentős lépés a hagyomány és a jelen közötti kulturális folytonosság újrateremtésében.

CS. GYÍMESI ÉVA

Arte poetice. Renașterea

Selecția, prezentarea și traducerea textelor: Doina Condrea Derer, Sorina Bercescu, Alexandra Emilian, Aurora Nasta, Ionel Marinescu, Andrei Ionescu, Mihaela Anghelescu Irimia, Hans Müller, Elena Popescu, Radu Săn-

dulescu, Dan Alexe, Ion Petrică, Aurel Covaci, Tiberiu Pleter, Mihai Moraru, Szabolcs Molnár, Francisca Băltăceanu, Carmen Cengher, Ştefan Rostas, Dan Slușanschi. Editura Univers. București, 1986. 703 l.

A reneszánsz az újabb európai művelődés történetében olyan viszonyítási alap szerepet tölti be, amelyre a kutatók a XIX. századtól kezdve mindegyre visszatérnek. A róla kialakult kép századunkban kiegészült, de szükségképpen módosult is, olyannyira, hogy az olasz (Burckhardt) vagy a francia (Michelet) reneszánsz jelentőségének túlbecsülése helyett ma már egy egységes, bár a különböző országokban korántsem egyidejű, nagy művelődési mozgalomról beszélhetünk, amely a Földközi-tengertől az Északi-tenger vidékéig s az Atlanti-óceántól az Al-Dunáig éreztette hatását.

A reneszánszot felesleges szembeállítanunk a középkorral vagy a barokkal, helyesebb, ha a modern kor előkészítésében játszott, átmenetet megvalósító szerepét domborítjuk ki, különös tekintettel a mozgalomnak a tájankénti és népenkénti rendkívüli változatosságban is jól érzékelhető egylényegűségére.

A most megjelent kötet, amelyet a több mint másfél évtizeddel ezelőtt indított sorozatban az ókor és a romantika elméleti tájékozódását feltáró két antológia előzött meg, az átmeneti szerep érzékeltetése rendjén a változatosságot, a nemzeti sajátosságokat helyezi előtérbe, s a közös vonások kikövetkeztetését az olvasókra bízza.

Az új antológia jellemzője is az, hogy az adott művelődési mozgalom képét a „költői mesterséggel", az irodalommal foglalkozó elméleti — poétikai, retorikai, stilisztikai stb. — vonatkozású írások tükrében villantja fel; nemcsak a szó szoros értelmében vett ars poeticákat, „költészettanokat" öleli tehát fel, hanem az irodalommal kapcsolatos, az irodalomról szóló írásművek legváltozatosabb sokaságát.

Az irodalmi kérdések tíz szakértője — Doina Condrea Derer, Sorina Bercescu, Andrei Ionescu, Mihaela Anghelescu Irimia, Dan Alexe, Hans Müller, Molnár Szabolcs, Tiberiu Pleter, Ion Petrică és Mihai Moraru — nem kevesebb mint tizenegy nemzeti irodalom reneszánsz, illetve humanista fényudvarú alkotásait mérlegeli. Válogatásukban az olasz reneszánszot huszonöt, az angolt tizenegy, a spanyolt tíz, a franciát kilenc, a lengyelt és a románt öt-öt, a németalföldit két, a portugált egy, a magyar humanizmust négy, a németet két, a csehet egy szerző képviseli. A legnagyobb hatású poétikai és retorikai munkák — például Giulio Cesare Scaligero *Poetices libri septem*je vagy Joachim du Bellay *Défense et illustration de la langue française*-e — mellett jól megférnek a Cervantes regényéből vagy a Shakespeare drámáiból merített részletek is. A tájékozódás megkönnyítése végett az egyes szerzők írásait tömör jegyzetek, a nemzeti irodalmakat pedig egy-egy hosszabb tanulmány vezeti be. A tanulmányok közül terjedelmileg is kiemelkedik Doina Condrea Derer, Sorina Bercescu, Andrei Ionescu és Mihaela Anghelescu Irimia összefoglalása az olasz, a francia, a spanyol és az angol reneszánsz irodalmának kérdéseiről.

Külön említést érdemel Mihai Moraru mértéktartó és mértékadó esszéje a román reneszánsz törekvések hatásokat semlegesítve egybeolvasztó sokszínűségéről, valamint Molnár Szabolcsnak a befogadásesztétika szempontjait oly szerencsésen érvényesítő, veretes tanulmánya, amely Vitéz János, Janus Pannonius, Zsámboky János és Rimay János írásaihoz szolgál bevezetésül.

A kötetet haszonnal forgathatják mindazok, akiket az irodalom tényei és összefüggései egyaránt érdekelnek.

MIHAI-ALIN GHERMAN – MÓZES HUBA

Virágok vetélkedése

Régi magyar népballadák Faragó József gondozásában. A dallamokat válogatta és sajtó alá rendezte Almási István. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1986. 380 l.

A rangos balladáskötet-sorozatban nemrég megjelent *Virágok vetélkedésében* legszebb régi népballadáinkat olvashatjuk újra. A gyűjteményt gondozó Faragó József összefoglaló, ismeretet és élményt egyszerre nyújtó kézikönyvvé alakította a

kötetet. A terjedelmes bevezető tartalmazza a legszükségesebbet mindabból, amit több mint száz év genetikai, stilisztikai, szociológiai kutatásai napvilágra hoztak a balladával kapcsolatban. A ballada elnevezésére, motívumrendszerére, osztályozására, történelmi-társadalmi összefüggéseire, formai-stilisztikai sajátosságaira vonatkozó információk összefoglalása tartalmas, élvezetes olvasmányt nyújt minden érdeklődőnek. S habár a nem kezdő olvasó, az utóbbi évek kiadványainak köszönhetően is talán épp a balladáról rendelkezik a leggazdagabb ismeretekkel, a kötet szerkezetének, a belefoglalt balladák motiválása szándékával külön kiemelünk pár elemzési szempontot.

Mindenekelőtt a ballada kialakulásával kapcsolatos megállapításokat említjük itt meg. Ortutay Gyulára hivatkozva, a balladatémák három rétegét különíti el: a mitológiai (és mesei, hiedelemszerű), a történeti epikus témákat és az egyéni, családi tragédiákat. S ez a felosztás érvényes nemcsak a magyar, hanem az egész európai balladakészletre. A ballada létrejöttének, akárcsak a későbbi nemzeti irodalmakban a dráma kialakulásának, az átmeneti, a konfliktusokkal terhes korszakok kedveztek. A műfaj alapélményére gondolva ugyanis „nyilvánvaló, hogy a tragikum akkor válhatik egy egész nép vagy népcsoport, sőt egymást követő nemzedékek nagy élményévé, amikor egy régi társadalmi rendnek az újjal való súlyos összeütközése során a régi intézmények, erkölcsi normák egész sora megy veszendőbe vagy fordul saját ellentétébe, mégpedig valóban tragikus módon, pusztulásában is magasztosan" (Tőkei Ferenc).

A lélektani megokolások után az előszó a ballada kialakulásának konkrét történelmi-társadalmi hátterét elemzi. Figyelemre méltó a hősének és a ballada felcserélődésének megindoklása. A nemzetiségi társadalom felbomlása, a feudalizmus megjelenése során a népköltészet témája nem a harc, hanem a tekintély, a birtok-, a vagyonszerzés, ennek megőrzése lesz, a főszereplő többé nem az önfeláldozó hős, hanem a családfő, aki a mikroközösség érdekét ridegen védve tragédiába sodorja a boldogságát kereső egyént: kitagadja, előzi, rabságra veti, kegyetlen módon kivégeztetí. A társadalomképben a későközépkori s az azt követő századok idejére ismerhetünk. Ezt támasztják alá a balladákban megmaradt hiedelemmotívumok is (építőáldozat, anyai átok, önátok beteljesülése, ördögűző kakasszó, az előjelek sokasága: az elszakadó kendő, vérrel habzó kéziruha, földre hulló ruha, forgó aranygyűrű, hervadó bokréta stb.). Érdekes tényeket tudunk meg egyes balladáinkkal kapcsolatban. Például azt, hogy egy 1547-ben Bécsből keltezett levél számolt be arról a nemrég megtörtént észak-olaszországi esetről, amelyből Fehér Anna balladája (és Puccini *Toscá*-ja) keletkezett. Vagy hogy *A szaván kapott feleség* balladája női főszereplőjének, a hűtlenségen ért Kendi Annának 1552-ben (vagy 1557-ben) fejét vették, szeretőjét pedig, Szalánci Jánost, ló farkához kötve kínozták halálra.

A témában elmélyülni akaró olvasó alaposan tájékozódhat a műfaj formai-stilisztikai jellemzői, eljárásai felől (rövid terjedelem, balladai homály, párbeszédes felépítés, az igék gyakorisága, jelenidejűsége, állandó jelzők, az ismétlés legváltozatosabb formái, rím, alliteráció). De elgondolkoztató, további vizsgálódásokra ösztönző ötlet, következtetés is szép számban található. Rejtett, de az általános ismereteinkkel egybehangzó jelentést hordoznak Küllős Imola elemzésének adatai: egy adatközlő repertoárjában (12 ballada) mindössze 45 melléknév fordul elő, ezek nagy része nem egyénítő (jámbor uram, jó katona, édes fiam stb.) A főnevek száma 184, közülük 9 tulajdonnév, 175 köznév. Ezek között a gyakorisági sorrend élején található az édesanya (42), anya (24), fia (26), leánya ~ lánya (18). Az igék pedig: van (52), temet (30), elmegy (22), sír (20), lesz és odamegy (18—18), megy (17), ad (16), elindul és lát (14—14). Drámai világlátás bontakozik ki e pár szóból: a jelen idejű cselekvés az egyéni önmegvalósítás (van, megy, lát stb.) kudarcára (temet, sír) utal, a főnevek ennek okát, a legelemibb konfliktusokat (anya-gyermek) világítják meg.

A bevezető tanulmánynak még egy szempontja mindenképpen figyelmet érdemel itt. A balladagyűjtés szövegközpontú érdeklődése sok szociológiai következtetéstől fosztja meg az adatok mai feldolgozását (a balladaismeret általánossági foka, az előadó társadalmi hovatartozása és státusa, az előadás alkalma, módja stb.). Az utóbbi évtizedek ilyen téren is sok újítást hoztak. (Pl. Ráduly János kibédi felmérései.) Pozsony Ferenc 1984-ben megjelent Fekete-ügy vidéki balladagyűjteményének (*Álomvíz martján*, Bukarest) előszavában említi, hogy egyik adatközlője,

minthogy tudatában s a szokásban a ballada a virrasztáshoz tapadt, ezekkel a szavakkal utasította vissza kérését: „Nem éneklek én most magának történetes virrasztóbeli nótát, még halált fog hozni a házamra, s valaki meghal."

Tartalmas, hasznos olvasmány Faragó József előszava. Két szempontból is elismerést érdemel: a balladaszakirodalom következtetéseinek összefoglalásaként, s úgy is, mint a további gyűjtést, kutatást módszerekkel, szempontokkal ösztönző tanulmány.

A kötetbe foglalt 145 ballada az eddigi gyűjtések keresztmetszetét nyújtja. A 28 kötetből és időszaki kiadványokból összeválogatott anyag a legszebb, legépebb régi magyar népballadák gyűjteménye. Figyelemre méltó a gondozónak az a szándéka, hogy az egymásutániság esetlegességét kiküszöbölve, tematikai („összefüggésük, folytonosságuk szerint"-i) rendszerbe ágyazzon minden egyes darabot. Így „egy-egy cikluson belül a típuscímeket is próbálja egymással összecsengően vagy egymásnak felelgetően megállapítani, miáltal a ciklus tematikája még szembetűnőbbé válik."

Próbatételek cím alatt olvashatjuk A szeretet próbája, A hűség próbája, A szerelem próbája, a Virágok vetélkedése típust. A *Szerelem* s még inkább a *Tiltott szerelem* tartalmazza a meggondolatlanságból, hűtlenségből, vagyoni különbségből eredő, legtöbbször tragikus kimenetelű történeteket (A haláira táncoltatott leány, Kádár Kata, A szolgát szerető leány, A megesett leány). A szülői könyörtelenség ellen emelnek vádat *Az eladott leány* változatai. Kegyetlen tragédiákat sejtetnek *Az asszonyi sors* darabjai is. A megégetett feleség, A zsivány felesége, A falba épített feleség, A halálraítélt húga balladáját nem lehet meghatódottság nélkül olvasni. A *Házasélet* a meg nem értésből, emberi gyengeségből fakadó konfliktusokra épülő balladákat tartalmazza (Kétféle menyasszony, A gazdag feleség, A csalfa feleség, A gyáva szerető, A rossz feleség, Vén férj). Az *Anya és gyermeke* fejezet szintén egyike a legkomorabb balladákat tartalmazó fejezetnek. A Molnár Anna, a Budai Ilona, A gyermekgyilkos leányanya, A három árva az anyai fájdalom, a bűnhődés széles skáláját fogja át. Továbbá a Rablógyilkosságok, Felismerés, Rabság, szabadság és végül Csodák cím alatt áll össze egységgé a klasszikus örökség. Mindez együtt: a teljes élet, a bölcsőtől a sírig vezető út minden állomása.

A kötetről szólva külön is említeni kell, hogy használhatóságát, tudományos hitelét emeli az 56 szöveg fölött található dallamleírás. Habár a korabeli gyűjtések fogyatékossága nem teszi lehetővé a régi magyar népballadák dallamvilágának átfogó ismertetését is, Almási István igyekszik megvalósítani azt a törekvést, hogy a ballada ne csak irodalmi hagyatékként, hanem eredeti formájában kerüljön vissza a kultúra életet serkentő vérkeringésébe.

És most már, a bevezető zárógondolatát folytatva, a kultúra „szolgálatosai", az olvasók és nevelők receptivitásától függ a balladák „vetélkedésének" méltánylása.

KESZEG VILMO

FÜLÖP LÁSZLÓ, **Közelítések Krúdyhoz**
Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp., 1986, 400 l.

Egyre inkább bizonyossá válik: Krúdy Gyula egyik legrangosabb megújítója a magyar prózának. Nem ok nélkül szokták vele kapcsolatban Virginia Woolf, Giraudoux, Proust nevét emlegetni.

Az időt, a cselekményt sokféleképp fellazító író. Két korszak határmezsgyéjén élt és alkotott, egyszerre lett élményforrása egy múló és egy születő világ, a múlt és a jelen, a falu és a város. Sőt azt is mondhatnánk, hogy épp ezek a kettősségek alakítják, határozzák meg hőseinek sorsát.

Hatalmas életművéről igen eltérően vélekedett (és vélekedik) az utókor. Jóideig — nem alaptalanul — elbeszéléseinek, regényeinek líraiságára, varázslatos hangulataira figyeltek inkább. Olyannyira, hogy volt kritikus, aki azt ajánlotta: Krúdy prózáját líraként olvassák. Az újabb Krúdy-értelmezések nagyobb hang-

súllyal szólnak a Krúdy-mű sokrétűségéről, a benne megnyilatkozó művészi magatartás változatosságáról. S közben sokasodnak a megválaszolandó kérdések: milyen módon talál egymásra ebben a prózában hagyomány és modernség, miként fér meg egymás mellett romantikus hangulatiság és a leplezetlenebb társadalomszemlélet, milyen mértékben nőnek túl a szubjektivitás határain híres alteregói, hol a helye Krúdy stílusának századunk magyar prózájának stílustörekvéseiben?

Az életmű újabb értelmezője, Fülöp László jórészt épp ezekre a kérdésekre kísérel meg választ keresni most megjelent könyvében. Mintegy szakítva a leegyszerűsítő Krúdy-szemlélettel, az évtizedek óta vissza-visszatérő sablonokkal. Az írói magatartás árnyalataira, a Krúdy-mű különböző rétegeire és nyelvi eszközeire koncentrál. Egy olyan írót tár elénk, akinek műveiben „nemcsak álmok és nosztalgiák teremnek, nemcsak ábrándok és fantáziaképek virítanak, hanem gazdagon megelevenedik az élményszerűen birtokba vett valóság is". Jelentős regények *(Napraforgó, Hét Bagoly, Boldogult úrfikoromban)* beható, e regénymodellek jellegzetességeit érzékeltető elemzésekkel győz meg a szerző arról, hogy a művekben fellelhető pólusok — élet és illúzió, realitás és romantika, színes ábrándok és lélekszaggató boldogtalanság, ősiség és modernség, pontos megfigyelés és impresszionista látomás, tárgyiasság és szubjektivitás — egymással összefonódva, egymást megtermékenyítve vannak jelen — igen változatos hangnemben, stílusban. Különösképpen árnyalt a Krúdy „epikus mélyvilágát" (a szerző szavai) elemző fejezet, illetve a lírai vallomás formáinak, az alakok és a korélmény, cselekmény és jellemrajz összefüggéseinek nyomonkövetése. Sikeresnek érzem a *Napraforgó* bemutatását, valamint azt, ahogyan Krúdy egyik legszembetűnőbb újítását, az időrétegek keveredését a *Boldogult úrfikoromban* elemzésekor érzékelteti.

Fülöp László 400 oldalas könyve nem átfogó pályakép. A korszerű műelemzések viszont önmagukon túlmutatnak: vizsgálódási szempontokat nyújtanak egy nem könnyen megközelíthető prózairó árnyaltabb megértéséhez és értékeléséhez. A könyv — mind maga szerző is megvallja — egy elképzelhető Krúdy-monográfia előmunkálatának tekintendő. De így is, részleteredményeiben is igen értékes munka. Új kutatási szempontokat felvető és érvényesítő filológiai teljesítmény. Ugyanakkor sok tanulsággal szolgálhat a XX. századi magyar regény változásainak jobb megismeréséhez. Es talán nem tévedünk, ha azt mondjuk: gondolatébresztő megfigyeléseket tartalmaz általában a regény műfaji lehetőségeiről, egyetemesebb összefüggéseiről.

KOZMA DEZSŐ

PAMFIL MATEI, Astra

„Asociaţiunea Transilvană pentru literatura română şi cultura poporului român" (Astra) şi rolul ei în cultura naţională (1861—1950)

Editura Dacia. Cluj-Napoca, 1986. 364 l.

Az 1986-os év kiemelkedő kulturális eseménye az Astra megalakulásának 125. évfordulója volt. Az erdélyi román irodalmi és művelődési egyesületet, az Astrát, tervei és eredményei alapján akár akadémiai intézménynek is minősíthetjük. Sok területen az Astra és a Román Akadémia céljai azonosak is voltak, mi több, az Astra vezető egyéniségei közül, sokakat később a Román Akadémia tagjává választottak. Az Astra működésének történetéből kiemelendő elsősorban küzdelme a fennmaradásért, mely egy elég hosszú periódusban, 89 éven át az egyesület központi problémája volt, továbbá figyelemre méltó szervező munkája az aktív tagok számának növelése érdekében, s nem utolsósorban mindennemű tevékenysége az erdélyi románság nemzeti öntudatának fejlesztése, műveltségi szintje emelésének érdekében.

Az Astráról különböző időszakokban sokan és sokat írtak. Mégis a tavalyi év kiemelkedő volt a hazai folyóiratokban, időszaki kiadványokban fellelhető, nemcsak az Astrát méltató, hanem az Astra szerepét egész sor megbízható adattal do-

kumentáló tanulmányok tekintetében. Ezek között is kiemelkedik Matei Pamfil könyve. A szerző az Astra irattárát dolgozza fel, ezek alapján követi az egyesület történetét, s ezek fényében vonja le értékelő-méltató következtetéseit.

A kilenc fejezetre tagolt könyv két fő fejezete az Astra történetét két jól körülhatárolt szakaszra osztja: az Astra működése a dualista magyar állam, illetőleg az egységes román állam keretei között (*Asociaţiunea între anii 1861—1918. Iniţiative şi realizări mai importante; Activitatea asociaţiunii după înfăptuirea statului naţional unitar*). Míg ezek a fejezetek a megalakulás, a kilencven év alatti működés formáit taglalják, a következők a működés, a tevékenység különböző aspektusait értékelik, áttekinthetően csoportosítják. Az egyik fejezet például azt bizonygatja, hogy az Astra Erdélyben a Román Akadémia szerepét töltötte be, kiemeli a tagok kapcsolatát a bukaresti román értelmiségiekkel (*Asociaţiunea — societate culturală şi ştiinţifică de factură academică*). A szerző egy fejezetet az Astra nyelvtudományi törekvéseinek szentel (*Asociaţiunea şi problemele limbii române*), s talán e nyelvészeti tevékenység példázza leginkább az Astra és a Román Akadémia szoros kapcsolatát.

A szerző hangsúlyozza az Astra-tagok hozzájárulását a Román Akadémia tevékenységéhez eredeti alkotásokkal. A Transilvania című folyóirat révén hallatják hangjukat más román tartományok területén is. Írásaik tudományos színvonala is elősegítette, hogy művelődési céljaikat elterjedtté tegyék, és elfogadtassák. Ilyen volt a román helyesírás egységes elveinek kidolgozása, egy román nagyszótár szerkesztésének tervezete. Értékeli a szerző, hogy az egyesületnek kiegyensúlyozott és mérsékelt felfogása volt a nyelvről, a Cipariu-féle etimologizmussal szemben. A két további fejezet mintegy kiegészítője az Astra történetének. Az egyik az Astrának a parasztsággal való viszonyát, nézetét taglalja, továbbá a munkásosztállyal és az értelmiséggel szemben (*Poziţia asociaţiunii faţă de ţărănime, muncitorime şi intelectualitate*), a másik fejezet pedig egy sokat vitatott kérdést, az egyesület és az együttélő nemzetiségek, továbbá a korszak hivatalos személyiségeinek viszonyát elemzi (*Aspecte ale raporturilor asociaţiunii cu naţionalităţile conlocuitoare şi cu oficialităţile vremii*). Csak a kérdés figyelmes és tárgyilagos tanulmányozása teszi lehetővé — hangsúlyozza a szerző —, hogy kiiktassunk a román kultúra történetének e fontos és jelentős momentumából mindennemű téves nemzeti elfogultságot. A könyvet válogatott könyvészet és hasznos tárgymutató zárja.

Matei Pamfil könyve a román művelődéstörténet egyik jelentős alkotása.

GABRIEL VASILIU

ALPO RÄISÄNEN, **Kainuun murteiden ja nimistön opas**

(Kainuu nyelvjárásainak és névanyagának kalauza) Kajaani, 1982, 128 l.

Helsinkitől jó hetedfélszáz kilométernyire fekvő Kainuu Finnország északkeleti részének igen hagyományőrző tájegysége. Itt született 1935-ben Suomussalmiban e könyv szerzője, jelenleg a Joensuui Egyetem finn tanszékének vezetője. Így tehát gyermekkorától kezdve kitűnően ismeri e tájat és lakosainak szokásait, nyelvét. A Helsinki Egyetemen Pertti Virtaranta, korunk Lönnrotjának keze alatt sajátította el a szerző a népnyelvkutatás alapjait, s doktorált le 1972-ben. A világ legnagyobb népnyelvi hangszalagarchívuma, a Suomen kielen nauhoitearkisto kainuui anyagának jelentős részét ő gyűjtötte, s megírta e tájegység hangtörténetének a magánhangzókat tárgyaló részét.

Mindez már eleve predesztinálta e könyv íróját e munkára, melyet Tuomo Tuomi, a finnországi Hazai Nyelvek Kutatóintézetének vezetője úttörő és útmutató jellegű munkának nevezett a Kotiseutu című folyóiratban megjelent cikkében (Helsinki 3/1983). Mi új gazdag népnyelvi kutatóhagyománnyal rendelkező északi nyelvrokonainknál e munkában? Mi az, amire nékünk, népnyelv- és névkutatóknak föl kell figyelnünk? Az új, ahogyan a szerző a szakmai beszűkültséget áttörve széleskörűen tárgyalja a nyelvi jelenségeket, és arra kell nékünk is odafigyelnünk, ahogyan e könyv térben és időben betájolta a vizsgált terület nyelvi sajátságait, s

elméleti fejtegetéseit gazdag szöveg- és névgyűjteményével szemléletesen alátámasztja. Így például szolgálhat számunkra is, hiszen történeti és jelenkori hely- és személynévanyag-kiadásaink és gyűjtéseink vannak, ilyen jellegű, tájegység-központú monográfiánk azonban nincs. Az idő pedig bennünket is sürget: teljesítenie kell minden egyes tájegységünk szakmailag képzett szülöttjének a maga kötelességét szülőföldjével szemben Kalotaszegtől Kovásznáig és a Bánságtól a Barcaságig.

Hogyan mutatja be az előttünk lévő kiadvány a vizsgált tájegység nyelvjárását és névanyagát? I. A könyv a népnyelv, a köznyelv és az irodalmi nyelv fogalmainak tisztázásával kezdődik (9—11), majd rátér Kainuu nyelvi elhatárolására és belső nyelvjárási megoszlására (11—15). Kainuu nyelvjárásainak legfontosabb jellegzetességei következnek (15—32): 1. Olyanok, amelyek Pohjola nyelvjárásától választják el e vidéket, s Savo nyelvjárásainak irányába mutatnak. 2. Más, a savoi nyelvjárásoktól is különböző jegyek. 3. Olyan, sajátos nyelvjárási jellegzetességek, amelyek csak Kainuuban találhatóak meg. II. Gazdag képanyaggal nyelvjárási szövegmutatványok következnek tíz kainuui községből. Ezek: Paltamo, Ristijärvi, Hyrynsalmi, Suomussalmi, Kuhmo, Sotkamo, Kajaani, Vuolijoki, Vaala, Puolanka (34—71). Szólásmondások (71—73), beszédgyakorlatnak nevezett rigmusok (73—74) és gúnyolódások, falucsúfolók (74) zárják e fejezetet. III. A névanyagot tartalmazó részben (75—125) előbb *Kainuu* és *Kajaani:* a tájegység és legnagyobb települése nevei eredetének tisztázására vállalkozik a szerző, majd a lapp eredetű helyneveket, a Karjalából hozott helynévanyagot, a nyugati finn *salin*névtípust, a családnévből lett helyneveket, Suomussalmi két érdekes régi nevét, az átvonuló katonaság emlékét őrző neveket és egy harminc helynévből álló kis névetimológiai szótárt tartalmaz e fejezet, mely a családnevek résszel végződik. Ennek során előbb az ismertebb családnevek tárgyalására kerül sor, majd a szerző felteszi és meg is válaszolja azt a kérdést, hogy miként születtek a finn családnevek. Külön is foglalkozik a *Susi* (Farkas), *Repo* (Róka, Ravasz)-típusú állatnévből lett finn családnevekkel; a testi tulajdonság alapján született *Mustapää* (Fekete), *Kaljupää* (Kopasz) és *Leino* (Gyenge) névtípusokkal, a pásztorok és vándorok neveivel, a foglalkozásnevekkel, a törzsi eredetű, illetőleg a születési helyre utaló családnevekkel, a keresztnévből lett családnevekkel és legutoljára az ortodox egyház révén keletkezett ritkább nevekkel. Több mint 600 tárgyalt név lapszám szerinti mutatója zárja ezt az igen alaposan megszerkesztett, szép kivitelű könyvet. Két térkép is szemlélteti e vidék közigazgatási és nyelvi megoszlását (12, 31).

Külön értéke e kötetnek, hogy ott nyomták, ahonnan szerzője való, s mely vidéket tárgyal: Kainuu központjában Kajaaniban. A „Kainuun Sanomain Kirjapaino" jó munkát végzett. E kis vidéki finn város olyan európai szintű szépen megszerkesztett tudományos kiadványt nyomtatott ki, amely igényesen tájékoztatja mind a szakembert, mind pedig a nagyközönséget.

SZABÓ T. ATTILA

Text Connexity, Text Coherence. Aspects, Methods, Results
Edited by Emel Sözer. Helmut Buske Verlag. Hamburg, 1985. 597 l.

Az Emel Sözer szerkesztette kötet különböző szemléletű elméleti és gyakorlati jellegű tanulmányainak témája az egyik legfontosabb szövegsajátosság (Beaugrande-nál és Dresslernél[1] 'szövegstandard'), a szövegkohézió. Hogy a kohézió körébe tartozó kérdéseknek széles a skálája, mint ahogy a kötet tanulmányai is jelzik, azt elsősorban a kérdéses fogalom értelmezésében tapasztalható nagyfokú tarkasággal magyarázhatjuk.

A kötet négy fejezetre tagolódik. Az első fejezet a szövegkohézióra, illetőleg a szövegkoherenciára vonatkozó általános jellegű elméleti tanulmányokat foglal

[1] Robert de Beaugrande és Wolfgang Dressler, *Introduction to text linguistics*. London — New York, 1981.

magában. Ezekben a szerzők (mint például Michel Charolles, Katsuhiko Hatakeyama, Petőfi S. János, Emel Sözer) a szóban forgó fogalom világos meghatározására és elhatárolására törekednek. A második fejezetbe tartozó tanulmányok (mint például a Peter Bosché vagy a Nils Erik Enkvisté) a szöveg összetartó erejének különböző sajátosságait vizsgálják. A harmadik fejezet tanulmányai az összetartó erőnek az elbeszélésszövegekben megfigyelhető sajátos vonásaira vannak figyelemmel. A negyedik fejezet tanulmányai a nem nyelvi közlésekre vonatkoznak.

A tárgyalt fogalmat megnevező műszavak száma az újabb szakirodalomban és így a kötetben is elég nagy (pl. kohézió, koherencia, konnektivitás, konnexitás, affinitás stb.), amit még az is bonyolít, hogy nagyon ritkán eltérő fogalomváltozatok kerülnek szóba. Így például, amit Beaugrande és Dressler könyvéből már korábbról is tudtunk, a *kohézió* a grammatikai, a *koherencia* pedig a tartalommal összefüggő szemantikai viszonyokat foglalja magában. Vagy ahogy ugyancsak korábban, Hatakeyama, Petőfi és Sözer összegezésében[2] olvashattuk, a *konnexitás* és a *kohézió* a szöveg felépítésére, megszerkesztettségére, a *koherencia* pedig a szövegben kifejtett helyzetek, tényállások közötti viszonyokra utal. Persze a kötet nem mindegyik szerzője van figyelemmel ezekre és csak ezekre a változatokra, hanem felfogásuknak megfelelően a vitatott fogalmat másképpen értelmezik, más változatait különítik el, és nyilván más műszavakkal nevezik meg.

A továbbiakban elsősorban a harmadik fejezet tanulmányaival foglalkozom, minthogy ezekben a vizsgálat tárgya az elbeszélésszöveg, ami — mint tudjuk — sokkal komplexebb, mint bármilyen más szövegtípus, és emiatt vizsgálata több tanulsággal járhat.

Heda Jasonnak a héber eredetű népmesék elemzését tartalmazó tanulmánya (The Jewish Beauty and the King: Coherence in folk tales. Preliminary sketch of a model) egy két dimenziójú modellre támaszkodik, ami rugalmasabb, mint másoké és így a Proppé is. Az elsőt a funkciók, szerepek lánca, a másodikat a tartalmi 'töltés' alkotja.

Bencze Lóránt (Conscious tradition, unconscious construction or sub-conscious metaphors? Certain levels of text cohesion and coherence) tág (filozófiát, lélektant, ideg- és elmegyógyászatot idevonó) interdiszciplináris keretben vizsgálja a fikció körébe tartozó (és olykor a patológiával érintkező) szövegek kohézióját és koherenciáját, és jól hasznosítja a játékelméletnek a konfliktusokbeli döntések vizsgálatára vonatkozó szempontjait. A szerző egy hármas viszonyrendszert fogad el: beszélő, valóság, hallgató. Legfontosabb megállapítása, ami egyben a tanulmánya címében feltett kérdésre adott válasza is, az, hogy a nyelvi közlés lényegében a tudatos hagyomány, a nem tudatos konstrukció és a tudatalatti metaforák függvénye.

Bókai Antal tanulmánya (Text and coherence in a psychoanalitic theory of jokes) a viccel mint szövegtípussal foglalkozik. Munkahipotézisként sok érdekes elméleti kérdést vet, amelyek forrása jórészt Freud felfogása a megértésről. A szerző meghatározása szerint a szöveg olyan viszonyfogalom, amelynek objektív és szubjektív alkotórészei vannak. Ennek megfelelően a szöveg koherenciája a szöveg és a befogadója közötti viszonytól függ, aminek három változata lehetséges: ember—világ (természet), ember—ember, ember—ő maga. Ezek alapján három koherenciatípus különíthető el: az első a szöveg valóságra vonatkozásából, a világ koherenciájából, a második a szövegalkotó szándékából, a harmadik pedig a legszubjektívebb viszonyból (ember—ő maga) adódik, ami a szövegbefogadó szférája, így a megértés, értelmezés is idetartozik. Csúry Károly tanulmányában (Literary coherence: How to establish possible worlds — Demonstrated by an analysis of Gyula Hernádi's Plank Monastery) a szöveg belső és intertextuális megfelelésének, egyenértékűségeinek (a motívum- s emblémarendszerek) koherenciaalkotó szerepét vizsgálja Hernádi Gyula Deszkakolostor című munkája alapján. Kiindulópontja a nyelv és a világ viszonya. Úgy véli, hogy a szöveg lehetséges világainak megállapításában meghatározó szerepet játszik a koherencia. A lehetséges világot a szövegvilág mint modell határozza meg. Hogy a szövegvilág modell lehessen, a koherencia strukturális elvei szerint kell átalakítani. Az elbeszélésszövegben egy ilyen modell adódik a cselekménystruktúrából, a változó viszonyokból (a *plot*ból), amelyet az eseményeket és eseménysorozatokat szervező (megmagyarázó) hipotétikus szabályszerűségek

[2] Katsuhiko Hatakeyama, Petőfi S. János és Emel Sözer: *Text, connexity, cohesion, coherence.* Bielefeld, 1983 (sokszorosított kézirat).

szerint rendeznek újra. A cselekményviszonyok struktúrájában lényeges szerepet játszanak az okság viszonyok, amelyeknek közük lehet a való világ hasonló viszonyaihoz. Így az ok és okozati mechanizmus tulajdonképpen a szövegvilágnak tulajdonított magyarázó rendszer, ami struktúrájának a koherenciát biztosítja.

Helen Aristar Dry tanulmánya (Approaches to coherence in natural and literary narrative) az elbeszélésszövegek kohéziós viszonyaival foglalkozik. Lényegében azt teszi, hogy felvázol három módozatot, amelynek segítségével az elbeszélések koherenciáját kutatják: (1) a sajátos szövegtartalomnak egy globális narratív struktúrához való kapcsolása, (2) helyzetekről szóló állítások szemantikai összekapcsolása egy előrehaladó elbeszélésidő fogalmának a kialakítása érdekében, (3) a felszíni szerkezet nyelvi sajátosságainak összekapcsolása 'irodalmi' fogalmakkal.

Interdiszciplináris jellegű Szabó Zoltán tanulmánya (The importance of text coherence for the global stylistic analysis). Ahogy a szerző állítja, a szövegkohézió tekintetbevétele produktív lehetőséget jelent a globális stilisztikai elemzés számára. Ez a kohézió alárendelődik egy még átfogóbb principiumnak, a szövegszervezési elvnek. A szövegkohézió sokféle értelmezése közül csak a globális értékűekkel, a Van Dijk szerinti makrokohézióval számol, nem tartja ugyanis szövegszintűnek, következésképpen stílusszintűnek a mondatközi, a helyi vagy az ún. mikrokohéziót. A szóba jöhető lehetőségek közül az (egy integráló erejű mondatba sűrített) fókuszkohéziót fogadja el, ezt alkalmazza egy Ady-vers (Párizsban járt az Ősz) stilisztikai elemzésében. És figyelemmel van a szövegkohézió kiterjedtségére, belső változataira (pl. a tematikai, pragmatikai kohézióra), így alakítja ki a globális kohéziónak alárendelt fogalmat, a stíluskohéziót.

A harmadik fejezet tanulmányai interdiszciplináris jellegükkel a szövegelméletek nagy érintkezési felületét, többek között filozófiai, logikai, megértéselméleti kapcsolatait bizonyítják. Más természetű tudományközi kapcsolatokról tájékoztatnak a negyedik fejezet tanulmányai, például Käthi Dorfmüller-Karpusa és Thomas Dorfmüller dolgozata (Some interdisciplinary remarks about coherence) más tudományok (biológia, kémia, művészettudományok) kohézió fogalmát taglalja. A sok hasonlóság mellett lényeges különbséget látnak abban, hogy a biológiai, kémiai, fizikai jelenségekben az alkotóelemek tényleges kapcsoltsága figyelhető meg, ezzel szemben az irodalmi és egyáltalán a művészeti jelenségekben a kohéziót a befogadó tulajdonítja a szövegnek, festménynek, zeneműnek, vagyis ilyen esetekben a kohézió a befogadó értelmezési tevékenységéből fakad. Ennek mélyebb és a művészeti jelenségek esetében közös alapja az agymüködés, ami valósággal rányomja 'szervezettségének bélyegét a jelenségek katotikus világára, összeférhetővé téve ezt így önmagával.

A tanulmányok polemizáló jellege a kötet magas szintű tudományos 'kollokvium' mivoltát bizonyítja. A kötet jelentősége abból adódik, hogy mind a huszonkét tanulmány a kohézió nagy és időszerű kérdéseit taglalja.

ELENA DRAGOŞ

FÁBIÁN PÁL, Nyelvművelésünk évszázadai
Gondolat. Bp., 1984. 143 l.

A magyar nyelvtudomány művelői — sajnos — nem fordítottak kellő gondot a tudománytörténeti kérdésekre, még kevésbé a tudománytörténeti összefoglalásokra. Főként a nyelvtörténet területén találkozunk ilyen jellegű tanulmányokkal, a nyelvművelés terén azonban csak a Tolnai Vilmostól összeállított *A nyelvújítás* című, 1929-ben megjelent munkát említhetjük, amely a XVIII. század végén és a XIX. század elején végbement nagyjelentőségű nyelvfejlesztés eredményeit összegezi. Már ezért is hiánypótló Fábián Pál rövidre szabott, de igen értékes munkája, mely a nyelvművelés fejlődésmenetét a lényeges kérdések tárgyilagos bemutatásával, azok józan megítélésével, tudományos igénnyel, de a szakemberre jellemző szenvedéllyel és ugyanakkor könnyed, olvasmányos stílusban tömören összegezi a szük-

ségnek megfelelően kitekintve az európai nyelvfejlesztő munkára. Szándékosan nem foglalkozik külön fejezetben a nyelvművelés általános elvi, elméleti, módszertani kérdéseivel. Ezeket „a történeti folyamat kínálta alkalmakkor" említi meg. Célja ugyanis „a szorosabban vett nyelvművelés históriájának megírása volt." (7)

Előljáróban mégis tisztázza a nyelvfejlődés és a nyelvfejlesztés fogalmát, ez utóbbit azonosítva a nyelvműveléssel. S jóllehet egyetérthetünk a szerzővel e két műszó tartalmának azonosításával a XIX. század végéig (Simonyi felléptéig), még inkább a XIX. század második feléig terjedő időszakban, rá kell mutatnunk arra, hogy a mai értelemben használt nyelvművelés műszónak jóval szélesebb és funkcionális szempontból lényegesen gazdagabb a tartalma, mint a nyelvfejlesztés szakszónak. Ez utóbbi ugyanis a gyakorlatban csaknem kizárólag magának a nyelvnek mint érintkezési eszköznek a művelését és fejlesztését foglalja magában, a nyelvművelés viszont mai tartalmában egyben a nyelvet beszélő ember, a társadalom művelését is feladatának tartja, és kiterjed a nyelvtudomány eredményeinek a társadalom számára közkinccsé tevő, a társadalmi igényeket kielégítő népszerűsítő szaktudományi munkák, munkálatok révén a közösség nyelvi igényességét fejlesztő tevékenységre is. Ez a különbség természetesen kitűnik világosan az egyes korszakok nyelvfejlesztési ténykedését ismertető fejezetek olvasása közben, de itt, a műszavak tartalmának kifejtésekor a szerző nem hívja fel rá a figyelmet.

A munka az említett első fejezettel együtt nyolc nagyobb egységre tagolódik. A *Nyelvfejlesztő törekvések jelei a középkorban* című követi a XVI., a XVII., majd a XVIII. század a nyelvújítás koráig című; ez után következik *A nyelvújítás kora* (1772—1867), *Nyelvművelés az ortológia jegyében* (1867—1945) és végül *Nyelvművelésünk a felszabadulás óta* (1945—1982) című fejezet.

A korszakolás terén jelentős újítása Fábián Pálnak, hogy a nyelvújítás korát nem a Nyelvőr megjelenéséig (1872), hanem csak a kiegyezés évéig (1867) számítja, ugyanis — mint írja — „A kiegyezés következményeképpen ... kezdtek ... hatni nyelvünkre olyan gazdasági, társadalmi és kulturális tényezők, amelyeknek nyelvi következményei vitathatatlanok". De emellett szól a „tudományköziség" szempontja is: a nyelvészettel szoros kapcsolatban levő történettudomány és irodalomtudomány (érthető okokból) 1867-tel szintén új korszakot kezd" (67).

A társadalmi, gazdasági, politikai és művelődési tényezőknek a nyelvfejlesztésben érvényesülő, mondhatjuk: meghatározó szerepét a szerző mindegyik fejezetben kiemeli. Ez a szemlélet, azaz az említett tényezők és a nyelv fejlesztése, fejlődése közötti szoros kapcsolat következetes bemutatása így szintén alapvető jelentőségű Fábián művében. Kiemeli azokat a társadalmi igényeket, elvárásokat, amelyek a XVII. századdal kezdődően szükségessé tették és teszik a nyelv tudatos fejlesztését a kor követelményeinek megfelelően. Az egyes korszakokban elért eredményekkel egyidőben rámutat a hibákra, hiányosságokra is mind elvi, módszertani, mind gyakorlati vonatkozásban. Így például a XVIII. század végi, XIX. század eleji nyelvújítás ismertetése rendjén számbaveszi a helyes, tehát a nyelv rendszerének megfelelő szóalkotási, szókincsgyarapító eljárásokat és a torz szüleményeket életrehozó szócsinálásokat egyaránt, hogy a mozgalom eredményeinek értékelésekor adatokra támaszkodva megállapíthassa (eloszlatandó egyes tévhiteket!), „hogy a nyelvújítók legtöbb szókincsfejlesztő eljárása helyes, nyelvtörténetileg is igazolható, s az új szavak többsége ezeknek révén keletkezett ... A nyelvújítás mérlege ... feltétlenül pozitív a nyelvi helyesség szempontjából is" (66). Ugyanakkor rámutat arra is, hogy az ortológusok tevékenysége milyen mértékben hatott ugyancsak pozitívan a nyelvfejlesztés irányításában. A neológia és az ortológia minden korszakban jelen van, állapítja meg helyesen, de különböző hatásfokkal, és érvényesülésük társadalmi meghatározottságú.

A nyelvművelés szerves részének tekinti a stilisztikai kérdéseket is, és figyelembe veszi mindig az irodalmi nyelv egységesülésének folyamatát, nem feledkezve meg a helyesírás ilyen irányú hatásáról sem.

Hangsúlyozza az Akadémia szerepét a nyelvművelés irányításában, megállapítva, hogy ez az intézmény létrejötte óta legfőbb támasza és szervezője a nyelvfejlesztő tevékenységnek.

Kitér az írók, költők ezirányú állásfoglalására, tevékenységére, a szaktudományok művelőinek közreműködésére és a nyelvfejlesztésben játszott szerepére. Kellő helyet biztosít a folyóiratok — különösen a Nyelvőr és a Magyarosan, majd az Édes anyanyelvünk —, a napilapok, pályamunkák meg a rádió, a tévé nyelv-

művelő munkásságára, kiemeli az iskolai nyelvművelés fontosságát, a kiejtési versenyek jelentőségét; értékeli az anyanyelvi napok rendezésében részt vevő intézmények, közületek, hivatalos szervek részvételét a nyelvművelésben. Kiemeli külön is azokat a nyelvművelő kiadványokat — a legfontosabbak felsorolásával —, amelyek megszabták az egyes korszakok nyelvművelő elveit, módszerét, illetőleg amelyek gyakorlati példákat is adva igyekeztek irányítani a nyelvhasználat alakulását, különösen a felszabadulás óta.

A nyelvművelés irányítói elsősorban a nyelvtudomány művelői és az írók voltak, jóllehet akadtak olyan nyelvtudósok is (pl. a kiváló magyar nyelvtörténész, Gombocz Zoltán), akik szerint a nyelvművelés nem feladata a nyelvésznek, az csak tanulmányozza a nyelvet; többségük azonban nem vallotta ezt az elvet, és szaktudományi munkássága nem egynek a nyelvművelő tevékenység helyes irányba terelése, tudományos alapra helyezése érdekében alakult úgy, ahogyan ma ismerjük (pl. Simonyié). Mindezt helyesen, megfontolt tárgyilagossággal fejti ki Fábián Pál, rámutatva ezzel, hogy a nyelvtudomány, akárcsak a nyelvművelés az emberért, a társadalomért van. Magának a nyelvművelésnek a módszere sem független a nyelvtudomány fejlődésétől, módszereitől. Ezért vár a szerző újabb lendületet a nyelvművelésben a szövegkutatástól. Az irodalmi nyelv egyre szélesebb körben való hangos használatától pedig a beszédművelés fellendülését reméli.

Szót ejt röviden az országhatárokon kívüli nyelvművelő tevékenységről is, és számbaveszi az ottani eredményeket.

A Zárszóban pedig megindokolja, miért nem foglalkozott más kérdésekkel is, miért nem értékelte a mai nyelvművelés eredményeit.

A könyv végén felsorol néhány olyan önálló művet, tanulmányt, amelyekben részletes tájékoztatást kaphat az olvasó a könyvben röviden tárgyalt kérdésekre vonatkozóan.

Fábián Pál úttörő munkája nagy hiányt pótol azzal is, hogy a kérdések megítélésében igyekszik helyes szemléletet kialakítani az olvasóban.

GÁLFFY MÓZES

MARICA PIETREANU, **Salutul în limba română**
Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1984. 225 l.

A köszönés és megszólítás, az illemtudó ember számára, a társadalmi kapcsolat létrehozásának fontos feltétele. Bizonyára ez a magyarázata az e téren végzett tudományos vizsgálódások iránt megnyilvánuló széles körű érdeklődésnek. És éppen ezért e kérdéskör tanulmányozása rendkívül hálás, bár (főleg az interperszonális kapcsolatok sokfélesége és bonyolultsága miatt) korántsem könnyű feladat. A tőlem ismertetésre kiválasztott könyv tanúsága szerint ennek a feladatnak a megoldására a román nyelvtudományban Marica Pietreanu vállalkozott. Az ő kitartó és alapos kutatómunkájának az eredménye a *Salutul în limba română — studiu sociolingvistic* című monográfia, amely jelen formájában az 1977-ben megvédett disszertáció átjavított és kiegészített változata.

A szerző — a téma interdiszciplináris jellegének megfelelően — a nyelvszociológia kutatási módszerét alkalmazva, sokoldalúan elemzi a román köszöntésformákat. Nagy érdeme, hogy a nyelvi eszközök bemutatása során feltárja a nyelven kívüli tényezők szerepét is. A román köszöntésformák elemzésekor — amint azt a könyv bevezetőjében olvashatjuk — a szerző szem előtt tartotta „a nyelv kettős arculatát: (1) a nyelv mint olyan jelrendszer, amelynek saját nyelvtani és jelentéstani szerkezete van (és a köszöntésformák a román nyelv sajátos nyelvi korpuszát képezik); (2) a nyelv mint a társadalmi viselkedésmódnak olyan komponense, amely a román beszélők jellegzetessége" (7).

A monográfiának már említett bevezetőjében (*Introducere* 5—11) a szerző taglalja a nyelv és a társadalom viszonyát, a nyelvszociológia létrejöttének körül-

ményeit és vizsgálódásainak célját, a köszönés jelentőségét, valamint kutatásának előzményeit a román nyelvtudományban.

Az első fejezet (*Salutul, mijloc de integrare sociolingvistică* 13—44) a következő kérdéseket tárgyalja: az udvariasság mibenléte és kifejezési módozatai, a köszönés szerepe és jelentősége, a társadalmi helyzet és a műveltségi modell, az egymást köszöntők magatartása köszönéskor. A szerző itt sorolja fel a románok körében érvényesülő köszönési szabályokat. Amint írja: „illik, hogy a férfiak köszöntsék a nőket, a fiatalok az időseket, az alárendeltek a feletteseket, az érkezők a jelenlévőket" (17). A szabályok további idézése helyett inkább azt jegyzem meg, hogy ezek lényegében más népek körében is érvényesülnek (l. Ladó János, *Köszönés és megszólítás napjainkban*. Nyr. LXXXII [1958], 422—30; LXXXIII [1959], 23—36). Az összevető nyelvvizsgálat bizonyára még számos más egyezést vagy hasonlóságot mutathatna ki a különböző népek köszönési szokásait, módozatait és köszöntésformáit illetően.

A szerző a további fejezetekben feltárja a nem verbális (taglejtéses) köszönés módozatait (*Salutul gestual* 45—54), a levélbeli üdvözlés formáit (*Salutul epistolar* 55—69), a köszöntésformák eredeti és analógiás alapjait (*Suportul originar şi suportul analog al formulelor de salut* 70—83). Forrásainak változatosságát bizonyítandó megemlítem, hogy a levélbeli üdvözlés típusainak szemléltetéseként oldalakon át (60—69) idézi több híres román író és tudós hivatalos, baráti és családi levelezésének záróformuláit.

A monográfia külön fejezetben tárgyalja a román köszöntésformák etnolingvisztikai és szociolingvisztikai jelentőségét (*Semnificaţia etnolingvistică şi sociolingvistică a formulelor de salut româneşti* 84—104). A szerző a román köszöntésformák bemutatása és elemzése során főleg a románok vendégszeretetét emeli ki. Mutatóban lássunk egy részletet az *omenie* 'emberség' szóra alapozott fejtegetéseiből, mivel erről a szóról az Ovid Densusianut idéző mondatában azt írja: „jelentését más nyelven visszaadni nehéz, ha nem éppen lehetetlen" (84). „Az *emberség* fogalma — olvashatjuk ugyanott —, szemléltetvén népünk felfogását az emberről meg az életről, azokat a tulajdonságokat fejezi ki, amelyekkel rendelkeznie kell az igazi, az emberséges embernek (méltóság és becsület, szerénység és illemtudás, barátság és vendégszeretet, tisztelet és megbecsülés az emberek között)." Az idézettel azt akarom érzékeltetni, hogy a szerző nem veszi tekintetbe a nyelvi jel önkényes voltát, és okszági kapcsolatot lát a kérdéses szó és a vele jelölt fogalom között. További fejtegetései is azt bizonyítják, hogy szerinte a felsorolt pozitív tulajdonságok, illetőleg az etnikumára jellemző emberség és vendégszeretet a szóban forgó nyelvi elemek meglétének tulajdonítható. A szerző az itt elmondottak alátámasztására idézi még Densusianu, Puşcariu és Candrea vélekedését a románok emberségéről és vendégszeretetéről, majd rátér a sajátosan román köszöntésformák, a *bucuroşi de oaspeţi?* 'szívesen látnak-e?' és az *om bun* 'jó ember' tárgyalására. Forrásainak változatosságát az irodalmi idézetek mellett (Hogaş, Caragiale, Creangă stb.) a román nyelvatlaszból átvett térképlapok is igazolják.

A szerző az utolsó fejezetekben a tanulmányozott kérdéskör nyelvi vonatkozásainak a vizsgálatára helyezi a hangsúlyt. Részletesen és sokoldalúan elemzi a román köszöntésformákat (*Formulele de salut din limba română* 105—151), továbbá feltárja a nyelvi és stiláris tényeket (*Fapte de limbă şi de stil în formulele de salut româneşti* 152—199). A köszöntésformák osztályozását illetően megállapítja, hogy a csoportosítást több szempont alapján lehetne elvégezni. Osztályozási alapul végül is az időbeliséget meg a körülményeket választotta. Az előbbi kritérium alapján felsorolja a *napszakos köszönéseket* (pl. jó **reggelt**, jó **napot**, jó **estét**, jó **éjszakát**), az utóbbi alapján pedig a *találkozáskor és búcsúzáskor* mondott köszöntésformákat. (Itt tárgyalja a különböző alkalmakhoz fűződő köszöneséket is: jó munkát, jó utat, jó vásárt stb.).

A monográfia egyik alfejezete (*Termenii de adresare în salut* 157—169) a megszólítási formákat tárgyalja. A szerző négy csoportba sorolva mutatja be az irodalmi alkotásokból gyűjtött és a társalgási nyelvben használatos megszólításformákat: (1) általános megszólításformák, (2) rokonsági fokozatot jelző megszólítások, (3) életkort tükröző megszólítások, (4) társadalmi különbséget (pl. társadalmi állás, családi állapot) jelölő megszólítások. A felsorolás, bár nem törekszik tel-

jességre (például a *kedveskedő megszólításokat* is csak mellékesen említi), mégis jól érzékelteti e társadalmi kapcsolatteremtő formák bőségét. Ezt egyébként a monográfia szómutatója (*Indice de cuvinte* 214—21) nagyszerűen igazolja.

A monográfia végkövetkeztetésében (*Consideraţii finale* 200—202) a szerző röviden összefoglalja a hét fejezet fontosabb mondanivalóját. Általános végkövetkeztetésként pedig kimondja, hogy: „a román köszöntésformák — főleg azok, amelyek az egész dákoromán nyelvterületen használatosak — a nyelvnek azon régi, latin eredetű elemeit képviselik, amelyet a nép hosszú évszázadokon át megőrzött, mivel az alapvető szókészletbe tartoznak. Ehhez viszonyítva a kölcsönzött köszöntésformák száma csekély (néhány az irodalmi hatásnak tulajdonítható), többségük új jelentést kapott, vagy formális, konvencionális jellegűvé vált" (202).

Az elmondottakból határozottan kitetszik, hogy Marica Pietreanu monográfiája a román nyelvtudomány jelentős nyeresége. Könyve azon ritka tudományos munkák közé tartozik, amely nemcsak a szakemberek, hanem a nagyközönség érdeklődésére is számot tarthat. Éppen ezért örvendetes, hogy a szerző úgy oldotta meg a feladatát, hogy a tudományos követelményeknek eleget téve, nem feledkezett meg a művelődni vágyó olvasók szelesebb táboráról sem.

SZÁSZ LŐRINC

BALÁZS JÁNOS, **A szöveg**
Gondolat Kiadó. Budapest, 1985. 371 l.

Napjainkban a szövegtani kutatások egyre nagyobb lendületet vesznek. Balázs János legújabb kötetében sajátos szempontból vizsgál sok idevágó kérdést. A szövegtani kutatások sokrétűsége miatt természetesen nem törekszik, és nem is törekedhetik teljességre. Nagy érdeme, hogy végleges ítéleteket nem mond ki, inkább problémákat vet fel, nem zár le kérdéseket, hanem továbbgondolásra serkent.

Nem tartom viszont teljesen indokoltnak a klasszikus retorikáknak a modern szövegtannal szembeni oly nagy arányú szerepeltetését, hiszen tény az, hogy a modern szövegtan előzményei messze visszanyúlnak a klasszikus görög—római retorikákig, a középkori oktatásban jelentős szerepet játszó ars diktandikig, a reneszánsz idején föllendült és a felvilágosodás korában kifejlesztett szövegkritikai tevékenységig. Ennek ellenére felmerül a kérdés, hogy miért volt mégis a grammatika annyi évszázadon keresztül mondatközpontú, miért csupán e század hetvenes éveitől kezdett szemléletünk szövegközpontúvá alakulni.

A választ legfrappánsabban talán Károly Sándor fogalmazta meg: „A szöveggel való foglalkozás a nyelvészetben következmény. Először divatba kellett jönnie a nyelv kommunikációs felfogásának... Mivel pedig a kommunikációnak a mondat nem teljes értékű, totális, csak minimális egysége, érthető, hogy előbbutóbb ráterelődött a figyelem a szövegre is." (*A szöveg és a jelentés szerepe kommunikációs szemléletű nyelvészeti törekvéseinkben.* A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Kaposvár, 1979).

De a kommunikációelmélet mellett felszabadítóan hatott a szűk mondatközpontú grammatikára a strukturalista, a transzformációs, a funkcionális és a generatív nyelvészet is.

Balázs János kötetét két nagy részre tagolja. Az első részben a szöveg meghatározására tesz kísérletet, majd fölvillantja a szöveg nyelvészeti vizsgálatának nehézségeit és lehetőségeit, számba veszi a szövegalkotás tényezőit, a szövegszerkesztés és a beszédaktusok viszonyát, elkülöníti a szövegszerkesztés szintaktikai, szemantikai és pragmatikai szintjét, végül pedig a szöveg aktuális és tematikai tagolódását mutatja be.

A kötet második részében a szövegtípusokat, mint szövegszerkezeti modelleket veszi szemügyre. Az érvelés és a szónoki beszéd, az oklevél és a levél, valamint az elbeszélő szövegek szerkezetét vizsgálja.

A szöveg meghatározásakor funkcionális szempontot követ, a szerkezeti megközelítést ugyanis nem tartja kielégítőnek. Eszerint „a szöveg az a legnagyobb funkcionális egység, amely a nyelvi kommunikáció szerkezeti kerete. Ebbe szerveződhetnek a mondatok, mint legkisebb kommunikációs egységek, a mondatokba a szavak, a szavakba a morfémák, ebbe a fonémák" (9).

A szöveg maga mint legmagasabb rendű funkcionális egység tehát olyan keretet biztosít, amelyben felülről lefelé haladva a mondatok, morfémák során át a fonémákig jutunk el. A meghatározásban korunk egyik alapvető gondolata tükröződik, amely szerint az elemibb összetevők mindig egy-egy magasabb szinten együvé szerveződve válnak funkcionális egységekké. Ezt a gondolatmenetet követve a mondat is elemi egység, amely értelmét még magasabb szinten, a szöveg szintjén nyeri el. Nem emeli viszont ki ez a meghatározás a közlés sajátos funkcióit, amelyek a szövegalkotás során érvényesülnek, mégpedig a különböző feltételezéseket és elvárásokat a beszélő és hallgató (író és olvasó) viszonylatában, a különféle szituációs feltételeket stb. Így a szöveg nemcsak két szomszédos mondatnak, hanem tágabban mondatoknak nagyobb összefüggésben való lineáris és hierarchikus kapcsolata.

A továbbiakban a szöveg nyelvészeti vizsgálatának nehézségeit és lehetőségeit méri föl. Abból indul ki, hogy ha a nyelvet mint jelek rendszerét közlésbeli szerepe szempontjából vizsgáljuk, akkor a legcélszerűbb a legmagasabb rendű funkcionális egységnek tekintett szövegből kiindulni. A szövegnek is szerkesztettnek kell lennie, de ezt nehezebb megfoghatóvá tennünk. A mondatot elég, ha csupán szintaktikai és szemantikai síkon vesszük szemügyre, a szövegvizsgálat során azonban a közlésbeli szerepet is vizsgálnunk kell, hiszen „valamely szöveg létrejötte, állapítja meg a szerző, mindig valamely térbelileg és időbelileg is megszabott szituációhoz van kötve, s így szükségképpen egyedi, egyszeri, de mégsem teljesen egyéni" (54).

A szövegszerkesztésnek három szintjét különíti el: a szöveg szintaktikai, szemantikai és pragmatikai szintjét. A szöveg szintaktikai szintjét tartja elsődlegesnek, mivel ahhoz, hogy valamely szöveg létrejöjjön, a nyelvi jeleknek mindenek előtt a szintaxis szabályai szerint kell egybekapcsolódniuk. Ezért megpróbálja meghatározni azokat a legalapvetőbb szintaktikai szabályokat, amelyeket a szöveg megszerkesztésekor követnünk kell. A mondatok közötti kapcsolatot különböző nyelvi eszközökkel valósíthatjuk meg. Kötőszókkal, sorszámnevekkel, az előre- és hátrautalás, az ellipszis, szemantikai, tematikai kapcsolat révén.

Szemantikai szinten a szöveget összefüggővé témájának azonossága teszi. Ha a téma megváltozik a szöveg is más lesz. A szöveggel való foglalkozásnak valóságos varázsszava a koherencia, az az összetartó erő, struktúra, amely a szöveget egységessé, lezárttá teszi. Balázs János szerint a koherencia alapvető feltétele, hogy a szövegben egymást követő nyelvi jelek jelentésének olyan összetevői legyenek, amelyek egymással összeegyeztethetők. A szemantikai koherencia jól kitapintható elemei azok a szavak, amelyek ugyanarra a valóságelemre vonatkoznak, vagyis bizonyos jelölők jelöltjei azonosak. A szöveg koherenciája megteremtésében a szavaknak ez a közös valóságra utaló szerepe, Greimas műszavával izotópiája jelentős. Eszerint a szavak jelentésszerkezetében kimutatható azonos jelentéselemek (szémák) megléte teszi lehetővé, hogy a szavak a szövegben egymást helyettesítsék.

Balázs János azonban nem foglalkozik a szöveg szemantikai viszonyainak mélyszemantikai szintjével, amely logikai viszonyokkal írható le, s amelyet ma már több szövegnyelvész is vizsgál (pl. Van Dijk, Petőfi S. János, Fillmore stb.).

A szöveg szintaktikai és szemantikai szintje után vizsgálja csak a szöveg pragmatikai szintjét, bár ha a funkcionális szemléletet következetesen akarjuk alkalmazni, akkor minden szövegvizsgálatnak a pragmatikai szintből kellene kiindulnia, hiszen valójában a sajátos közléshelyzet szabja meg a szöveg szintaktikai és szemantikai építkezését.

A pragmatika szintjén Balázs János azt vizsgálja, hogy hogyan használjuk fel a nyelvet egy-egy valóságos vagy képzelt beszédhelyzetben. Hiszen az író vagy beszélő közlendőjét (a szöveget) mindig meghatározott elvek, célok szerint rendezi, azaz a kommukációs helyzetet meghatározó tényezőknek megfelelően (mint például a közlő és a címzett személye, nyelvi és általános műveltsége, a közlés célja, szándéka stb.) válogat a közléstechnikák lehetőségeiből.

A kötet második részében a szerző a szövegszerkezeti modelleket, mint szuperstruktúrákat vizsgálja. Abból indul ki, hogy a mondatoknak csak olyan kapcsolódását tekinthetjük szövegnek, amely szintaktikai, szemantikai és pragmatikai szinten is strukturált és összefüggő egészet alkot. Ezt nevezi a szöveg makrostruktúrájának. Továbbá minden szövegnek vannak tipikus vonásai, hiszen bármilyen nyelvi közlés csak akkor válik érthetővé, ha a megnyilatkozó egyén alkalmazkodik a kommunikációnak társadalmilag kialakított tipikus formáihoz és módjaihoz.

Mind a szóbeli, mind az írásbeli közlésnek minden nép körében hagyományos formái, módozatai alakultak ki. Minden szövegfajtának pedig megvan a sajátos struktúrája, ezt nevezi Balázs szuperstruktúrának, amely elvontabb szint, mint a szöveg makrostruktúrája. A szöveg szuperstruktúráját tehát a szerző olyan sémának vagy modellnek tekinti, amelyhez szerkezetileg az illető szöveg idomul, ez a séma független a szöveg tartalmától. „Valamely írásművet tehát nem annak alapján nevezünk levélnek, regénynek vagy drámának, amiről szólnak, hanem megszerkesztettségük módja és formája alapján", írja a szerző (223).

Ilyen tartalomtól elvonatkoztatott struktúrákat tár fel a versszövegekben, az érvelő és szónoki beszédben, az oklevél és a levélben, valamint az elbeszélő szövegekben. Majd összegezi a szóbeli és az írásbeli közlésben szóba jöhető szöveg fajták elhatárolásának szempontjait.

Négy tényezőt vesz figyelembe: a szöveg megalkotóját, értőjét, az ábrázolt valóságot és magát a szöveget. E négy tényező közül az első kettő, vagyis a szöveg alkotója és értője az olyan szövegekben kerül előtérbe, amelynek célja az érveléssel való meggyőzés. Ha pedig a statikus állapotában szemlélt dolog tulajdonságai és a vele kapcsolatos körülmények kerülnek szóba, akkor a szöveg leíró jellegűvé válik. Amikor bizonyos cselekmények és események sorát mondjuk el, szövegünk elbeszélő jellegű. Végül pedig, ha valamely jelenséggel kapcsolatos állásfoglalásunkat emeljük ki, megnyilatkozásunk értékelő jelleget ölt. Így attól függően, hogy melyik funkció játszik uralkodó szerepet, érvelő, leíró, elbeszélő, valamint értékelő szövegtípusokat különít el.

Természetesen mindegyik szövegfajtában szerephez jut valamennyi funkció, csak más-más arányban és sorrendben. Épp ez az arány és sorrend lehet a meghatározója a szövegszerkezeti struktúráknak minden egyes szinten.

Végül pedig az összegező fejezetben a szerző olyan fontos feladatokat jelöl ki a jövőbeli szövegtani kutatásoknak, amelyek számunkra is útmutatóak lehetnek.

KABÁN ANNAMÁRIA

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XXXI. évf. 1987. 1. szám

HÍREK

IORGU IORDAN

(1888—1986)

Búcsúzunk Iorgu Iordan akadémikustól, a román nyelvészek nesztorától, és emlékezünk pályafutására, életművére.

Tecuci város szülötte. Középiskolai tanulmányait Iasi-ban végezte. Ugyanott volt 1908—1912 között egyetemi hallgató is. Tanárai között találjuk Philipidét és Ibrăileanut. Egy ideig középiskolai tanárként tevékenykedett. Közben, 1919-ben doktori címet szerzett, majd külföldi tanulmányútra indult, és Bonnban, Berlinben, Párizsban fejlesztette tovább szakismereteit. Miután hazatért, 1926-tól a iasi-i tudományegyetemen a romanisztika, majd a román nyelvtudomány professzoraként oktatott. A második világháború után, 1945 és 1947 között Románia moszkvai nagykövete. Utána nyugdíjba vonulásáig, 1962-ig a Bukaresti Tudományegyetemen a romanisztika professzora és sokáig a Nyelvtudományi Intézet igazgatója. Emellett dékánként és rektorként is tevékenykedett. Több szakfolyóiratnak, a leghuzamosabb ideig a Limba Românănak volt felelős szerkesztője.

Érdemeinek elismerését jelzi, hogy 1934-től a Román Akadémia levelező, majd 1946-tól rendes tagja, több külföldi egyetem tiszteletbeli doktora, több akadémia tiszteleti tagja. Állami díjas lett, és 'kiváló tudós' címet is kapott.

Tudományos munkásságának eredményességét, gazdagságát több kötet és mintegy ötszáz tanulmány jelzi. Mindez két nagy szakterülethez kötődik: a román nyelv kutatásához és a romanisztika műveléséhez.

Az első terület a román nyelv leíró vizsgálata. Alapvető könyvek jelzik odaadó munkásságának, tüzetes vizsgálatainak elismerésre késztető eredményeit: *Gramatica limbii române* (1937, 1946), *Limba română contemporană* (1954, 1956), *Limba română actuală — o gramatică a 'greşelilor'* (1943, 1947), *Rumänische Toponomastik* (1924, 1926, román nyelven 1963-ban jelent meg).

A grammatika mellett a stílus jelenségei is érdekelték, a román stilisztika művelésében is fordulópontot jeleznek munkái, mindenekelőtt a mai napig sem elavult könyve: *Stilistica limbii române* (1944, 1975). Ez lényegében a román nyelv első átfogó, az affektivitást, illetőleg az expresszivitást előtérbe állító stiláris szempontú vizsgálata, stilisztikai minősítéseket tartalmazó kézikönyve. A benne feldolgozott nyelvi anyag nemcsak gazdag, hanem változatos is, hisz forrásai többfélék: a beszélt nyelv, a sajtó nyelve és a szépirodalomban megszólaltatott beszélt nyelv. A stilisztika körébe tartozó tanulmányainak a tárgya rendszerint egy-egy író nyelve és stílusa: *Limba şi stilul lui Ion Neculce* (1958), *Limba 'eroilor' lui Caragiale* (1955).

A romanisztika területén világszerte ismert tudós. Elismerését elsősorban az újlatin összehasonlító nyelvtudományt bemutató alapvető munkájának köszönheti: *Introducere în studiul limbilor romanice*. Evoluţia şi starea actuală a lingvisticii romanice (1932). Második kiadásának anyaga gazdagabb, címe is módosult: *Lingvistica romanică*. Evoluţie. Curente. Metode (1962, 1970). Több nyelvre is lefordították, újabb változatait alakították ki, így például az angol nyelvűt: *Introduction to Romance Linguistics* (Its Schools and Scholars), revised, translated and in parts recast by John Orr (London, 1937).

Szerkesztője volt egy három kötetes újlatin szöveggyűjteménynek: *Crestomaţie romanică* (1962—1974). Ami különösen emeli e gyűjtemény értékét az az, hogy benne van mindegyik újlatin nyelv történetének a váza az eredettől napjainkig, és ehhez kapcsolódnak az irodalmi és nyelvjárási szövegek.

Iorgu Iordan személyében mindig a rokonszenves, az emberséget tanúsító tudósra és tanárra fogunk emlékezni. Embersége nagyfokú segítőkészséggel társult.

Az egészséges életmódot célzó szigorú elvei és példás életvitele sokunk számára nagy hatással volt. Bukarestben töltött éveim alatt többször is volt alkalmam csodálva figyelni nemcsak szakelőadásait, hanem életstílusát is.

Életműve nem vész el, fennmarad, hat és emlékeztet az alkotóra. Emberséges emberi mivolta megnyilatkozik emlékirataiban (*Memorii* 1976-tól), és megmarad emlékezetünkben.

SZABÓ ZOLTÁN

SZABÓ T. ATTILA

1906—1987

Pótolhatatlan veszteség érte tudományos életünket Szabó T. Attilának, a nagy magyar nyelvtudósnak, a kolozsvári egyetem konzultáns professzorának, kutató és tanárnemzedékek nevelőjének elhunytával. Fájdalmas hiányát fogják érezni mindazok, akiket tudósi, emberi nagysága, a hivatástudatnak és a kutatószenvedélynek páratlan erejű kisugárzása megérintett.

Szabó T. Attila, a tudomány világában mindenkitől nagyra értékelt kutató — hazai és külföldi tudományos kitüntetések és címek birtokosa — úgy és épp azáltal vált egy nyelvközösség körét messze túllépve ismertté és elismertté, hogy életét és alkotó erejét annak a szűkebb közösségnek a szolgálatára kötelezte el, amely szülőföldjét, anyanyelvét és a neki otthont adó népi-nyelvi környezetet testesíti meg. Műveinek hosszú sora tanúskodik arról a tudósi ars poeticáról, amelyet válogatott tanulmányainak bevezetőjében így vallott meg: „... engem kora kezdettől tudatos, célszerű határozottsággal elsősorban a szülőföld és közelebbről a mindenkori közvetlen földrajzi-társadalmi környezet jelenségei érdekeltek ..., egész munkásságom folyamán szinte kirekesztőleg csak olyan kérdések foglalkoztattak, amelyeknek megoldása egyben szükebb földrajzi-nyelvi környezetem népi társadalmi múltjának és jelenének felderítése felé is újabb és újabb lépések megtételét jelentette ... úgy azonban, hogy a felvetődő kérdések megoldásában mindig tudatosan igyekeztem szélesebb körű táji-népi összefüggések, kapcsolatok szemmel tartásával vizsgálódni" (*Anyanyelvünk életéből* 12—3).

Hatalmas életmű reánk hagyásával tett hitet e mellett, melyet a nyelv és a nyelvet beszélő közösség kapcsolatára irányuló egyetemes érdeklődése alakított sokrétűvé, a magyar nyelvtudomány nemegy ágában úttörő jellegűvé. Mindennek áttekintésére — akárcsak nagy vonalakban — itt kísérletet sem tehetünk, csak felidézhetjük legmeghatározóbb vonásait, amelyek maradandóan bevésődtek az utóbbi fél évszázad magyar nyelvtudományának arculatába.

Saját tudományos életpályájára, de műveinek minden bizonnyal hosszú utóéletére nézve is legnagyobb hatásúnak a közvetlen forráskutatásban, a levéltári forrásanyag feltárásában és sokoldalú kiaknázásában felmutatott páratlan eredményei bizonyulnak. Az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* megalkotója a szavak tárgytörténeti, kulturális és társadalmi múltbeli vonatkozásaival a kutatók több nemzedékének kínál nemcsak tudományos témát és programot, de kizárólag a nyelvi valóságon alapuló, és így megbízható eredményekre vezető szemléletmódot is. A hiteles tényanyag sugallta valóságlátás, a társadalmi-történelmi lét nyelvformáló ereje, a „Szó és az ember" kapcsolata vált nála azzá a módszertani elvvé, melynek köszönhetően nemcsak seregnyi szónak és szólásnak, névnek, hangtani és grammatikai jelenségnek a történetét magyarázta és fejtette meg, de ezzel párhuzamosan az erdélyi népi élet számos régi elemére is fényt derített, megbízható módszert kísérletezve ki egyúttal a történeti néprajzkutatás számára is.

Úttörője és egyik legelső tudatos művelője volt a magyar nyelvjárástörténeti kutatásoknak is, hiszen az Erdély különböző vidékeire lokalizálható gazdag levéltári forrásanyaggal való foglalkozás során mindenki mást megelőzve fölismerte a nyelvföldrajzi és nyelvtörténeti szempont összekapcsolásának jelentőségét. Az ő ilyen jellegű tanulmányai egyetemesebb vonatkozásban is módszerformáló példák és teljes jogot adnak arra, hogy Szabó T. Attilát a történeti nyelvföldrajz úttörőjeként tartsuk számon.

A román—magyar nyelvi kapcsolatok történeti múltjának a feltárásában Szabó T. Attila kutatásainak szintén rendkívüli jelentőségük van. A korábbi eredmények újraértékelésével, a XVI—XIX. századi erdélyi magyar nyelvjárások román eredetű elemeinek történeti adatolásával és számos kölcsönszó beható vizsgálatával egy nagyszabású történeti szintézist készített elő, melynek kiadásra való véglegesítésén munkatársaival együtt épp élete utolsó éveiben dolgozott.

A névtudományban szintén kezdeményező és megalapozó szerepet töltöttek be Szabó T. Attila elméleti jellegű tanulmányai, helynévi tájmonográfiái, történeti személynévtanulmányai, névmagyarázatainak sorai, amelyek számottevően előbbre vitték névtani ismereteinket elvi-módszertani tekintetben is.

Életművének e legkiemelkedőbb vonulatai mellett még hosszasan lehetne sorolni a nyelvtudomány más ágait — elsősorban a nyelvjáráskutatást —, sőt más tudományágakat is, mint például a régi irodalom, a folklórkutatás, a néphagyományok vizsgálata stb., amelyeket Szabó T. Attila munkássága szintén maradandó értékekkel gyarapított. Válogatott tanulmányainak hat megjelent kötete e ritka tematikai gazdagságnak lenyűgöző körképét tárja elénk.

De bármily gazdag és betetőzött életművet hagyott örökségül, bármennyi emberi és tudományos értékkel ajándékozott is meg hosszú élete során, hirtelen elvesztésével most mégis kifosztottnak érezzük magunkat, és rövidnek a számára kimért időt. Alkotó erejéből ugyanis még sokra tellett volna, munkabírása és -kedve sem apadt el, csak döbbenetes váratlansággal félbeszakadt. Folytatását azonban emberi és tudósi példaképének továbbélésétől, műveinek további termékenyítő hatásától remélhetjük.

B. GERGELY PIROSKA

INTREPRINDEREA POLIGRAFICĂ CLUJ,
Municipiul Cluj-Napoca Cd. nr. 187